

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİ
ELMİ-TƏDQIQAT VƏ STATİSTİK İNNOVASİYALAR MƏRKƏZİ

İNNOVATİV İNKİŞAF: STATİSTİKADAN İQTİSADİYYATA

II RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ

MATERİALLARI

25 noyabr 2022

WWW.etsim.az

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Ss	Soyadı, adı və atasının adı	Vəzifəsi –elmi dərəcəsi	Vəzifəsi
1	Nuriyev Mübariz Əsgər oğlu	direktor, fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi	Sədr
2	Mövlamov Saleh Şəfayət oğlu	iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru	Katib
3	Nağıyeva Zərifə İsmayıl qızı	Şöbə rəisi	Üzv
4	Hüseynzadə Çiçək Çingiz qızı	Şöbə rəisi	Üzv
5	Hacıyeva Yelena Polad qızı	Şöbə rəisi	Üzv
6	Mansurov Alxan Həsən oğlu	“Statistika xəbərləri” jurnalında məsul katib	Üzv

Mündəricat

səh.

İqtisadi Tədqiqatlarda İnnovasiyalar	
Şahin Mustafayev	
Azərbaycanda enerji istehlakının statistik tədqiqi.....	7
Şirinov Bəşər, Səfərova Vüsalə	
İnkişaf strategiyalarında innovasiyaların rolu və yeri.....	12
Abasova Aytən, Mirzəlizadə Fəridə	
Açıq innovasiyalar əsasında firmanın inkişaf strategiyaları və biznes modelləri.....	15
Babayeva Alvina	
Rəqəmsal texnologiyaların insan inkişafına təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri.....	20
Arzu Tağıyeva	
İqlim dəyişikliyinə uşaq ölümünə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	26
Qəniyev Xanlar	
İstehsal infrastrukturunun müasir funksiya və prinsipləri.....	31
Məmmədova Kəmalə	
Müəssisələrin iqtisadi inkişafında innovasiyaların yeri və rolu.....	34
Zamanova Rəhminə, Quliyeva Səhnə	
Səki–Zaqatala bölgəsində sorqo və soya bitkilərinin qarışıq səpininin iqtisadi səmərəliliyi.....	40
Qurbanzadə Ülvə	
Neft-qaz iqtisadiyyatında innovasiyalar.....	45
Aysel Quliyeva	
- Şəki Zaqatala iqtisadi rayonunun Azərbaycan turizmində yeri	49
Rüstəmov Namiq	
Gədəbəy rayonunun sosial-demografik və iqtisadi inkişafı.....	53
Teymur Şirinov	
İnnovasiyanın ölkənin iqtisadi inkişafında rolu.....	57
Rəhim Rəhimli	
Kənd təsərrüfatı Şəki rayonunun iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi.....	61
Şirinov Bəşər, Məmmədova Ləman	
Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında alternativ strategiyalara müasir yanaşmalar.....	65
Şirinov Bəşər, Ələkbərov Mirvüqar	
Rəqabət mübarizəsi şəraitində firmanın mövqeyinin müəyyənləşməsi.....	68
Şəhla Əlizadə	
Tikinti sektorunun inkişafında dövlətin rolu.....	70
Qədirlə Orxan	
Oğuz rayonunda əkin sahələrinin statistik təhlili.....	72
Şəhriyar Qayıbov	
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar.....	75
Selcan Qafarlı	
Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı.....	79

<i>Vəliməmmədov Cəlil</i>	
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar.....	84
<i>Hüseynov Xalqəddin</i>	
Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti.....	89
<i>Elmin Əliyev</i>	
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar.....	93
<i>Qoşqar Niftəliyev</i>	
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar.....	97
Statistik İstehsal Proseslərində İnnovasiyaların Tətbiqi	
<i>Saleh Mövlamov, Nazilə Ağayeva</i>	
Seçmə şəbəkəsinin yaradılmasında statistik innovasiyaların tətbiqi.....	100
<i>Səadət Rəhimova, Nəzakət Məmmədova</i>	
Azərbaycanda əhalinin sağlam ömür uzunluğu	105
<i>Şövqiyyə Məmmədova</i>	
Astara rayonunda kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının istehsalına dair.....	109
<i>Zərifə Nağıyeva</i>	
Tədqiqatlarda riyazi statistik innovasiyaların tətbiqi.....	113
<i>Cabbarlı Rəhif</i>	
İstehsal Proseslərində İnnovasiyaların Tətbiqi.....	118
Sosial-İqtisadi Proseslərin Modelləşdirilməsi (ekonometriya)	
<i>Yelena Hacıyeva</i>	
İnnovasiya fəaliyyəti və innovasiya prosesi.....	123
<i>Çiçək Hüseynzadə</i>	
Ev təsərrüfatlarının tədqiqatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi.....	128
<i>Əsədov Dünyamin, Mazanov Nicat, Mehtiyev Sarvan və Abışova Çinarə</i>	
Sosial – iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi (Ekonometriya).....	134
Rəqəmsal İqtisadiyyata Keçid Perspektivləri (transformasiya)	
<i>Günay Cahangirli</i>	
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prespektivləri.....	139
<i>Novruzov Elməddin, Abbasov Elməddin</i>	
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri.....	144
<i>Azər İsgəndərli</i>	
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri.....	148
Məmmədova Səbinə	
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri.....	154
<i>Şamil Qaragözov, İsmayıl Nağızadə</i>	
Reyestrə əsaslanan seçmə statistik müşahidələrin təşkili məsələləri	
<i>Bəğəlizadə Rəmin</i>	159
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prespektivləri.....	164
Tədris Prosesinin Təşkilində İnnovasiyalar	

<i>Mübariz Nuriyev</i>	
Ali təhsil müəssisələrinin “tədqiqat universiteti” statusu alması günün tələbidir.....	170
<i>Ağayeva Aytən, Mirzəyev Hikmət</i>	
Ali təhsil sisteminin rəqəmsal uyğunlaşmanın strateji konsepsiyası.....	175
<i>Ağayeva Samirə</i>	
Tədris prosesinin təşkilində innovasiyalar.....	180
<i>Müslümova Ofelya</i>	
Təhsildə innovasiyalar haqqında.....	184
<i>Məmmədov Allahverdi</i>	
Samux rayon təhsilində innovativ tədbirlər haqqında	191

İqtisadi Tədqiqatlarda İnnovasiyalar

AZƏRBAYCANDA ENERJİ İSTEHLAKININ STATİSTİK TƏDQIQI

Şahin Mustafayev

Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, enerji istehlakı, enerji daşıyıcıları, enerji tutumu, enerji verimi, ekoloji investisiya.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, энергопотребление, энергоносители, энергоёмкость, энергоэффективность, экологическая инвестиция.

Keywords: energy security, energy consumption, energy carriers, energy intensity, ecological investment.

Dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dinamik dəyişməsi onun statistikasını və iqtisadiyyatına marağı kəskin artırmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası bütün ölkələr tərəfindən qəbul olunmuş statistika standartlarının tətbiqini şərtləndirir. Bu proseslərdə ləngimək enerji statistikasını göstəricilərinin müqayisəli istifadə edilə bilməməsinə, enerji sektorunun vəziyyəti haqqında daha dolğun məlumatların olmamasına səbəb olur.

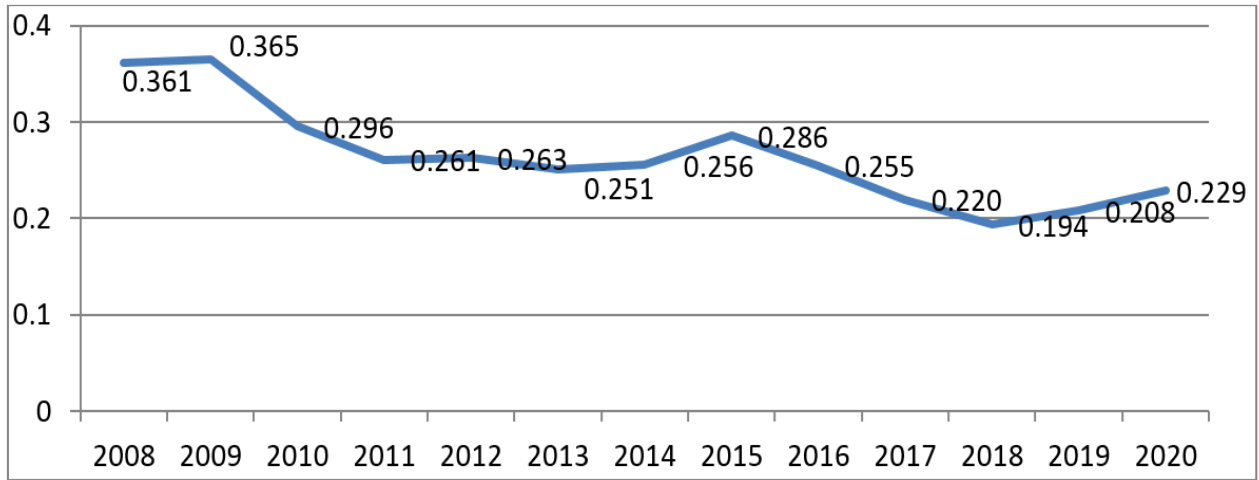
Cədvəl 1

2008-2020-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM və enerji istehlakı

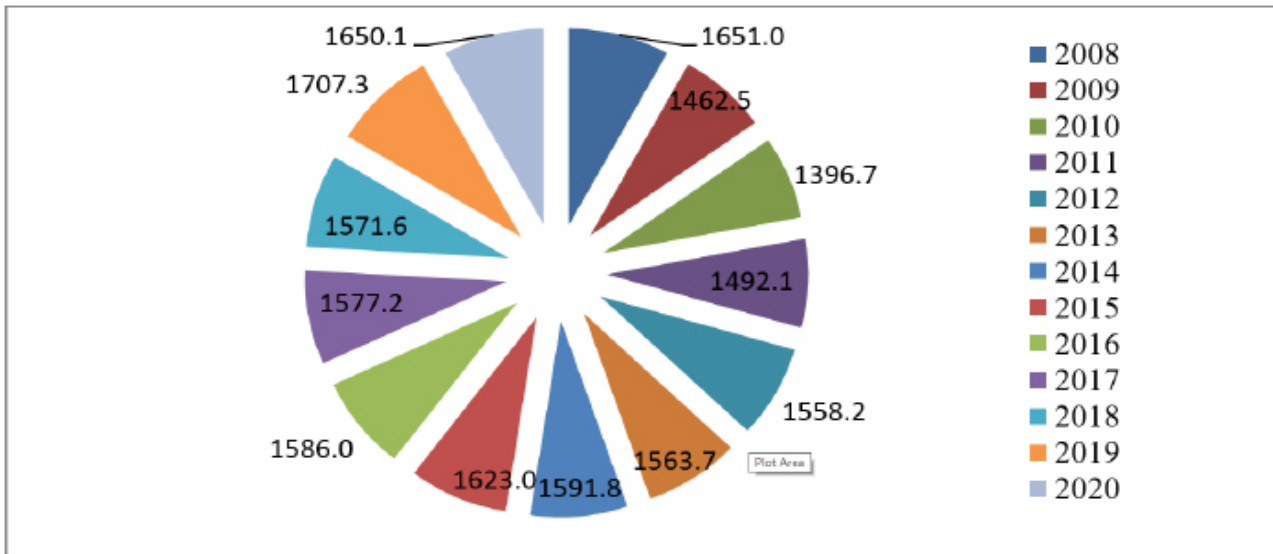
İllər	ÜDM, milyon manat	Əhalinin sayı, min nəfər	Enerji istehlakı, min ton (neft ekvivalenti ilə)	Adambaşına ÜDM, manatla	Adambaşına enerji istehlakı, kq (neft ekvivalenti ilə)	ÜDM/enerji istehlakı, milyon manat/min ton	1000 manat ÜDM üçün enerji sərfi, kq
1	2	3	4	5	6	7=2/4	8=4/2
2008	40137.2	8779.9	14495.4	4571.5	1651.0	2.77	361.1
2009	35601.5	8897.0	13011.5	4001.5	1462.5	2.74	365.5
2010	42465.0	8997.6	12566.5	4719.6	1396.7	3.38	295.9
2011	52082.0	9111.1	13594.9	5716.3	1492.1	3.83	261.0
2012	54743.7	9235.1	14390.0	5927.8	1558.2	3.80	262.9
2013	58182.0	9356.5	14630.6	6218.4	1563.7	3.98	251.5
2014	59014.1	9477.1	15085.5	6227.0	1591.8	3.91	255.6
2015	54380.0	9593.0	15569.4	5668.7	1623.0	3.49	286.3
2016	60425.2	9705.6	15393.5	6225.8	1586.0	3.92	254.8
2017	70337.8	9810.0	15471.9	7170.0	1577.2.4	4.50	220.0
2018	80092.0	9898.1	15556.1	8091.7	1571.6	5.2	194.2
2019	81892.2	9981.5	17041.9	8204.8	1707.3	4.8	208.1
2020	72578.1	10067.1	16611.4	7209.4	1650.1	4.4	228.9

Cədvəldən göründüyü kimi, son illər iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı enerji istehlakına da təsir etmişdir. Yəni 1 kq (neft ekvivalentində) enerji istehlak etməklə 2008-ci ilə nisbətən 2020-ci ildə 1.63 manat çox ÜDM istehsal edilmişdir.

2008-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ÜDM 32441.9 milyon manat, əhalinin sayı 1287.2 min nəfər, enerji istehlakı 2116 min ton artmış, adambaşına enerji istehlakı 0.9 kq, 1000 manat ÜDM üçün enerji sərfi 132.7 kq azalmışdır (şəkil 2) [1].

əmək tutumlu iqtisadi fəaliyyət növlərinə transformasiya, enerji daşıyıcılarına qənaətin hesabına mümkün olmuşdur.

milli gəlir problemlərdən biri.

Seçilmiş ölkələr üzrə cari qiymətlərlə adambaşına ümumi milli gəlir, əhalinin sayı, enerji daşıyıcılarının istehsalı, idxalı və son istehlakı, adambaşına enerji istehlakı, 1 kq (neft ekvivalenti ilə) enerji sərf etməklə istehsal olunan ÜDM aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 2

Seçilmiş ölkələr üzrə ümumi enerji istehlakı [2]

	Amerika	İngiltərə	Almaniya	Fransa	Rusiya	Yaponiya	Çin
1993	1589.0	144.1	232.2	149.5	557.2	303.3	722.0
2010	1514.0	137.9	232.0	159.8	446.7	313.7	1646.0
2011	1472.0	126.3	220.9	155.2	445.8	307.6	1744.0
2012	1445.0	128.9	223.7	159.5	448.0	304.3	1813.0
2013	1496.0	129.7	228.9	162.1	436.5	305.0	1882.0

2014	1517.0	122.7	217.7	151.8	453.6	296.3	1946.0
2015	1509.0	126.3	221.0	153.9	452.7	293.0	1971.0
2016	1519.0	128.5	224.4	155.7	464.6	288.2	1977.0
2017	1522.0	127.8	227.0	154.9	488.0	291.9	1998.0
2018	1590.0	129.2	223.0	151.5	514.6	284.6	2059.0
2019	1589.0	127.3	221.5	150.0	521.4	279.2	2093.0

Cədvəldə neft, neft məhsulları, təbii qaz, bioyanacaq və tullantılar, elektrik və istilik enerjisi üzrə enerji istehlakı nəzərə alınmışdır.

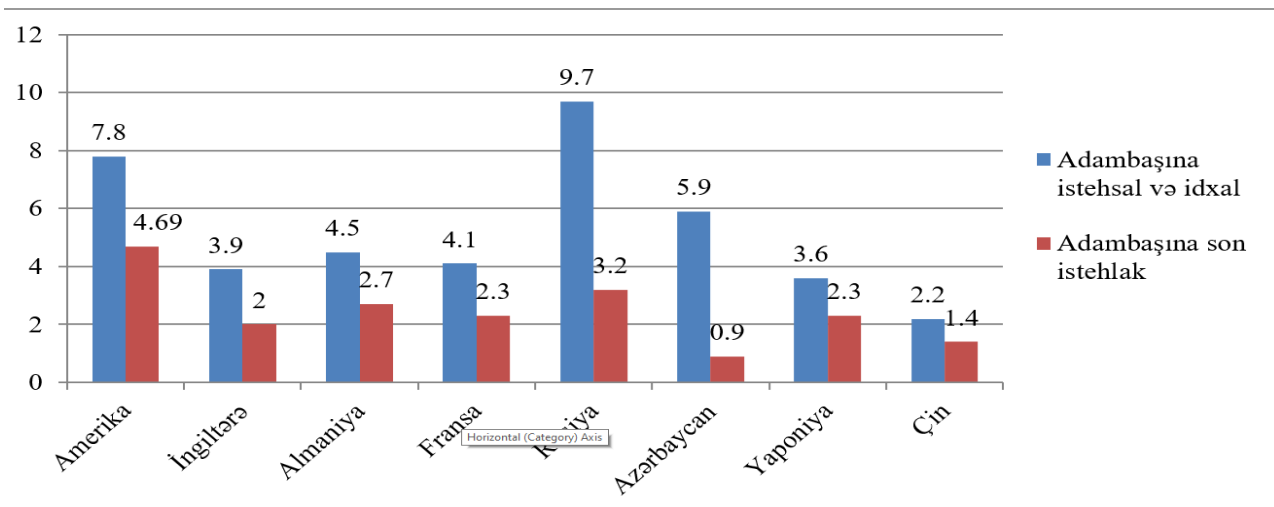
Cədvəl 3

Adambaşına enerji istehlakı, ton neft ekvivalenti ilə*

	Amerika	İngiltərə	Almaniya	Fransa	Rusiya	Azərbaycan	Yaponiya	Çin
1993	6.1	2.5	2.9	2.5	3.8	1.3	2.4	0.6
2010	4.9	2.2	2.8	2.5	3.1	0.8	2.4	1.2
2011	4.7	2.0	2.8	2.4	3.1	0.8	2.4	1.3
2012	4.6	2.0	2.8	2.4	3.1	0.8	2.4	1.3
2013	4.7	2.0	2.8	2.5	3.0	0.9	2.4	1.4
2014	4.8	1.9	2.7	2.3	3.2	0.9	2.3	1.4
2015	4.7	1.9	2.7	2.3	3.1	0.9	2.3	1.4
2016	4.7	2.0	2.7	2.3	3.2	0.9	2.3	1.4
2017	4.7	1.9	2.7	2.3	3.4	0.9	2.3	1.4
2018	4.9	1.9	2.7	2.3	3.6	1.0	2.2	1.5
2019	4.8	1.9	2.7	2.2	3.6	1.1	2.2	1.5

* Cədvəldə seçilmiş ölkələr üzrə adambaşına enerji istehlakı müəllifin hesablamaları əsasında.

Təcrübə göstərir ki, seçilmiş ölkələrdə əhalinin sayının artması ÜDM-in artmasına, ÜDM-in artması isə enerji sərfinin artmasına təsir göstərir. Şəkil 4-də 2016-cı ildə adambaşına enerji daşıyıcılarının istehsalı, idxalı və son istehlakının ölkələr üzrə müqayisəsi verilmişdir (ton neft ekvivalenti üzrə).

adambaşına son istehlakı arasında fərq nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəkdir. Bu fərq Amerikada 3.1 ton (66.3%), İngiltərədə 1.9 ton (95%), Almaniyaada 1.8 ton (66.7%), Fransada 1.8 ton (78.3%), Rusiyada 6.5 ton (2 dəfə), Azərbaycanda 5 ton (5.55 dəfə), Yaponiyada 1.3 ton (56.5 %) və Çində 0.8 ton (57.1%) olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələr enerji daşıyıcılarının idxalı hesabına enerji

təhlükəsizliyini təmin edirlər.

Sadə statistik metodlar əsasında əsas demoqrafik, iqtisadi, sosial göstəricilərin (ÜDM, əhalinin sayı və enerji istehlakı) proqnozu aşağıdakı kimidir (cədvəl 6):

Cədvəl 6

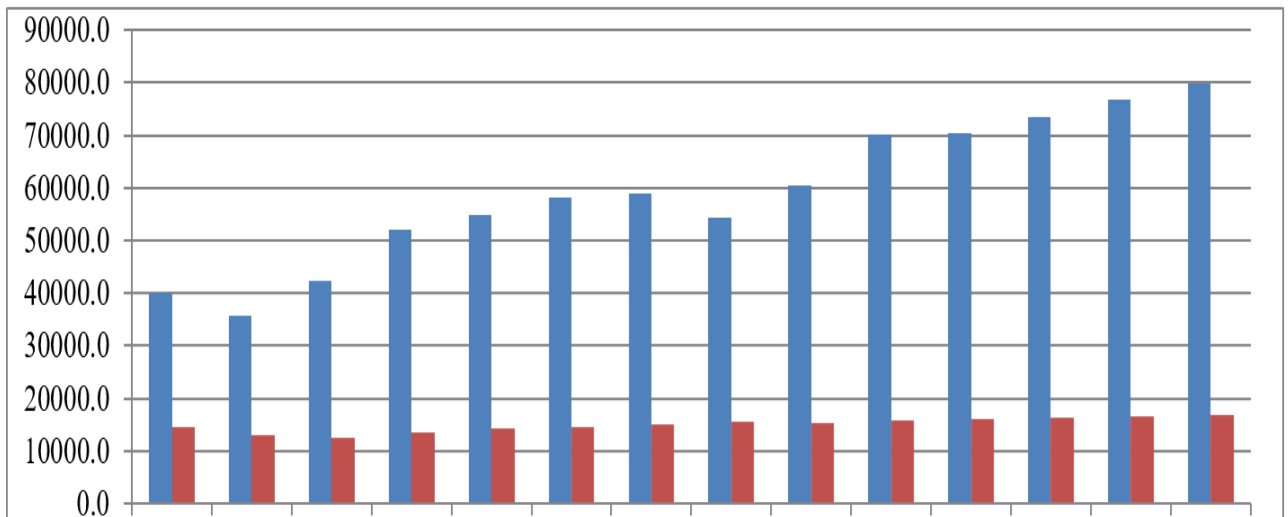
2025-2050-ci illərə Azərbaycan Respublikası üzrə ÜDM, əhalinin sayı və enerji istehlakının proqnozu

İllər	ÜDM-in proqnozu, milyon manatla	Əhali sayının proqnozu, min nəfər	Əhalinin sayına görə enerji istehlakının proqnozu, min ton (net)
2025	78560.1	10378.7	16118.5
2030	97687.5	10605.0	16490.0
2035	121472.0	10760.9	16712.1
2040	151047.5	10844.0	16841.2
2045	187823.8	10834.8	16826.9
2050	233554.3	10735.6	16672.8
30 ildə	Ortaillik istehlak (16463) *30 il		493892

Cədvəl 6 müəlliflərin hesablamaları əsasında qurulmuşdur.

Cədvəldən görüldüyü kimi 2050-ci ilədək əhalinin cəmi enerji istehlakı artan yekunla 493.9 milyon ton proqnozlaşdırılır. ÜDM-in orta artım sürəti dəyişməz qalarsa (3%) və iqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişiklik aparılmazsa, 2020-ci ilin proqnoz göstəricilərinə əsasən 2025-ci ildə ÜDM 1.24, əhalinin sayı 1.03, enerji istehlakı 1.03 dəfə; 2040-cı ildə ÜDM 2.39, əhalinin sayı 1.07, enerji istehlakı 1.08 dəfə; 2050-ci ildə ÜDM 3.69, əhalinin sayı 1.07, enerji istehlakı 1.07 dəfə artacaqdır.

2008-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında ÜDM və enerji istehlakının faktiki və proqnoz qiymətləri aşağıdakı kimidir (şəkil 5).

Beynəlxalq statistika standartlarının təbiiqi enerji sektorunun ekoloji, iqtisadi, sosial effektini müəyyənləşdirməyə köməklik göstərir və ölkənin biznes strategiyasının düzgün formalaşmasına şərait yaradır.

Məqalədə ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olan enerji təhlükəsizliyi kimi ən vacib məsələdən, regionlar üzrə enerji ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması və onların tükənməsi problemlərindən bəhs olunur. Ölkə üzrə ÜDM, əhalinin sayı və enerji istehlakı müqayisəli təhlil edilmiş, həmin göstəricilərin dinamik sıraları və müvafiq qrafikləri, həmçinin sadə statistik modellər vasitəsilə 2050-ci ilədək proqnozları verilmişdir. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün əsas təbii sərvət hesab edilən enerji ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, yeni texnoloji innovasiyaların tətbiqi, aşağı enerji tutumlu iqtisadi fəaliyyət növlərinə transformasiya və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması yolları araşdırılmışdır.

Shahin Mustafayev

Statistical survey of energy consumption in Azerbaijan

Summary

The article deals with such issues as energy security, which is an integral part of the country's national security, as well as the uneven distribution of energy resources in the regions and their problems. With the help of time series and relevant methods, as well as simple statistical models, were analyzed the country's GDP, energy consumption, population size until 2050. For the sustainable development of the economy, the efficient use of energy resources, the application of new technological innovations, the transformation of economic activities to low energy consumption and the prevention of environmental pollution were investigated.

Ədəbiyyat

1. www.stat.gov.az

2. <https://www.iea.org/sankey/#?c=Azerbaijan&s=Balance> "Statistika xəbərləri, No. 4/2021"

Ş.Məmmədova: Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri və onların qiymətləndirilməsi

Şahin Mustafayev: "Azərbaycanda enerji istehlakının statistik tədqiqi"

İNKİŞAF STRATEGİYALARINDA İNNOVASIYALARIN ROLU VƏ YERİ

Şirinov Bəşər Həbib oğlu, i.ü.f.d., dosent.

Səfərova Vüsalə Savalan qızı, magistr.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
e-poçt: revan622@mail.ru; vusale.4@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, strateji xəritə, şirkət, insan kapitalı, informasiya kapitalı, strategiya.

Ключевые слова: инновации, стратегическая карта, компания, человеческий капитал, информационный капитал, стратегия.

Keywords: innovations, strategic map, company, human capital, information capital, strategy.

Biznesin inkişafında innovasiya proseslərinin əhəmiyyəti çox önəmlidir. İnnovasiyaların hazırlanması və yeni bazarlara şirkətin keçməsinə və istehlak bazarının yeni segmentlərinin fəthinə tez-tez imkan yaradan yeni məhsulların, proseslərin və xidmətlərin inkişafını nəzərdə tutur. İnnovasiyaları idarə olunması növbəti nəticələrə gətirib çıxarır:

- yeni məhsulların və xidmətlərin imkanlarının təyin olunması;
- hazırlanacaq yeni məhsulların və xidmətlərin irəliləməsi üçün investisiya portfelinin idarə olunması;
- bazarlara yeni hazır məhsulların və xidmətlərin irəliləməsi;
- bazara yeni məhsulların və xidmətlərin tətbiq edilərək irəliləməsi [1].

Menecerlər artıq əldə olan məhsulların və xidmətlərin imkanlarını genişləndirərək, yeni texnologiyalar üçün təqdimat mərasimləri keçirərək, məhsulların istehlakçılarının təkliflərini və müştərilərin arzularını nəzərə alaraq yeni ideyalarına yaradıcı yanaşmalıdırlar. Yeni məhsulun və ya xidmətin ideyası xülasə edilərək daha real olanları menecerlər tərəfindən qəbul edilməli və layihə əsasında hansı maliyyələşdirmə əsasında həyata keçəcəyi açıqlanmalıdır. Bu məsələlərin həllinin hansıların daxili mənbələrdən ödənəcək və ya başqa hansı şirkət ilə birgə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində olması və lisenziya alaraq, digər tərəfləri isə autsorsinq şirkətlərinə tapşırmaq məqsədə uyğunluğu müəyyən edilməlidir.

Hamı bilməlidir ki, planlaşdırma və məhsulun istehsalı özünü inkişaf prosesinin özəyidir və belə yanaşmalar tamamilə yeni konsepsiyaları bazara gətirir. İstənilən prosesi müvəffəqiyyətli hesab etmək olar məhz o vaxt ki, nəticədə bazarın məqsədli segmenti üçün cazibədar funksional məhsul alınsın və daimi keyfiyyətli məhsul istehsal etmək və ləyaqətli gəliri götürmək mümkün olsun. Bazara hansısa layihəni öz komandanla birgə təqdim edilməsi yeni məhsulun alınması üçün inkişafın son mərhələsidir. Belə məqamlarda konkret layihənin innovasiya prosesi qurtarır və şirkətin funksionallığının, keyfiyyətin və maya dəyərin müəyyən edilmiş səviyyədə planlaşdırılmış satışın həcmi və istehlakçıya çatdırılması qarşıda əsas məqsəd kimi durur.

Qanunverici baza və sosial proseslər şirkətlərin inkişaf şəraitinə təsir edir və bu baxımdan dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, misal üçün ekologiya haqqında, sağlamlığın qorunması haqqında, əməyin təhlükəsizliyi, heyətin iş qəbulu, bu regionda qəbul edilmiş qaydalara və normalara riayət edilməsi üzrə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Şirkətlər növbəti meyarlara riayət edərək öz fəaliyyətlərini qurmalıdırlar:

- ətraf mühit;
- təhlükəsizlik və sağlamlıq;
- işə götürmə;
- cəmiyyətin inkişafına investisiyalar.

Əlbəttə, ətraf mühitin qorunmasına, sağlamlığa, təhlükəsizliyə, işə götürmə və cəmiyyətin inkişafına

investisiyalar yalnız yaradıcı xarakterə malik olmamalıdır. Qaydalara riayət edən şirkətin normativlərinin qüsuruz reputasiyası, o cəmiyyətdə qüvvədə olur ki, onlar insan ehtiyatları sahəsində prosesləri daha səmərəli etmək və ən yaxşı yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etmək, saxlamaq mümkün olsun. Bundan başqa, ətraf mühitin çirklənməsinin, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və şirkətin heyətinin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşması istiqamətində tədbirlərin sayının artması, istehsal xərclərinin miqdarını aşağı salır [2].

Nəhayət, əla ehtiyatlara malik şirkətlər, bir qayda olaraq, müştərilərin və investorların xüsusi yerləşməsindən istifadə edirlər. Bütün bu amillər, ixtisaslaşdırılmış heyətdir, daxili, müştəri və maliyyə məsələlərini təşkil edənə bağlı prosesləri göstərir, qanunverici və sosial proseslərin səmərəli idarə olunması kimi məsələləri səhmdarlar üçün uzunmüddətli dəyərin müvəffəqiyyətli yaradılması amilinə çevrilir.

Biznesin inkişaf strategiyasına uyğun eyni zamanda bir-biri ilə qarşılıqlı tamamlayıcılar üzrə istiqamətlərə uyğun inkişaf etməlidir. Bu baxımdan strateji xəritə (SX) daxili təşkil edənə hazırlayaraq, menecerlərə ən əhəmiyyətli prosesləri müəyyən etməyə kömək edir.

Bazarda məhsulun liderliyini saxlamaq üçün öz strategiyasını quran şirkətlər xüsusi diqqəti innovasiya proseslərinin təkmilləşdirilməsinə ayırır ki, ümumi xərclər azalması və istehsal proseslərinin mükəmməlliyinə cəhd göstərmək imkanları olsun. Lakin şirkətlərin, hansıların ki, tam müştəri təklifinin strategiyasını həyata keçirirlər, deməli, istehlakçıların daha tam idarə edilməsi prosesləri üçün müxtəlif metodlar axtarılmalıdır.

Bir qayda olaraq, proseslərin təkmilləşdirilməsində maliyyə faydaları müxtəlif vaxt müddətlərinə əsasən gözə çarpan olur. Əməliyyat proseslərinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar maya dəyərinin azalması ən sürətli nəticəni (ən azı on iki aya qədər) verir. Müştəri münasibətlərinin yaxşılaşması istiqamətində gəlirlərin artması orta müddətli dövrdə (12 aydan 24 ayadək) olur.

İnnovasiya prosesləri əsasında artım adətən gəlir gətirir. Deyək ki, 24- dən 48 aya qədər, uyğun işlərin icrasından və şirkətlərin qanunlardan istifadə edilməsi üstünlükləri daha çox ola bilər. Bölgədə fəaliyyət göstərən şirkət üçün münasib imkanlar yaradılmalı və qanundan çıxmayanlara üstünlüklər verilməklə, işə götürənin mövqeyini bərkidərək, daha çox uzunmüddətli vasitələrdən istifadəyə dövlət tərəfindən şərait yaradılması məqsədə uyğundur.

Şirkətlərdə eyni zamanda ilkin dəyər bu və ya digər cür yaradılan yüzlərlə yeni proseslər ola bilər. Biznesin inkişafı üçün stratejiya sənəti ondan ibarətdir ki, mükəmməl olan istehlak dəyərinin təklif olunması üçün ən əhəmiyyətlinin müəyyən edilməsi lazımdır. Onlardan bir neçəsini dəqiqləşdirib çatdırmaq daha məqsədə uyğundur.

Şübhəsiz, bütün proseslərin idarə olunması üçün səmərəlilik lazımdır, lakin bir qədər strateji xəritəyə (SX) xüsusi diqqət və güclərin konsentrasiyasının tələb edilməsi varsa, deməli, bu halda məhz onlar dərəcələrə ayırmanı yarada bilərlər. Belə prosesləri seçmək olar və onlar dörd istiqamətin hər birində gedə bilər. İstənilən stratejiya istehsal prosesinin idarə olunması çərçivəsində bir və ya bir neçə prosesi müəyyən etməlidir, müştərilərin idarə olunması, innovasiyalar, həmçinin qanunverici və sosial aspektlər.

Beləliklə dəyərin yaradılması prosesinin nisbətən qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə tənzimlənməsi mümkün olur və səhmdarlar üçün dəyərin möhkəm və fasiləsiz artmasını təmin etmək mümkün olur.

Bir neçə ən əhəmiyyətli strateji proseslərin, strateji istiqamətləri tez-tez formalaşdırıla bilər və şirkət öz hərəkətlərini uyğunlaşdırmağa və özündə mədaxil və məxaric strukturunu yaratmağa borcludur. Strateji istiqamətlər təkmilləşdirilməsi mümkün olan blokdir və burada strategiyanın həyata keçirilməsinə mane olan faktorlar yoxdur.

İnnovasiya prosesinin iki komponenti - daxili məhsulun inkişafı və texnologiyalara uyğun əməkdaşlıqdır, nou xau tarazlaşdırılmış mənbə olmalıdır ki, bu əsasda bazarın lideri qala bilərsən. Strategiyanın qanunverici və sosial komponentləri, cəmiyyətin formalaşmasıdır, şirkətlərin cəhdini əks etdirir və əsas üstün olan işə götürən öz işçilərinin yaşayış keyfiyyətinə təsir edən institutlar əsasında möhkəmlənməsinə imkan yaradır [3].

Digər vacib məsələlərdən sayılan insan kapitalı və bacarıqların mövcudluğu, istedad və nou xau, strategiyanın dəstəyi üçün çox lazımlı faktordur. İnformasiya kapitalı isə informasiya sistemlərinin mövcudluğu, strategiyanın dəstəklənməsi üçün lazım olan infrastrukturun şəbəkələridir. Təşkilatı kapital səfərbər etməyə və strategiyanın həyata keçirilməsi üçün lazım olan dəyişikliklər prosesini dəstəkləməyə şirkətin qabiliyyətinin olması vacibdir.

Şirinov Bəşər, Səfərova Vüsalə

İnkişaf strategiyalarında innovasiyaların rolu və yeri

Xülasə

Məqalədə İnkişaf strategiyalarında innovasiyaların rolu və yeri, əhəmiyyətli proseslərin müəyyən edilməsində strateji xəritənin əhəmiyyəti, strategiyanın qanunverici və sosial komponentləri, insan kapitalı, informasiya kapitalı kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Ширинов Башар, Сафарова Вусала

Роль и место инноваций в стратегиях развития

Резюме

В статье изучены такие вопросы, как роль и место инноваций в стратегиях развития, значение стратегической карты в определении важных процессов, законодательная и социальная составляющие стратегии, человеческий капитал, информационный капитал.

Shirinov Bashar, Safarova Vusala

The role and place of innovation in development strategies

Summary

The article examines such questions as the role and place of innovations in development strategies, the importance of a strategic map in determining important processes, legislative and social components of strategies, human capital, information capital.

Ədəbiyyat

- 1.Наси Нийязи Əликрам оғлу Нəсəнов Бизнесин стратежи идарə edilməsi (Dərslik) Bakı-2018
- 2.М.А.Мəммədov, F.Ə.Мəммədova, Ş.İ.Əlizadə Strateji Menecment .Bakı: “Təhsil” ELM, 2021.
- 3.А.В.Аббасов, S.А.Аббасов “Бизнесин əsasları”, Bakı-2017

ACIQ İNNOVASIYALAR ƏSASINDA FİRMANIN İNKİŞAF STRATEGİYALARI VƏ BİZNES MODELLƏRİ

Abasova Aytən Əsgər qızı, t.e.n., dosent

Mirzəlizadə Fəridə Ramazan qızı magistr.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

e-poçt: abasovaaytan@gmail.com

Açar sözlər: innovativ fəaliyyət, texnologiyalar, kraudsorsinq, açıq innovasiyalar, innovasiya strategiyası.

Ключевые слова: инновационная деятельность, технологии, краудсорсинг, открытые инновации, инновационной стратегии.

Keywords: innovative activity, technology, crowdsourcing, open innovation, innovation strategy.

Giriş

İqtisadi artım üçün innovasiyaların əhəmiyyəti bir çox iqtisadçılar tərəfindən təhlil edilmişdir, lakin 2000-ci illərdə iqtisadi artımın meydana çıxması ilə belə təhlilin üfuku xeyli genişlənmişdir və şirkətin innovativ inkişaf yolu uğrunda rəqabətdə yeni qaydalar yaratmağa imkan verən açıq innovasiya (AI) konsepsiyası yaranmışdır. Vəziyyətin yeniliyi ondadır ki, burada uğur insanın öz elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinə yatırılan investisiyaların həcmi, məhsulun, texnoloji, təşkilati, marketinq və digər innovasiyaların hazırlanmasında iştirak edən işçilərin sayı və bacarıqları ilə deyil, əksinə rəqiblərin, maraqlı tərəflərin, digər təşkilatların sahədən uzaqda təsəvvür edilən təcrübəsindən seçmək, əldə etmək, bərc götürmək, ideyaları, texnologiyaları, istehsal problemlərinin spesifik həll yollarını və daha çoxunu mənimsəməyə imkan verən xarici informasiya sahəsində işləmək bacarığı və innovativ inkişaf yolunu seçən şirkət fəaliyyəti ilə əsaslanır.

Bu paradigmanı inkişaf etdirməyi seçmiş bir çox firma müvəffəqiyyətə aparan məsləhətlər və tövsiyələr vermək üçün empirik məlumatlar təqdim edir [6], lakin səhvlər, AI texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı problemlər, onların aşağı səmərəliliyi və ya hətta çatışmazlıqlar var. AI-dən istifadənin bu cür problemləli aspektləri, fikrimizcə, AI-ın təşviqi üçün uğurlu təcrübədən daha az əhəmiyyət kəsb etmir, buna görə də AI-ın istifadəsinə mane olan müəyyən çətinliklər və problemlər nəzərdən keçiriləcək və təşkilatların mövcud olduqları mühitin verdiyi yeni imkanlara uyğunlaşdırılması perspektivləri təsvir edilmişdir.

Diqqət çəkən ilk problem AI-ın anlayışı ilə bağlıdır.

Hal-hazırda AI-ın vahid və ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur, baxmayaraq ki, müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərtib edilmiş təriflər bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə, AI-ın nəzəriyyəsinin banisi Q.Çesbro AI-ı “daxili innovasiyaları sürətləndirmək və innovasiyaların xarici istifadəsi üçün bazarları genişləndirmək üçün məqsədyönlü bilik axınından istifadə” kimi müəyyən etmişdir [1].

O.Gassmany, E.Enkel AI-ı “...tərəfdaşlar, müştərilər və ya təchizatçılarla innovativ proseslər sahəsində əməkdaşlıq imkanları yaratmaq məqsədilə xaricdən qiymətli bilik axınıni təmin etmək” məqsədilə şirkət sərhədlərinin açıqlığı kimi başa düşür [2]. M.Perkman, K.Uolşa görə, yenilikləri açıq hesab etmək olar, əgər onlar ayrı-ayrı şirkətlərdən deyil, paylanmış təşkilatlararası şəbəkələrdən gəlirlər” [3]. AI-ın bu cür təriflərinə misalları çoxaltmaq olar. AI-ın mahiyyəti ilə bağlı fikirlərin əhəmiyyətli dərəcədə dağılmasına baxmayaraq, AI-ın bəzi ümumi xüsusiyyətləri seçilir ki, bu da ən çox bu cür təriflərdə görünür.

Birincisi, AI-ın bilik axınıni iki növü var - daxil və xaric. Əgər daxil olan axınlar təşkilat

daxilində onların innovativ potensialından istifadə baxımından qiymətləndirilir və müəyyən edilirsə, o zaman xaric olan axınlar onun kənarındadır.

İkincisi, AI-dan səmərəli istifadənin şərti təşkilati sərhədlərin keçiriciliyinin olması, kənarından əldə edilən məlumatların (texnologiyalar, biliklər, məlumatlar və s.) yığılması və sistemləşdirilməsi mexanizminin yaradılmasıdır ki, bu da müəyyən səylər tələb edir.

Üçüncüsü, AI-ın uğurlu istifadəsi innovasiyaların etibarlılığının qiymətləndirilməsini, bu xüsusi şirkət tərəfindən istifadə edildikdə fayda əldə etmək üçün onların dəyərinin iyerarxiyasının qurulması imkanlarını tələb edir.

Dördüncüsü, təriflər çoxlu sayda əhəmiyyətli dərəcədə fərqli prosesləri və obyektləri AI kimi təsnif etməyə imkan verir. Məsələn, bunlara firmanı maraqlandıran texnologiyalar üçün xarici mühitə skan etmək, kraudsorsinq, innovasiya müsabiqələri təşkil etmək, birgə müəssisələr yaratmaq və ya istifadə etdikləri texnologiyaları əldə etmək üçün xarici firmalar əldə etmək, R&D (Elmi-Tədqiqat və Konstruktor-Lahiyyə) ittifaqları yaratmaq, şəbəkələrə üzvlük kimi müxtəlif üsullar, eləcə də innovasiya fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, universitet laboratoriyalarında tədqiqatın maliyyələşdirilməsi və s. daxildir.

Əhatə dairəsinin genişliyinin qiymətləndirilməsi metodu bütün müxtəlifliklərində AI-ın mənbələrinin sayını müəyyən etməyi nəzərdə tutur - növü, ölçüsü, şöhrət səviyyəsi, biliklərin çıxarılmasının asanlıq və ya mürəkkəbliyi. Əhatə dairəsinin maksimum genişliyinə misal olaraq bu prosesdə iştirak etmək arzusunu nümayiş etdirmiş istənilən şəxslərin, qrupların, təşkilatların ideyalarından, biliklərindən və texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutan kraudsorsinqi göstərmək olar. Konsentrasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi üsulu biliyin xarici mənbələrdən əldə olunma intensivliyinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu, şirkətin innovasiya fəaliyyətinə inteqrasiya olunmuş xarici tərəfdaşların sayı ilə tərs mütənəsbidir.

Bu o deməkdir ki, yüksək konsentrasiya səviyyəsi bir neçə xarici tərəfdaşla innovasiya fəaliyyətlərində dərin inteqrasiyanı nəzərdə tutur. Bu, məsələn, elmi-texniki ittifaqlar üçün və ya əməkdaşlığa əsaslanan mürəkkəb, kompleks layihələrin həyata keçirilməsi halında xarakterikdir.

AI strategiyalarının arxetipləri

Yuxarıdakı metodların tətbiqi bizə firma tərəfindən AI-dan istifadə üçün strategiyaların dörd arxetipini müəyyən etməyə imkan verir.

1.Arxetip A.

AI bazar strategiyası (aşağı konsentrasiya/aşağı əhatə dairəsi). AI-dan istifadə strategiyalarının əksəriyyəti üçün xarakterikdir və bazarda şirkət üçün lazım olan biliklərin, lisenziyaların, nou-hauların, texnologiyaların, verilənlər bazalarının və s. əldə etməyi nəzərdə tutur. Bu arxetipə aid strategiyalar AI mənbələrinin kiçik genişliyi ilə xarakterizə olunur (əksər hallarda bir və ya iki ən əlverişli mənbələrdən istifadə olunur, məsələn, ən son yüksək avadanlıq satan sənayedə tanınmış bir şirkətin təklifləri) və aşağı konsentrasiya, yəni AI mənbələrinin şirkətin innovativ problemlərinə az və ya hətta heç bir şəkildə «dağılması».

Təcrübədə bu, şirkətin problemlərinin həllinin yüksək sürətini təmin edən inkişaf etdirici və şirkətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün innovativ həllər, bilik və texnologiyaların əldə edilməsi kimi görünür.

Belə bir strategiyanın istifadəsinə dair nümunələr müxtəlifdir. Beləliklə, 1987-ci ildə Procter & Gamble Corporation yeni nəsil elektrikli diş fırçalarını icad edən SpinBrush innovativ firmasını aldı. Bu satınalma korporasiyanın ən uğurlu məhsul xətlərindən birinin əsasını qoydu. Başqa bir misal kimi, Microsoft-un rabitə sahəsində öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Skype texnologiyasını almasını göstərmək olar [1].

Nümunə olaraq, Dell Korporasiyası tərəfindən istifadə edilən R&D-nin outsorsinqini də qeyd

edək [1]. Bu üsul əzcaçılıq sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər tərəfindən də geniş istifadə olunur [3].

II. Arxetip B

Aİ kraudsorsinq əsaslanan strategiyalar (aşağı konsentrasiya/yüksək əhatə dairəsi). Kraudsorsinq firmanın probleminin həllində iştirak etmək təklifi ilə geniş, təsadüfi, xaotik fərdlər və insanlar qruplarına müraciət etməyi nəzərdə tutur, məsələn, internet, ixtisaslaşmış çap mediası, sərgi əlaqələri və ya başqa yolla edilən şirkətin mesajına çatacaq bütün şəxslərə aid edilir [2]. Kraudsorsinq böyük, formal olaraq qeyri-mütəşəkkil insanlar qrupunun birləşmiş bilik, təcrübə və problem həll etmə bacarıqlarının həm fikir müxtəlifliyi baxımından, həm də hər hansı bir fərdi və ya hətta kiçik peşəkar insan qruplarını üstələdiyi inancına əsaslanır. İnnovativ problemin həllinə aid olan məlumatların məcmu həcmi firma problemlərinə aiddir. Kraudsorsinq əsaslanan Aİ strategiyasını hazırlayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, hər biri firmanın innovativ davranışının dəyişdirilməsini tələb edən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə görə fərqlənən kraudsorsinq növləri var. Bunu R.Hopkinsin təklif etdiyi təsnifat əsasında izah etmək olar. O, kraudsorsinqin üç növünün xüsusiyyətlərini verir [4]:

- “kollektiv intellekt” - innovativ həlli tələb edən problemlə bağlı, məsələn, xüsusi olaraq bu məqsədlə yaradılmış çat vasitəsilə çoxlu sayda insanın rəyinin sorğulanması;

- “kollektiv yaradıcılıq” - maraqlı şəxslər və təşkilatlar tərəflərdən problemin həlli üçün təkliflər məcmusu;

- “xalq səsverməsi” - müəyyən bir problemin həlli üçün alternativləri qiymətləndirmək üçün həm peşəkarlar, həm də həvəskarlar olan çoxlu sayda insanın cəlb edilməsi;

Kraudsorsinq bu məqsədlə xüsusi olaraq yaradılmış internet saytlarından istifadə etməklə innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün vəsait toplamaq məqsədi ilə kütlənin istifadəsidir.

III. Arxetip C.

Aİ tərəfdaşlıq strategiyası (yüksək konsentrasiya/aşağı əhatə dairəsi). Aİ-in tərəfdaşlıq strategiyası şirkətin universitetlər, elmi-tədqiqat institutları, laboratoriyalar və mərkəzlər, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sahəsində ixtisaslaşmış təşkilatlar kimi bir neçə “bilik tutumlu” tərəfdaşlarla əməkdaşlıq müqavilələri bağlamasını nəzərdə tutur. Xarici tərəfdaşların innovasiya proseslərinə daxil edilməsi onların şirkətin innovasiyaya cavabdeh olan bölmələri ilə sıx və tez-tez qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edir, qarşılıqlı inamın inkişafına kömək edir, bu da qeyri-rəsmi biliklərin təşkilata ötürülməsini asanlaşdırır.

IV. Arxetip G.

Aİ şəbəkə strategiyası, (yüksək konsentrasiya/geniş əhatə dairəsi). Bu strategiya arxetipi çox vaxt iki və ya daha çox şirkətin birgə innovasiya strategiyasının bir hissəsi kimi həyata keçirilir. İnnovativ əsasda effektiv birgə inkişafı və şəbəkə üzvləri arasında biliklərin yayılmasını təmin etmək üçün xarici tərəfdaşlarla dərin inteqrasiyanı nəzərdə tutur. İnnovativ biliklər alyansın üzvü olan şirkətlərin təşkilati hüdudlarından kənarında geniş şəkildə yayıldığı üçün onların hər biri öz xarici tərəfdaşlarını cəlb etmək və onlarla əlaqələr saxlamaq üçün şəbəkə strategiyasını həyata keçirmək imkanına malikdir. Şirkət fərdlərdən, qruplardan və digər təşkilatlardan ibarət böyük innovasiya “ekosisteminin” bir hissəsinə çevrilir. Məhz bu ekosistem bilik və texnologiya mənbəyidir - bilik mənbələrinin də xarici mühitdə olduğu bazar və kraudsorsinq əsaslanan şəbəkə strategiyası ilə innovasiya strategiyaları arasındakı fərq budur. Bu fərq şirkətə məhdudiyət qoyur: o, aid olduğu ekosistemin məhdud məkanında bilik mənbələri haqqında seçim etmək imkanına malikdir.

Yuxarıda müəyyən edilmiş Aİ-dan istifadə üçün strategiyaların arxetipləri müəyyən bir zamanda müəyyən bir şirkət tərəfindən istifadə olunur. Aİ istifadəsinin yaxşı qurulmuş üsullarının sadə, qeyri-kritik borclanmasının şərtlər və tələblər arasında uyğunsuzluq riskləri ilə dolu olduğu fikrini dəstəkləməyə imkan verir. Bu halda ümumiləşdirici ideya şirkətin strateji məqsədlərinə çatmaq üçün

Aİ-dan istifadənin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin, işlənib hazırlanması problemdir. Belə bir qiymətləndirmə üçün əsas kimi müxtəlif parametrlər müəyyən edilə bilər. Məsələn, E.Almirol və R.Kasadesus-Masanellin təklif etdiyi kimi, bu, məhsulun texnoloji mürəkkəbliyi səviyyəsi ola bilər. K.Larsen və A.Salter səmərəliliyi şirkətin AR-GE departamentinin tədqiqat potensialının səviyyəsi ilə əlaqələndirirlər [2], K.Qrimple və V.Sofka isə Aİ-dan istifadənin effektivliyini konkret sənaye ilə əlaqələndirirlər [3]. R. Racavendra səmərəliliyi təşkilatın Aİ texnologiyalarının imkanlarından istifadə etmək üçün öz strategiyalarını yenidən təşkil etmək bacarığı kimi müəyyən edir [4]. J.Jung və başqaları korporativ məqsədlərə nail olmaq üçün Aİ-in uğurlu istifadəsində səmərəliliyi görürlər [3]. Nəzərə alsaq ki, yuxarıda göstərilən bütün performans parametrləri “biznes modeli” konsepsiyasında birləşən təşkilati xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir, onda biz bir fərziyyə irəli sürə bilərik ki, müəyyən bir arxetiplə əlaqəli Aİ strategiyasının effektiv istifadəsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, biznes modeli altında təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün optimal şəraiti təmin edən bir təşkilatda biznesin aparılması yollarının məcmusunu nəzərdə tutulur. Bu fərziyyənin doğruluğunu təsdiqləmək üçün qeyd edirik ki, bir sıra tədqiqatçılar Aİ-in imkanlarından səmərəli istifadənin təşkilatın “daxili” nəticələrinin əldə edilməsinə yönəlmiş ənənəvi biznes modellərindən biznes modellərinə keçidi tələb etdiyi fərziyyəsini irəli sürmüş və əsaslandırılmışlar.

Abasova Aytən, Mirzəlizada Fəridə

Açıq innovasiyalar əsasında firmanın inkişaf strategiyaları və biznes modelləri

Xülasə

İnsanlar şirkətin innovativ fəaliyyəti üçün kənar texnologiyalardan istifadənin mahiyyətini, potensialını, habelə dəyərini və perspektivlərini qiymətləndirmək üçün zəruri olan elmi və texniki təhsilə, idarəetmə və ünsiyyət bacarıqlarına malikdirlər. Kraudsorsinq əsasında açıq innovasiyalar strategiyası biznes modelinin layihələndirilməsi üçün istifadə olunur. Kraudsorsinq əsaslanan innovasiya strategiyasının qəbul edilməsi təşkilatın müxtəlif bilik mənbələri ilə işləməyə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Abasova Aytən, Mirzalizada Farida

Development strategies and business models of companies based on open innovations.

Summary

The personnel of enterprises should have the necessary scientific and technical education, managerial and communication skills to assess the nature, potential, as well as the value and prospects of using external technologies for the company's innovative activities. To develop a business model, an open innovation strategy based on crowdsourcing is used. Adopting an innovation strategy based on crowdsourcing means adapting the organization to work with different sources of knowledge.

Ədəbiyyat

1.	1.Бек Н.Н., Гаджаева Л.Р. Открытые инновационные бизнес-модели и стратегии: особенности, проблемы, перспективы развития // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 6. Экономика. 2018. №1. С. 140–159.
2.	2.Ванхавербеке В. Формирование и развитие теории открытых инноваций // Инновации. – 2018. – №4. – 78–84.
3.	3.Гине Ж., Майсснер Д. Открытые инновации: эффекты для корпоративных стратегий, государственной политики и международного «перетока» исследований и разработок // Форсайт, 2021, № 6. С. 26–37. DOI: 10.17323/1995-459x.2012.1.26.36

4.	4.Кузнецова С.А. Открытые инновации: преимущества, риски и проблемы использования модели // Проблемы развития инновационного предпринимательства на промышленных предприятиях / под ред. В.В. Титова, В.Д. Марковой. Новосибирск: Изд-во ИЭОПП СО РАН, 2014. С. 88-104.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN İNSAN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Babayeva Alvina Davud qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

[babayeva,1955 @inbox.ru](mailto:babayeva,1955@inbox.ru)

Açar sözlər: informasiya tələbatı, texnoloji yenilik, elektron öyrənmə, online təhsil, informasiya məkanı, insan inkişafına təsiri.

Ключевые слова: информационный спрос, технологические инновации, электронное.

обучение, онлайн-образование, информационное пространство, влияние на человеческое развитие.

Key words: information demand, technological innovation, e-learning, online education, information space, impact on human development.

XX əsrin son dövrlərindən informasiya texnologiyaları cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Onun əhatə dairəsinə dövlət orqanları, sosial-iqtisadi, vətəndaş cəmiyyəti institutları, elm və təhsil, mədəniyyət və bütövlükdə insanların həyat tərzini daxildir. Şəxsiyyətin quruluşunda mühüm yer tutan bu amil onun mühitlə, eləcə də cəmiyyətlə münasibətlərinin ahəngdar şəkildə tənzimlənməsində nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı istər elm, istərsə də kommunikasiya və qarşılıqlı münasibətlər sahəsindəki rolunu gündən-günə genişləndirməkdədir. Kainatın informasiya sistemi onun maddi və mənəvi quruluşunun vahidliyi, ayrı-ayrı sahələrə aid olan elementləri cəmləşdirən fundamental texnologiya mahiyyəti kəsb edir. Bu gün ölkəmizdə informasiya texnologiyaları sahəsi prioritet sahə kimi elan edilmişdir. Ölkə Prezidentinin təşəbbüsü nəticəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyası sahəsində səmərəli addımlar atılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən (9 yanvar 2002-ci il 865 nömrəli) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf Proqramı ilə birlikdə hazırlanmış, müvafiq milli və beynəlxalq qurumların müsbət rəyini almış “Azərbaycan Respublikasının inkişaf namınə İKT üzrə Milli Strategiya (2003 – 2012-ci illər) qəbul edilmişdir [1].

Bu Strategiya isə İKT-dən istifadə və onun genişləndirilməsi sahəsində dövlətin siyasətini əks etdirir, məqsəd və vəzifələrini, prioritetləri və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Ona görə də insan bu informasiya sistemə qoşularaq özünü olduğundan daha önəmli, daha imkanlı, səmərəli və lazımlı hiss edir. İnformasiya daşıyıcısı olan insan haqqında yeni fərziyyələr “Sinergetika qanunlarının kəşfi” təbiətdə və cəmiyyətdə mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr insan münasibətlərinə, ünsiyyət və fəaliyyətinə yeni yanaşmalar formalaşdırır. Dünyanın quruluşu və onun inkişafına olan ənənəvi düşüncələri təzələmək zərurəti yaradır.

Müasir psixologiya elmi insanın fərdi və ictimai düşüncə tərzini fiziki kainatın inkişaf modelinə uyğunlaşdırır. Psixologiyada düşüncə və idrakın kvant konsepsiyası, beyin, dil, yaddaş və düşüncənin holoqrafik əlamətləri ilə bağlı yeni paradigmlər yaranır. Yeni baxışlar psixologiya elminin sahələrinə ləngimələrlə daxil olur, əldə olunan nəticələr kvant psixologiyasının nəzəri mülahizələri əsasında daha asan izah olunur.

İnsanlarda yeni informasiyaya tələbatın daim olduğunu Kolesov və Sokolov sübut etmişdir

[2]. İnsan daim yeni olanı yaratmaq tələbatı, yeni informasiya əldə etmək üçün axtarışda olur və bu informasiya tələbatının yüksək inkişaf səviyyəsini yaratmaq həmin tələbatı ödəməkdir. Müəlliflərə görə, yeni informasiya bələdedici-tədqiqedici fəaliyyətdə əldə olunur. İnformasiyanın əldə edilməsinə olan tələbat digər tələbatlardan fərqlidir. Onlar hesab edirdilər ki, bu sahədə ilk faktlar, müşahidələr, təcrübələrlə əldə olunmuşdur. Yeni informasiya, yeni siqnala tələbat yüksək emosional səmərəliliyə malikdir. Emosional güc müdafiə tələbatı qismində şərtsiz reflekslə rəqabətdə olur. Məsələn: bir anlıq dünyanı dəyişməyən, sabit mövcudluq və düzğunluk kimi təsəvvür edək. Bu zaman yeniliyə nə qədər ehtiyac olduğunu başa düşmək daha asan olacaq. Belə olduğu halda, hər şeyin təkrarlanan olmasını, hec bir gözlənilməzliklərlə üzləşməyəcəyinizi düşünmək belə cansıxıcı görünür. Ona görə ətraf aləmin qeyri-müəyyənlik, dəyişkənlik, inkişaf və hərəkət ifadəsi olan yeniliyə insanın böyük ehtiyacı vardır. İnsan bu yeniliyi informasiya sistemlərindən alır, televiziya və internet informasiya sistemində mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrildiyini, inkar etmək mümkün deyil. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yaratdığı üstünlüklərdən lazımı səviyyədə faydalanır.

İnformatika elmi və müasir informasiya texnologiyaları iqtisadiyyata o qədər nüfuz etmişdir ki, artıq iqtisadiyyat özü də bir elm olaraq dəyişmiş və yeni anlayışlar meydana gətirmişdir. Yeni iqtisadiyyatın mərhələsi olan rəqəmsal iqtisadiyyat, yeni iqtisadiyyat və onun sərhədləri kimi özünün müxtəlif inkişaf mərhələlərini keçir. Texnoloji inqilab nəticəsində dünyada rəqəmsal keçid mərkəzlərinin, rəqəmsal robotların, layihələndirmə üçün virtual mühitin, sürətli prototip sistemlərinin yaradılması baş verdi. Texnoloji inqilabın özü dördüncü sənaye inqilabı kimi qəbul edilir, hansı ki, üçüncüdən yaranıb və “rəqəmsal” adlandırılıb. 2016-cı il Davos forumunda professor Şvab 4-cü sənaye inqilabının seçilməsinin əsas səbəblərini göstərmişdir. 1-ci bu inkişaf sosial iqtisadi sferada baş vermiş dəyişikliklər, 2-cisi onun həcmi, 3-cüsü isə nəticələrin sistem xüsusiyyətləri kimi başa düşülür. Texnoloji inqilab rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatə dairəsini genişləndirdi. “Rəqəmsal iqtisadiyyat” termini 1995-ci ildə meydana gəlmişdir [7].

Müasir insanın inkişafı üçün göstərilən şərtlər rəqəmsal təcrübəni yaratmağın zəruriliyini şərtləndirir: Təcrübə həmdə İKT-dən istifadə etmək üçün bilik, bacarıqdan əlavə, onun virtual aləmdə əməl və hərəkətləri üçün doğru istifadə, məsuliyyət motivasiyasını nəzərdə tutur. Yəni rəqəmsal vətəndaş yetişdirmək məsələsi meydana çıxır. Yaşlılar rəqəmsal “immigrantlar” olduğu halda internet dövründə doğulan nəsil rəqəmsal “aborigenlər”dir. Müasir rəqəmsal dünyada formalaşma mərhələsində olan ümumi qəbul edilmiş qaydalar və davranış normaları ilə internet mühitində qarşılıqlı təsirlərin tənzimlənməsini rəqəmsal vətəndaşlıq nəzərdə tutur. Məsələn: təsəvvür edin ki, yüksək texnologiyaya malik olan bir ölkəyə düşmüşünüz, Burada insanlar arasında münasibətləri tənzimləyən dəqiq qaydalar və normalar yoxdur, hüquq-mühafizə ordanı yoxdur. Bu ölkə internet sahəsidir. Onun inkişaf perspektivi gələcək nəsillər üçün qaydaların müəyyən edilməsi, təhlükəsizliyin yaranmasıdır. Bunun üçün İKT-nin tətbiqi prosesində ortaya çıxan imkanlar və risklərin öyrənilməsi, araşdırılması tələb olunur. İnternet texnologiyalarının düzgün tətbiqi nümunəsi inkişaf məzmununun yaradılması, konstruktiv internet-kommunikasiya bacarıqları və kiber aqressiya təzahürləri ilə işləməyə diqqət etməyi tələb edir [3].

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent L.Ş.Əmrahlı informasiya sistemi və insan subyektı arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini önə çəkərək onun qurulmasına diqqətli olmağın vacibliyini göstərir və bir sıra səbəblərlə əlaqələndirir: “Psixoneurologiyaya görə insan mühitlə əlaqəsi alınan siqnalların beyində əks olunması sayəsində yaranır. Müasir psixoneurologiya bu prosesin bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirəcək yeni yanaşmalar ortaya qoyur” [4]:

-canlının yaşadığı və əks etdirdiyi aləm müxtəlif obyektlərin mürəkkəb qanunauyğunluqlarla

inkişaf edən sistemdir;

-dünyada insanların hissi dərk etməsi abstrakt təfəkkürün köməyiylə dərk olunur;

-adaptasiya olunaraq uyğunlaşdırılmış davranışın təşkili üçün ətraf aləmlə orqanizmin daxili vəziyyətinin daimi inteqrasiya tələb olunur;

-əksolunma – fəal proses olub duyğular və qavrama səviyyəsində çoxsaylı hərəkətlər və analiz-sintez prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir, yeni hərəkətlərdə onlardan istifadə olunur;

-əksetmə - seçici və operativdir. Nəticəsi çoxsaylı xarici və daxili şərtlərdən asılıdır. Əks olunmanın seçiciliyi, operativliyi nə qədər yüksəkdirsə, dərk etmə və fəallıq insanın iyerarxik nizamlanmış daxili psixoloji quruluşu da o qədər diferensiasiya olunmuşdur;

-əksetdirmənin gücü onun təsirini artıran səbəblərdən asılıdır. Əksetmə yalnız orqanizmin psixoloji amilləri ilə deyil, təbiəti idarə edən digər qanunlarla əlaqəlidir.

Qeyd edilən psixi reallıqlar haqqındakı informasiyalar bizə İKT- vasitələri ilə ötürülür. İnsan bu prosesdə sosial tələbatdan çıxış edir. Sosial şəbəkələrdə onun müxtəlif formaları yaradılmışdır. Gənclərin həm İKT texnologiyalarına marağı, həm də KİV-dən müxtəlif yeni informasiyalar əldə etmək cəhdləri, əsasən onların yeniliyə ehtiyacından qaynaqlanır [5].

Yeni texnologiyalar təhsildə inqilaba səbəb olur. Ağıllı lövhələr, kompüterlər, İpad kimi tabletlər və s. kimi yeni vasitələrin təhsildə inkişafı öyrənənlərin marağına səbəb olur. Kanada Ali Təhsil Strategiyası Assosiasiyası tərəfindən keçirilən təcrübəyə əsasən dərslərdə elektron təhsildən və başqa texnologiyadan istifadə etmək əvəzinə adi “ənənəvi təhsil” üstünlük təşkil etmişdir. Nəticədə, 60 Kanada universitetindən 1380 tələbələrin aldıkları bu dərslərdən çox məmnun olduğu məlum olmuş, bununla online təhsil, elektron öyrənmə və digər texnoloji elementlərin iştirakı arzuolunmaz olmuşdur. Kursda iştirak edən tələbələrin yarısından çoxunun online məlumat və ya video dərsləri olarsa, dərslərdə iştirak etmək istəmədikləri aydın olmuşdur. Bu təcrübə ilk baxışda elektron öyrənmə üçün çox mənfəət görünə bilər, sonradan daha müsbət olduğu aydınlaşmışdır. Belə ki, 59,6% tələbə kurslarda daha çox elektron məzmun olmasını, 53,6% kurs qeydlərini, mühazirələri online istəmişlər. Nəticələr gənclərin yeni təhsil, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına bağlılığını sübut edir [6].

Gənclərin texnoloji bilikləri əsasən Microsoft Office-in əsas bacarıqları (Excel, Word, Power, Point), elektron poçt, mətn mesajı, internetdə (Facebook, twitter və s.) gəzintməklə məhdudlaşır. Əvvəllər gənclər dərslərini kitablardan oxuyurdularsa indi mövzuları internetdən axtarmaq daha asan və daha tez başa gəlir. Yeni informasiyanın əldə olunması yalnız daxili aləmin zənginləşdirilməsi faktoru kimi deyil, həm də bu prosesdə baş verən proseslərin fəallaşdırıcısı kimi çıxış edir. İnsanın informasiya mübadiləsi potensialı belə müəyyən olunur:

-toplanmış informasiyanın psixikada həcmi və zənginliyi ilə;

-yeni informasiyadan istifadə edilərək yaranan inteqral obrazın psixikanın dinamikliyi, onun daim yenidən qurulmasında təzahür edən transformasiyası ilə;

-yeni informasiya ilə bağlı müsbət emosional tonun təzahürü ilə;

-şəxsi maraqlarla, özünü reallaşdırmaq cəhdi ilə.

Bundan başqa internet ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək və internet məkanında effektiv ünsiyyət üçün real məkanda ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onun məsuliyyətini başa düşmək qabiliyyəti üçün refleksi inkişaf etdirilməsi vacibdir. Çünki virtual birliklərdə

söylənirlərin həmsöhbətə emosional təsirinin daha az olmaq etibarilə verbal və paraverbal məlumatların qəbulu və ötürülməsində mimika, jestlər, intonasiya, səs gur və ya aşağı olması daxil deyil. Belə halda həmsöhbətin niyyəti haqqında öz təsəvvürü yaranır və neqativ, emosional təsir vəziyyətinə düşür. Məsələn: biz ifadəni işlədərkən verbal ünsiyyət zamanı mimika və jestlə bunu ironik və məcazi mənada işlətdiyimizi ifadə edə bilirik, internet məkanında isə bu alətlər işləmədiyindən, adi bir söz qarşı tərəfdə qıcıq yarada bilir. Bu araşdırmadan sonra belə qənaətə gəlirik ki, İKT-nin inkişafı bizə nə qədər müsbət dividentlər vəd edirsə, bir o qədər də onun doğura biləcəyi mənfi fəsadlardan mühafizə olunmağımızı məcbur edir.

Nəticə

İnsan inkişafında ən mühüm amil elm, təhsil, müasir texnologiyalardan bilik və informasiyanın qəbulu üçün istifadə olunması qlobal səviyyədə inkişafın əsas şərtidir. Ölkəmiz yaxın illərdə İKT-nin sahəsində regional mərkəzə çevriləcək, Qərblə Şərq arasında informasiya axını təmin edəcək, dövlət orqanları arasında etibarlı və təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün vahid konfidensial mültiservis şəbəkəsini inkişaf etdirəcək, vahid elmi-texniki və innovasiya siyasətini həyata keçirəcək.

Universitetlərdə İKT-nin tətbiqi əsasında müasir tələblərə cavab verən yeni İnformasiya sistemlərinin yaradılmasıdır. Biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı şəraitdə İKT-nin inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricisidir. Bu gün tam əminliklə demək olar ki, qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti ilk növbədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə müəyyənləşməklə formalaşır. İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslin formalaşmasına təsir edən yüksək mahiyyətli məsələlərdən biridir. Son illər təhsil sistemində İKT-nin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihələr və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir, bu isə ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərdən biri olmaqla təhsil ocaqlarında İKT-nin infrastrukturunun qurulmasına və inkişafına yönəlmişdir.

İnformasiya və poçt rabitəsi xidmətləri bazasının səmərəli inkişafı dövlətin milli mədəni sərvəti, əsas təsir qüvvəsi və təbliğətçilik fəaliyyətində mühüm amil kimi güvənə biləcəyi strateji silahlardan sayılan informasiya məsələsi bu gün də beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas amillərdən sayılır. Məhz, bu baxımdan, informasiya və kommunikasiya siyasəti hər bir dövlətin öz mədəniyyətini, dilini, tarixini, adət-ənənəsini təbliğ etmək yolunda əhəmiyyət verdiyi əsas amillərdəndir.

Babayeva Alvina

Rəqəmsal texnologiyaların insan inkişafına təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

XX əsrin son dövrlərində informasiya texnologiyaları cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri olmuşdur. Onun sferasına dövlət orqanlarının sosial-iqtisadi birliyi institutları, elm və təhsil, mədəniyyət və ümumilikdə insanların həyat tərzi daxildir. İnformasiyanın bir elm kimi müasir inkişafı onun ünsiyyət və əlaqələr sahəsində rolunu genişləndirir. Bu gün ölkəmizdə informasiya texnologiyaları sahəsi prioritet elan edilib. Bu informasiya sisteminə qoşulmaqla insan özünü daha əhəmiyyətli, daha mənalı, faydalı və lazımlı hiss edir. Buna səbəb isə insanın özünün informasiya şəbəkəsindən asılı olmasıdır. Psixi reallıqlar haqqında məlumatlar bizə İKT vasitəsilə ötürülür. İnformasiya elmi və müasir informasiya

texnologiyaları iqtisadiyyata o dərəcədə nüfuz edib ki, iqtisadiyyat özlüyündə bir elmə çevrilib, yeni anlayışlar formalaşdırıb. Texnoloji inqilab nəticəsində rəqəmsal robotların layihələndirilməsi, dizayn məqsədləri üçün virtual mühitin təsvirlərinin prototiplərinin yaradılması üçün virtual alətlər sisteminə keçid baş verdi. Gənclərin İKT-yə marağı, eləcə də KİV-dən müxtəlif növ yeni informasiyalar almaq istəyi, fikrimizcə, əsasən onların hər yenilikdən xəbərdar olmaq istəyindən irəli gəlir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan minlərlə soydaşımız Azərbaycan Ordusunun qələbələri və zəfərləri münasibətilə Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevə göndərdikləri məktublarda dövlətimizə və xalqımıza dəstək olduqlarını bildiriblər. 44 gün ərzində işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi. Kabel yayımı vasitəsilə əhaliyə göstərilən poçt və teleqraf xidmətlərinin rolu əvəzsizdir. Poçt rabitəsi iqtisadiyyata, idarəetməyə, biznesin inkişafına, insanların maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına fəal təsir göstərir. Dünya Bankının məlumatına görə, poçt dünyanın hər yerindən bütün insanlar üçün geniş və əlçatan vasitədir: bu, vətəndaşlara dünyanın istənilən yerinə pul köçürmələri göndərmək və qəbul etmək imkanı verən alətdir.

Rabitə texnologiyası cəmiyyətin inkişafında rabitənin rolunu nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, o, həm cəmiyyətdə, həm də informasiya cəmiyyətinin insanların maddi bazasında zəruri elementdir, həm dövlət daxilində müxtəlif informasiya axınlarının daşınmasını təmin edir.

Babayeva Alvina

Psychological characteristics of the impact of digital technologies on human development

Summary

In the last periods of the twentieth century, information technology was one of the main factors influencing the development of society and the economy. Its scope includes the institutions of the socio-economic community of state bodies, science and education, culture and lifestyle of people in general. The modern development of information as a science expands its role in the field of communication and relationships. Today the field of information technology has been declared a priority area in our country. Having connected to this information system, a person feels more significant, more meaningful, useful and necessary. The reason for this is that the person himself is dependent on the information network. Information about psychic realities is transmitted to us through ICT. Information science and modern information technology have penetrated the economy to such an extent that economics has become a science in itself and has shaped new concepts. As a result of the technological revolution, there has been a transition to a system of virtual tools for designing digital robots, creating prototypes of images of a virtual environment for design purposes. The interest of young people in ICT, as well as the desire to receive various kinds of new information from the media, in our opinion, comes mainly from their desire to be aware of everything new.

Thousands of our compatriots living in different countries of the world expressed support for our state and people in their letters to President of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev on the occasion of the victories of the Azerbaijani Army and the liberation of our occupied lands for 44 days. The role of postal and telegraph services and services provided to the population by cable broadcasting is irreplaceable. Postal communication has an active impact on the economy, governance, business development, and improving people's material well-being. According to the World Bank, mail is a broad and accessible tool for all people around the world: it is a tool that allows citizens to send and receive money transfers anywhere in the world.

Communication technology considering the role of communication in the development of society, it should be noted that it is a necessary element both in society and in the material base of the people of the information society, which ensures the transportation of various information flows both within the country and on the scale of the entire world community.

Ədəbiyyat

1. <http://ict.az/az/content/203>
2. Колесов В., Соколов Н. О развитии творчества// Психологический журнал, 1992. Том 13 № 6 стр. 43 – 54
3. Ибадов Я.С. Психография как метод всестороннего развития новой личности. Симферополь. 2003. Стр.188
4. Əmrəhli L.Ş. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı. 2007. Səh.200
5. Christopher Jones and Binhui Shao The Generation and Digital Natives: Implications for Higher Education (Vork UK : Higher Education Academy, 2011)
6. Abbasov Ə.M., Əlizadə M.N. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı. 2006.
7. D,Tanskot : “Elektron – rəqəmsal cəmiyyət: şəbəkə intellektinin müsbət və mənfi cəhətləri.
8. Суханов А.П. Информация в жизни человека. М.: Политиздат. 1983, стр. 112
9. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=318&id=486>

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN UŞAQ ÖLÜMÜNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Arzu Tağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Dayanıqlı inkişaf statistikasına şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: arzu.taghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, istilik effekti yaradan qazlar, iqlim dəyişikliyi, karbon qazı, emissiya, uşaq ölümü

Ключевые слова: устойчивое развитие, парниковые газы, изменение климата, углекислый газ, выбросы, детская смерть

Keywords: sustainable development, greenhouse gases, climate change, carbon dioxide, emission, child mortality

Qlobal iqlimin dəyişikliyinə 21-ci əsrin ən böyük qlobal sağlamlıq təhdidlərindən biri olması ilə bağlı geniş elmi konsensus mövcuddur. Bu məsələ ilə bağlı qlobal çağırışlar “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də (“Gündəlik-2030”) də öz əksini tapmışdır. “Gündəlik-2030”-da 13-cü DİM¹ bütövlükdə insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan İEYQ-lərin emissiyası nəticəsində əmələ gələn iqlim dəyişikliyinə törətdiyi fəsadların aradan qaldırılması və onun təsirlərinin azaldılmasına həsr olunmuşdur. Bununla belə, insanlara və ətraf mühitə ümumi təsirlərin dəqiq proqnozlarını vermək üçün daha çox araşdırmaya ehtiyac var. İqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə məruz qalma baxımından daha çox risk altında olan populyasiyaları müəyyən etmək çox vacib məsələlərdəndir. Uşaqların fizioloji və mental inkişafının böyüklərə nisbətən sürətli baş verməsi səbəbindən onlar bioloji, kimyəvi, fiziki və ekoloji təhlükələrə qarşı daha həssas olurlar. Mövcud sübutlar göstərir ki, uşaqlar prioritet olaraq həssaslığı azaldılmalı olan xüsusi əhali qrupudur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı hesab edir ki, uşaqlar üçün qlobal xəstəlik yükünün üçdə biri havada, suda, torpaqda və qıdada dəyişən amillərlə bağlıdır [1; 2; 3]. Uşaq dövründə iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə məruz qalma dərhal və ya həyatının sonrakı illərində zərər verə bilər ki, bu da ömür boyu və gələcək nəsillər üçün qalıcı izlərin yaranmasına səbəb ola bilər [4; 5].

İqlim dəyişikliyi ilə bağlı təbii fəlakətlərin birbaşa təsirlərinə daşqınlar, tufanlar, quraqlıqlar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələri daxildir [6]. Onlar suda boğulma və qəza kimi fiziki xəsarətlərdən tutmuş istilik stresinə, tənəffüs xəstəlikləri və travmaya qədər mənfi sağlamlıq nəticələrinə səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi içməli suyun əlçatanlığına və keyfiyyətinə, qida çatışmazlığı riskinə səbəb olacaq şəkildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təsir edir. Kifayət qədər qidalanmama isə daha həssas əhali qruplarından olan uşaqların immun sisteminin zəifləməsinə və nəticə etibarilə isə daha çox xəstəliklərə yoluxma hallarının baş verməsinə səbəb olur ki, bu da uşağın inkişafına maneə olur. Uşaqlar həmçinin diareya kimi qida və su ilə yoluxan xəstəliklərə, hava çirkəndiricilərinin atmosferdəki konsentrasiyasının artması səbəbindən xüsusilə həssas olduqları tənəffüs sistemi xəstəliklərinə məruz qalırlar. İqlim dəyişikliyi həmçinin yoluxucu infeksiya xəstəliklərinin coğrafi yayılmasına təsir göstərərək bu qəbildən olan xəstəliklərə qarşı daha həssas əhali qrupundan olan uşaqların həyatını riskə atır [7].

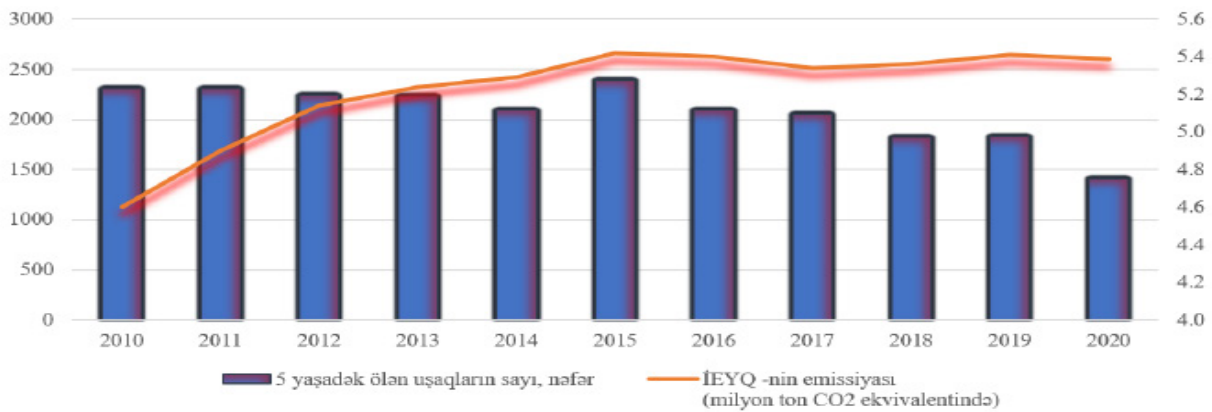
Azərbaycan təmsalında iqlim dəyişikliyinə uşaq ölümünə təsirini qiymətləndirmək üçün iqlim dəyişikliyinə səbəb olan istilik effekti yaradan qazların (İEYQ) emissiyası və 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı göstəricilərinin aşağıdakı cədvəldə əks olunmuş 2010-2020-ci illər üzrə dinamikasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1

Azərbaycanda 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı, İEYQ -nin emissiyası (milyon ton CO₂ ekvivalentində) göstəricilərinin 2010-2020-ci illər üzrə dinamikası [8]

İllər	5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı, nəfər	İEYQ-nin emissiyası (milyon ton CO ₂ ekvivalentində)
2010	2307	46.0
2011	2307	49.0
2012	2247	51.4
2013	2234	52.4
2014	2097	52.9
2015	2395	54.2
2016	2092	54.0
2017	2058	53.4
2018	1825	53.6
2019	1835	54.1
2020	1409	53.9

Cədvəl 1-ə əsasən tərtib olunmuş 2010-2020-ci illər üzrə 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı, İEYQ -nin emissiyası (milyon ton CO₂ ekvivalentində) göstəricilərinin əyani təsviri aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

Şəkil 1. 2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycanda 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı, İEYQ-nin emissiyası (milyon ton CO₂ ekvivalentində) göstəricilərinin qrafiki təsviri.

Cədvəl 1-ə əsasən qeyd etmək olar ki, 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayı 38.9 faiz azalmış, İEYQ-nin emissiyası isə 17.2 faiz artmışdır.

Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinə yaradan İEYQ-nin emissiyasının uşaq ölümünə təsirini ekonometrik qiymətləndirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyi qurulmuşdur:

$$\text{LOG(USAQ_OLUMU)} = C(1) + C(2)*\text{CO}_2 + C(3)*\text{@TREND} \quad (1)$$

Burada USAQ_OLUMU – 5 yaşadək ölənlər uşaqların sayını, CO₂ – İEYQ-nin CO₂ ekvivalentində olan emissiya miqdarını, @TREND isə zaman ənənəsini (elmi-texniki tərəqqi, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalar) bildirir.

(1) reqressiya tənliyinin EViews Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(usaq_olumu)} = 6.03854077662 + 0.0362111629003*\text{CO}_2 - 0.0608345728243*\text{@trend} \quad (2)$$

(2) modelinin statistik göstəriciləri cədvəl (2)-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.

Model (2)-nin əsas statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: LOG(USAQ_OLUMU)
 Method: Least Squares
 Date: 07/20/22 Time: 01:13
 Sample: 2010 2020
 Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.038541	0.787297	7.669963	0.0001
CO2	0.036211	0.016010	2.261730	0.0536
@TREND	-0.060835	0.012490	-4.870623	0.0012
R-squared	0.800280	Mean dependent var	7.626895	
Adjusted R-squared	0.750350	S.D. dependent var	0.153365	
S.E. of regression	0.076629	Akaike info criterion	-2.072687	
Sum squared resid	0.046976	Schwarz criterion	-1.964171	
Log likelihood	14.39978	Hannan-Quinn criter.	-2.141092	
F-statistic	16.02808	Durbin-Watson stat	1.732988	
Prob(F-statistic)	0.001591			

(3) modelinin statistik xarakteristikaları modelin adekvat alındığını göstərir. Belə ki, tapılmış C(1) sərbəst həddin və C(2) regressiya əmsalının qiyməti 0.01 əhəmiyyətlik dərəcəsində (99 faiz əhəmiyyətlik səviyyəsi), C(2) əmsalının qiyməti isə 0.1 əhəmiyyətlik dərəcəsində (90 faiz əhəmiyyətlik səviyyəsində) etibarlıdır. Qurulmuş model isə 0.01 əhəmiyyətlik dərəcəsində etibarlıdır.

Qeyd edək ki, əmsalların tapılmış qiymətlərinin statistik cəhətdən əhəmiyyətliyi t-test, modelin əhəmiyyətliyi isə F-test vasitəsilə yoxlanılmışdır.

Daha sonra Qauss-Markov şərtlərindən biri olan qalıqların statistik asılı olmazlığı şərtini, yəni avtokorelyasiyanın olub-olmadığını yoxlamaq üçün Darbin-Uotson (DW) statistikasına nəzər yetirmək lazımdır. Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi DW testinin hesablanmış dəyəri 1.733-ə bərabərdir. Qalıqlar arasında avtokorelyasiyanın olub-olmaması haqqında qərar vermək üçün, DW kritik dəyər cədvəlindən dL və dU dəyərləri müəyyənləşdirilməlidir. DW kritik dəyər cədvəlində k=2 (sərbəst dəyişənlərin sayı), n=11, $\alpha=0.05$ əhəmiyyətlik səviyyəsində dL (aşağı sərhəd) və dU (yuxarı sərhəd) müvafiq olaraq 0.758 və 1.604 dəyərini alır. d-nin faktiki müşahidə olunan qiyməti $du < 1.733 < 4-du$ ($1.604 < 1.733 < 2.396$) intervalında olduğuna görə deyə bilərik ki, avtokorelyasiya mövcud deyildir [9].

Modelin adekvat olması üçün vacib sayılan digər Qauss-Markov şərti qalıqların dispersiyasının sabit olmasıdır. Qalıqların dispersiyasının sabit olması homoskedastiklik, qeyri-sabit olması isə heteroskedastiklik adlanır. Ağ (White) testi vasitəsilə heteroskedastikliyin yoxlanılması nəticəsi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 3.

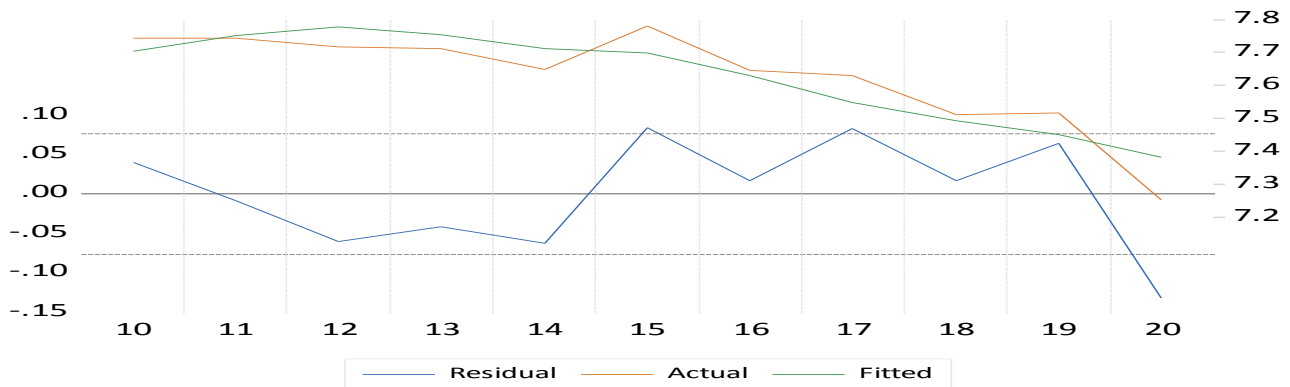
Model (2)-nin heteroskedastiklik testi

Heteroskedasticity Test: White
 Null hypothesis: Homoskedasticity

F-statistic	2.551454	Prob. F(5,5)	0.1635
Obs*R-squared	7.902677	Prob. Chi-Square(5)	0.1617
Scaled explained SS	2.572647	Prob. Chi-Square(5)	0.7655

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi xi-kvadratın ehtimal qiyməti 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən böyük olduğu üçün H_0 hipotezi, yəni homoskedastiklik halı qəbul edilir.

2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycanda 5 yaşadək ölən uşaqların sayının faktiki, modeldən tapılmış qiymətləri və onların arasındakı fərqin (qalıqların) vizual təsviri aşağıdakı qrafik vasitəsilə verilmişdir.

Şəkil 1. 2010-2020-ci illər üzrə Azərbaycanda 5 yaşadək ölənlər sayının faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) qrafiki təsviri

Beləliklə, (1) modelinin nəticəsinə əsasən deyə bilərik ki, atmosfer havasına atılan İEYQ-nin 1 milyon ton (CO_2 ekvivalentində) artması uşaq ölümünü təqribən 3.6 faiz artırır. Zaman ənənəsinin təsiri ilə isə uşaq ölümü müsbət nəticə olaraq hər il təxminən 6 faiz azalır. Determinasiya əmsali R^2 -nin 80 faiz olması isə modelin adekvat olduğunu bildirir. Belə ki, 2010-2020-ci illərdə baş verən uşaq ölümlərinin 80 faizi İEYQ-nin yaratdığı mənfi təsirlər və zaman ənənələri ilə izah edilir.

Arzu Tağıyeva İqlim dəyişikliyinə uşaq ölümünə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi Xülasə

Məqalədə son zamanlar qlobal miqyasda dünya əhalisini narahat edən əsas problemlərdən biri olan iqlim dəyişikliyinə uşaq ölümünə təsiri Azərbaycan təmsalında qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 2010-2020-ci illəri əhatə edən dövr üzrə iqlim dəyişikliyinə səbəb olan İEYQ-nin emissiyasının zaman ənənələri də nəzərə alınmaqla uşaq ölümünə təsirlərini əks etdirən reqressiya modeli “Eviews” Tətbiqi Proqram Paketində realizasiya edilmişdir. Əldə olunmuş asılılıq ekonometrik qiymətləndirilərək alınan nəticələr izah olunmuşdur.

Arzu Taghiyeva Econometric assessment of the impact of climate change on child mortality Summary

In the article, the impact of climate change on child mortality, which is one of the main problems affecting the world's population on a global scale, has been assessed on the example of Azerbaijan. Thus, for the period 2010-2020 the regression model reflecting the effects of the GHG emission, which causes climate change, on child mortality with taking into account the time traditions, was implemented in the “Eviews” Application Software Package. The obtained relationship was econometrically evaluated and the results were explained.

Ədəbiyyat

1. McMichael, A.J., R.E. Woodruff and S. Hales, 2006. Climate change and human health: Present and future risks. *Lancet* 367(9513): 859-869.
2. Prüss-Ustün, A. and C. Corvalan, 2007. How much disease burden can be prevented by environmental interventions? *Epidemiology* 18(1): 179-180.
3. Prüss-Ustün, A. and C. Corvalan, 2006. Preventing Disease Through Healthy Environments – Towards an Estimate of the Environmental Burden of Disease. World Health Organization, Geneva.
4. Neira, M. et al., 2008. Environmental threats to children's health – a global problem. *Int. J. Environment and Health* 2 (3/4).
5. Berkman, D.S., A.G. Lescano, R.H. Gilman, S.L. Lopez and M.M. Black, 2002. Effects of stunting, diarrhoeal disease, and parasitic infection during infancy on cognition in late childhood: a follow-up study. *Lancet* 359(9306): 564-571.
6. WHO, 2008a. Protecting Health from Climate Change – World Health Day 2008. World

7. Health Organization, Geneva.
8. Anderson, P. et al., 2006. Climate Change Futures – Health, Ecological and Economic Dimensions. Center for Health and the Global Environment, Harvard Medical School.
9. <https://www.stat.gov.az>
10. Y. Həsənli (2008). Ekonometrikaya giriş (e-publishing). Bakı. Retrieved, 5, 2019. **İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN UŞAQ ÖLÜMÜNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

İSTEHSAL İNFRASTRUKTURUNUN MÜASİR FUNKSIYA VƏ PRİNSİPLƏRİ

Qəniyev Xanlar İlqar oğlu, *i.ü.f.d.*
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
"Biznesin İqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının baş müəllimi
Ayna Sultanova, 11 AZ073 Azərbaycan, Bakı.
e-poçt: khanlar.ganiyev@gmail.com

Açar sözlər: infrastruktur, infrastruktur maliyyələşdirilməsi, investisiyalar, investisiya mərkəzləri, təşkilati-iqtisadi tədbirlər.

Ключевые слова: инфраструктура, финансирование инфраструктуры, инвестиции, инвестиционные центры, организационно-экономические мероприятия.

Keywords: infrastructure, infrastructure financing, investments, investment centers, organizational and economic measures.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında istehsal infrastrukturunun rolu olduqca böyükdür. Müəssisələrin fəaliyyətlərinin səmərəli nəticələri onların fasiləsiz materiallarla, məhsul tədarükü alətlərlə, enerji, yanacaq, avadanlıqla təchiz olunması və bir sıra yardımçı və xidmət təsərrüfatlarının fəaliyyətindən asılıdır. Bütün yuxarıda qeyd edilənlərin hamısı məcmu halında istehsal infrastrukturunu və eyni zamanda milli istehsala texniki xidmət sahələrini formalaşdırır [3].

İstehsalda texniki xidmətin tərkibinə - istehsalın texniki vasitələrlə təmin olunması funksiyası və əmək alət və vasitələrinin məhsulların istehsalı prosesində hərəkəti daxildir. Həmin funksiyaları yerinə yetirərək, istehsal infrastrukturunun əsas məqsədinə nail olunmasını həyata keçirir, mənfəətin mütləqləşdirilməsi və əsas istehsalın ritminin saxlanılmasını təmin edir.

Milli istehsal infrastrukturuna aşağıdakı sahələr daxildir: təmir-montaj, energetika, nəqliyyat, təchizat, satış və anbar təsərrüfatları. Müəssisələrin bu bölmələrinin tərkibi və miqyası əsas istehsalın xüsusiyyəti, tipi, həcmi ilə, daxili və xarici mühitlə onun istehsal əlaqələri ilə müəyyənləşdirilir.

İqtisadi sahələrin təmir-montaj xidmətlərini həyata keçirən qurumlar əsas istehsalı alət və digər vasitələrlə minimal məsrəflərlə təmin etməli, tələb olunan sazlama və quraşdırma işlərini vaxtında aparmalıdır. Bu zaman keyfiyyət göstəricilərinin yüksək səviyyədə təmin olunması da əsas vəzifələrdən biridir.

Qeyd olunan strukturların fəaliyyət istiqamətlərinə səmərəli innovasiya texnologiyasının tətbiqi, əmək tutumlu sahələrin, həmçinin istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi və onların maya dəyərinin aşağı düşməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi və s. asılıdır.

İqtisadiyyatın istehsal sahələrinin nəqliyyat, təchizat, anbar və s. xidmətləri vaxtında maddi resursların tədarükünü, saxlanılması və istehsal prosesində hərəkətini təşkil etməlidir. Bu xidmət strukturlarının fəaliyyətinin düzgün təşkili, istehsal prosesinin qrafikə uyğun aparılması maddi resursların qənaətini və keyfiyyətlə istifadə edilməsini təmin edir.

Milli iqtisadiyyatın bir hissəsi kimi, istehsal infrastrukturunu bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir [2,3]:

- təsərrüfatlarının ərazi infrastrukturunun ayrı-ayrı komponentləri arasında mübadilənin təmin edilməsi;
- iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində maddi baza rolunu oynayır;
- istehsal potensialı dəstəkləyir və istehsal məhsullarının qorunmasına xidmət edir;
- istehsal infrastrukturunun milli iqtisadiyyatın sistemində özünəməxsus resursların mübadiləsi üçün bir sistem kimi çıxış edir;
- əhalinin sosial və ərazi sıxlığını artırır;

- istehsal prosesində yeni rayonlar daxil edilir;
- ölkədə iqtisadi məkan yaradır, iqtisadi fəaliyyəti təşkil əhəmiyyətli bir faktor kimi çıxış edir;
- coğrafi prinsip əsasında əmək bölgüsünü təşkil edir.

Ümumiyyətlə, istehsal infrastrukturunu milli və regional iqtisadi artıma nail olmaq üçün vacib amillərdən biri kimi çıxış edir. İstehsal infrastrukturunu milli və regional səviyyədə öz müxtəlifliyi və inkişaf səviyyəsindən, biznes fəaliyyəti, yeni iş yerlərinin yaradılması, habelə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artmasından asılı olaraq, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Milli iqtisadiyyatın və ölkənin bölgələrinin potensialı infrastrukturun səmərəliliyini və inkişaf strategiyasını qiymətləndirməyə kömək edən göstəricidir. Bu məqsədlə, biz göstəricilərin üç qrupunu istifadə edə bilərik:

-Birinci qrupa, birbaşa resurslar (əmək resursları, əsas və dövrüyyə fondları) daxildir. Bu resurslar milli və regional səviyyədə iqtisadi imkanları xarakterizə etməyə imkan verir;

- İkinci qrupa potensial inkişaf göstəriciləri daxildir. Onlar milli və regional iqtisadiyyatın bütün komponentlərinin inkişafına bərabər səviyyədə təsir edir [5];

- Üçüncü qrupa daxil olan göstəricilər isə milli iqtisadiyyatın məhsuldarlıq potensialını xarakterizə edir.

Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, şaxələndirilmiş iqtisadiyyatda infrastrukturun və xüsusən də istehsal infrastrukturunun inkişafının endogen əsaslarının təhlili aşağıdakı qiymətləndirmə parametrlərinə əsaslanır:

- öz vəsaitlərində investisiya qoyuluşların həcmi; öz vəsaitlərindən yatırılan investisiyaların kənardan cəlb edilmiş investisiyalara olan nisbətləri;
- bank kreditlərinin müəssisələrin mənfəətlərindən yatırılmış investisiyalara nisbəti;
- müəssisələrin öz vəsaitlərindən investisiya qoyuluşlarının regional büdcədən investisiya qoyuluşlarına olan nisbəti və s.

İstehsal infrastrukturunun inkişaf perspektivi üçün ekzogen mənbələrin təhlilinin aparılması üçün investisiya prosesinin uğurla həyata keçirilməsinə yararlı olan xarici investisiya mənbələrinin tədqiqini tələb edir.

Müvafiq məntiqə uyğun olaraq ölkədə istehsal infrastrukturunun inkişafına xidmət edən investisiya mənbələrinin parametrləri kompleks qiymətləndirilir.

Elmi araşdırmalarda xarici ölkələrin milli iqtisadiyyatın istehsal infrastrukturunun inkişafına xidmət edən təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində təcrübələr öyrənilmişdir [2,3].

Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmaların əsasını retrospektiv təhlil təşkil edir, bu zaman müasir institusional dəyişikliklərə səbəb olan təmayüllər tədqiq olunmuşdur. Onun reallaşdırılması nəticəsinə görə istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə xidmət edən bir sıra təşkilati-iqtisadi tədbirlər forması nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan reallıqları üçün məqbul sayılan təşkilati- iqtisadi formalar qismində aşağıdakıları xüsusi ilə qeyd etmək olar:

- biznes inkubatorları;
- investisiya mərkəzləri;
- mikromaliyyələşdirmə mərkəzləri;
- elmi-təhsil fondları;
- regional fondlar;

- texnoparklar;
- elmi-innovasiya mərkəzləri;
- layihə-konstruktor büroları və s.

Beləliklə, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın daha da səmərəli və şaxələndirilmiş inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə istehsal infrastrukturunun inkişaf etməsinə xidmət edən müxtəlif layihələrin reallaşdırılmasından asılıdır. Həmin layihələrin maliyyələşdirilməsi həm daxili, həm də xarici (beynəlxalq) maliyyə və investisiya mərkəzlərinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilə bilər.

Qəniyev Xanlar İlqar oğlu

İstehsal infrastrukturunun müasir funksiya və prinsipləri

Xülasə

Məqalədə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi şəraitində infrastruktur təminatının praktiki məsələləri, müasir funksiya və prinsipləri tədqiq edilmişdir. Burada müəllif infrastruktur sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, milli iqtisadiyyatın və ölkənin bölgələrinin potensialı, infrastrukturun səmərəliliyini və inkişaf strategiyasını qiymətləndirməsini və s. məsələləri tədqiq etmişdir. Məqalədə istehsal infrastrukturunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi şəraitində infrastrukturun müasir inkişaf istiqamətlərinin tədqiqi, təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, layihələrin maliyyələşdirilməsi kimi aspektlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məqalənin sonunda tədqiq olunan məsələlər üzrə nəticələr verilmişdir.

Ganiev Khanlar Ilgar oğlu

Modern functions and principles of production infrastructure

Summary

In the article, practical issues, modern functions and principles of infrastructure provision in the context of diversification of the national economy were studied. Here, the author assesses the interaction of infrastructure areas, the potential of the national economy and regions of the country, the efficiency of infrastructure and the development strategy, etc. examines issues. The article paid special attention to such aspects as regulation of production infrastructure activity, research of modern development directions of infrastructure in the context of diversification of the national economy, implementation of organizational and economic measures, project financing. At the end of the article, the results of the researched issues are given.

Ədəbiyyat

- 1.Qəniyev X.İ, Məmmədov M.A. Milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi şəraitində infrastruktur əminatının inkişaf istiqamətləri AzMİU. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. Elmi-praktiki jurnal. Bakı, 2020, № 4, c. 9-18.
- 2.Qəniyev X.İ, Əliyeva A.Q. Müasir dövrdə istehsal infrastrukturunun mahiyyəti və funksiyaları. AzMİU. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. Elmi-praktiki jurnal. Bakı. 2018, № 5, c. 36-41
- 3.Виноградова, М.В. Организация и планирование деятельности предприятия сферы сервиса: учеб. пособие/ М.В. Виноградова. - 4-е изд., перераб. и доп.- М.: Дашков и К, 2008.- 464 с., с. 173
- 4.Ганиев Х.И. Инновационные подходы в современной науке. Сборник статей по материалам LXIV международной научно-практической конференции. Москва, 2020, № 4(64), с.59-63
- 5.Максимова Ю. А., Моргунов В. И. Корпоративная маркетинго-логистическая стратегия бизнеса как эффективный инструмент современного менеджмента // РИСК: Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – 2010. – № 1. – С. 7–8.

MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA İNNOVASIYALARIN YERİ VƏ ROLU

Məmmədova Kəmalə Mehdi qızı, i.ü.f.d., dosent əvəzi
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
Biznesin iqtisadiyyatı və menecment kafedrası
e-poçt:kama.1973@list.ru

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, innovasiya, strateji idarəetmə, investisiya, müəssisə

Ключевые слова: экономическое развитие, инновации, стратегическое управление, инвестиции, предприятие

Key words: economic development, innovations, strategic management, investments, enterprise

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı, bütün müstəqil təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə sistemində keyfiyyət baxımından həll olunan məsələlərin xarakteri və həmçinin onların həlli metodlarında yeni tələblər ortaya qoyur. Təsərrüfat subyektləri tərəfindən gerçəkləşdirilən uzunmüddətli idarəetmə problemlərinin araşdırılması göstərir ki, hal-hazırda müəssisələrin strateji davranışlarının formalaşdığı bir zamanda, əsasən innovasiyalı iqtisadiyyata keçidi təmin edən yeni texnologiyaların istifadəsinə fikir vermək zəruridir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, innovasiya menecmentinin qarşıya qoyulan tələblərə cavab verən aparıcı istiqamətlərdən ilk növbədə elmi-texniki sahədə struktur dəyişikliklərini, müəssisənin iqtisadi fəaliyyət nəticələri və yeniliklərə sərf olunan məbləğlər arasında optimal əlaqələrin axtarılmasını, innovasiya fəaliyyətinin kommersiyalaşdırılması və onun hüquqi təminatını vacib məsələlər kimi qəbul etmək lazımdır. Məhz buradan innovasiya proseslərinin araşdırılmasına sistemli yanaşmanın obyektiv zəruririliyi ortaya çıxır. Yalnız bu cür yanaşma nəticəsində innovasiya məsələlərinin paralel həllinə yönələn yeniliklərin tətbiqi və layihə müddətlərinin maksimal ixtisarı real şəkildə mümkün olacaqdır [8, 56].

Menecmentin əsas funksiyalarından biri stratejiyanın hazırlanmasıdır. İnnovasiya menecmenti, ilk növbədə elmi-texniki siyasət sahəsində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin strateji idarəsinə aiddir. İdarəetmə funksiyası öz xarakterinə görə müxtəlif və qarşılıqlı əlaqədə olan funksiyaları əlaqələndirir (planlaşdırma, təşkilat, nəzarət). Bu funksiyaların hər biri müəssisənin fərqli sahələri arasında konkret tədbirlərin geniş şəkildə həyata keçirilməsini tələb edən qarşılıqlı əlaqələrin özünəməxsus məsələlərinin həllinə yönəlmişdir.

İnnovasiyanın tikinti sahəsində tətbiqi, son dövrlərdə dinamik inkişafda olan elmi-texniki və istehsal fəaliyyəti istiqamətlərinə aiddir. İnnovasiya tikinti sahəsində istehsalın səmərəliliyini, tikinti müəssisəsinin rəqabətə davamlılığını artırır, tikintinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, ehtiyatların qənaətinə şərait yaradır, binanın tikintisində itkilərin azaldılmasını və əhalinin sosial problemlərinin həllini təmin edir.

Bu gün tikinti müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin aşağı səviyyədə olduğunu görürük. Hal-hazırda tikinti sahəsinin konkret inkişaf bazası, istehsal imkanlarının işgüzar səviyyədə saxlanması üçün nə şəxsi, nə də cəlb olunan vəsaitləri yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq progressiv innovasiya qərarlarının tətbiqi əsasında tikintinin funksional effektivliyini artırmaq dövrün ən aktual məsələlərindəndir [1, 88].

Praktikadan göründüyü kimi, bu gün bəzi müəssisələr bu və ya digər səbəblərdən, yaxud innovasiya strategiyasının effektivliyi barədə konkret təsəvvürə malik olmamaları üzündən öz ümumi idarəetmə sistemində innovasiya siyasətini tətbiq etmirlər.

Stratejiyanın formalaşması üçün müəssisənin kapitalının artırılması, kadr imkanlarının inkişafı, təşkilati strukturun təkmilləşməsi kimi müxtəlif yollar əsas götürülə bilər. Məhsul, texnologiya,

texnika və başqa elementlərin yeniləşməsi və təkmilləşməsi məqsədi ilə müəssisənin innovasiya imkanlarının istifadəsinə və inkişafına yönəldilmiş strateji planlaşdırmanın ümumi sistemində innovasiya strategiyasının tətbiqi və formalaşdırılması yollarının müəyyənəndirilməsi problemi öz həllini gözləyir. Bununla əlaqədar innovasiya əsasında müəssisənin ümumi inkişaf strategiyasının effektiv sisteminin formalaşmasını təmin etmək aktual məsələyə çevrilir. İnnovasiya proseslərinin idarə olunması çərçivəsində bir çox müvafiq işlərin görülməsinə baxmayaraq, onun metodologiya və metod məsələləri hələ də öz tam həllini tapmamışdır. Bu problemlərin qoyuluşu və gələcəkcə onların həlli məsələsi dissertasiyanın aktuallığını və elmi yeniliyini təşkil edir.

İnnovasiya texnologiyaları həm sənayedə, həm də tikinti şirkətlərinin idarə olunmasında tətbiq olunmalıdır. Bu isə, ilk növbədə idarəetmə sahəsində müəyyən uğurlar əldə etmək üçün innovasiya mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Strategiyanın əsas obyektini olan innovasiyanın işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinə yönəlmiş məqsəd, planlaşdırma, idarəetmə və nəzarət mövcuddursa, innovasiya fəaliyyətinin uğuru şübhəsizdir. Lakin, bu prosesin arzuolunan nəticələr əldə etməsi üçün, onun müəssisənin ümumi strategiyasına uyğun şəkildə yönləndirilməsi vacibdir. İnnovasiya bir məqsəd kimi, heç bir zaman kommertiya nəticəsi verə bilməz. Bunun üçün müəssisənin ümumi strategiyasının, onun bütün bölmələrinin innovasiya inkişafına və innovasiya potensialının fəallaşmasına yönləndirilməsi vacibdir [2, 123].

Tikinti şirkətində yenilik fəallığının qiymətləndirilməsi, onun intellektuallıq, innovasiyalılıq və innovativlik ilə səciyyələnən üç meyarının ölçülməsi yoluyla həyata keçirilir. Yenilik fəallığının etalon əhəmiyyətini hesab yolu ilə əsaslandırmaq olar. Etalon və faktik əhəmiyyəti müqayisə edərək, müəssisənin yenilik fəaliyyətinin intensivlik səviyyəsinin dəyişkənlik dinamikasını qiymətləndirmək və izləmək mümkündür.

Təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən uzunmüddətli idarəetmə problemlərinin araşdırılması göstərir ki, hal-hazırda müəssisələrin strateji davranışlarının formalaşdığı bir zamanda, əsasən innovasiyalı iqtisadiyyata keçidi təmin edən yeni texnologiyaların istifadəsinə fikir vermək zəruridir.

Korporativ idarəetmə qarşıya qoyulan tələblərə cavab verən aparıcı istiqamətlərindən ilk növbədə elmi-texniki sahədə struktur dəyişikliklərini, tikinti şirkətinin iqtisadi fəaliyyət nəticələri və yeniliklərə sərf olunan məbləğlər arasında optimal əlaqələrin axtarılmasını, innovasiya fəaliyyətinin kommertiyaşdırılması və onun hüquqi təminatını vacib məsələlər kimi qəbul etmək lazımdır. Məhz buradan korporativ idarəetmə proseslərinin araşdırılmasına sistemli yanaşmanın obyektiv zəruriliyi ortaya çıxır. Yalnız bu cür yanaşma nəticəsində idarəetmə məsələlərinin paralel həllinə yönələn yeniliklərin tətbiqi və layihə müddətlərinin maksimal ixtisarı real şəkildə mümkün olacaqdır [7, 33].

Tikinti şirkətlərinin strateji idarə edilməsinin innovasiya fəaliyyətini, müxtəlif investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlilini, zəruri investisiyaların cəlb olunmasını və onların daimi rəqabət mübarizəsi şəraitində rəasional bölüşdürülməsini tənzimləmək üçün, tikinti şirkətlərinin yenilik-investisiya proseslərinin idarə edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin formalaşması tələb olunur. Bu, özünü yenilik-investisiya prosesləri və onlara qoyulan investisiya qoyuluşuna cavab verən maliyyə menecmenti blokunda bölmələrin ayrılması və bu sahədə təşkilati strukturun formalaşması yolu ilə yenilik və investisiya potensialının idarə olunmasında biruzə verir.

Bu gün yerli tikinti müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin yetərli səviyyədə olmadığını görürük. Hal-hazırda tikinti sahəsinin konkret inkişaf bazası, istehsal imkanlarının işgüzar səviyyədə saxlanması üçün nə şəxsi, nə də cəlb olunan vəsaitləri yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq progressiv innovasiya qərarlarının tətbiqi əsasında tikintinin funksional effektivliyini artırmaq dövrün ən aktual məsələlərindəndir.

Təcrübədən göründüyü kimi, bu gün bəzi müəssisələr bu və ya digər səbəblərdən, yaxud innovasiya strategiyasının effektivliyi barədə konkret təsəvvürə malik olmadıqları üzündən öz

ümumi idarəetmə sisteminə innovasiya siyasətini tətbiq etməirlər.

Strategiyanın formalaşması üçün müəssisənin kapitalının artırılması, kadr təşkilinin inkişafı, təşkilati strukturun təkmilləşməsi kimi müxtəlif yollar əsas götürülə bilər. Məhsul, texnologiya, texnika və başqa elementlərin yeniləşməsi və təkmilləşməsi məqsədi ilə müəssisənin innovasiya imkanlarının istifadəsinə və inkişafına yönəldilmiş strateji planlaşdırmanın ümumi sisteminə innovasiya strategiyasının tətbiqi və formalaşdırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi problemi öz həllini gözləyir. Bununla əlaqədar innovasiya əsasında müəssisənin ümumi inkişaf strategiyasının formalaşmasını təmin etmək aktual məsələyə çevrilir. İnnovasiya proseslərinin idarə olunması çərçivəsində bir çox müvafiq işlərin görülməsinə baxmayaraq, onun metodoloji məsələləri hələ də tam həllini tapmamışdır [3, 55].

Strateji idarəetmə ilə yanaşı, tikinti sektorunun inkişafının əsas təkanverici qüvvələrindən biri olan elmə dövlət tərəfindən göstərilən qayğıdır. Şirkətlərin əsas fəaliyyət istiqaməti, ölkə əhalisinin sosial-mənəvi tələblərini təmin edən yeni prinsipli elmi texnologiya və materialların istifadəsi əsasında yerli və xarici bazarlarda tikinti məhsulunun rəqabətədavamlılığını artırmaq məqsədi ilə texnologiyanın yüksək ehtiyat-enerji qənaətlilik səviyyəsini daha da yüksəltməkdir.

Tikinti şirkəti innovasiya fəaliyyətinə (araşdırma və layihələrə, istehsal, layihə-konstruktor işləri) sərf olunan xərclərinin tərkibinə həm cari, həm də kapital xərclər (yeni texnologiyaların, proqram vəsaitlərinin, maşın və alətlərin alınması, kadrların öyrədilməsi və təkmilləşdirilməsi kursları, texniki innovasiyalara sərf edilən digər xərclər) daxildir. Yerli tikinti şirkətləri tərəfindən alınan və tətbiq olunan yeni texnologiyalar, proqram vəsaitləri, yeni texnoloji proseslər, yeni təşkilati metodların istifadəsi və başqa amillər tikinti şirkətinin texniki-iqtisadi göstəricilərini kəskin şəkildə artırmışdır. İnnovasiya prosesi, şirkətin ümumi strategiyasından təcrid olunmuş şəkildə istənilən nəticələrə gətirib çıxara bilmədiyi üçün, şirkətin bütün bölmələri innovasiyanın inkişafına və innovasiya potensialının fəallaşmasına cəhd göstərilir [7, s. 28].

İqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində tikinti şirkətlərinin yeni strateji idarəetməyə keçidi, məhsulun keyfiyyətini artıran, əmək və maddi itkilərə qənaət edən, əmək məhsuldarlığını yüksəldən, istehsalın təşkilini təkmilləşdirən və onun səmərəliliyini artıran ehtiyatların əldə olunmasına şərait yaradır. Yenilik əsasında idarəetmənin qarşılıqlı əlaqəsi, müasirliyi səciyyələndirən xüsusiyyətdir. Çünki yeniliklər tikinti şirkətinin əsas perspektiv inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Yeni texnologiyanın tətbiqi, yeni mal və xidmətlərin təklifi, bazarların formalaşması və ya yeni təşkilati formaların həyata keçirilməsi, təşkilata istehlakçılar üçün yekun dəyərin artırılmasını təmin edir.

İnnovasiya baxımından fəal müəssisələr, yeni məhsul və texnologiyalar şəklində (məhsul və proses ilə əlaqədar innovasiyalar) öz şəxsi məhsul və texnoloji yenilikləri ilə tanınan, onların geniş yayılmasını təşkil edən, uğurlu kommertiya nəticəsi əldə edən, nəhayət onları həyata keçirən tikinti şirkətidir. Onlar patent və ya lisenziya alınması yolu ilə əldə olunan yeniliyi tətbiq edən şirkətlərdir. İnnovasiya, yalnız ixtiralar, texniki qərarlar vasitəsi ilə deyil, həmçinin sosial dəyişiklər ilə müəyyənləşir. Məsələn, innovasiya baxımından fəal tikinti şirkətinə qeyri-mühəndislik ilə məşğul olan, heyət ilə mütərəqqi iş sistemində çalışan, bazara yeni texnologiyaya əsaslanan mal çıxaran və başqa bu kimi fəaliyyətləri həyata keçirən tikinti şirkətini də aid etmək olar.

İnnovasiya fəallığı tikinti şirkəti daxilindəki proseslərin (sosial və idarəetmə innovasiyaları) və ya son istehlakçılara istiqamətlənən istehsal məhsulunun (məhsul və proses ilə əlaqədar innovasiyalar) təkmilləşməsinə yönəldilə bilər. İnnovasiya fəallığının qiymətləndirilməsi probleminə yönələn mövcud yanaşmaların təhlili belə bir nəticəyə gətirir ki, araşdırılan xarakteristika çoxcəhətlidir. Bunun üçün problemin bütün tərəflərini əhatə edən göstəricinin integral modelləşdirilməsi zəruridir [3, 21].

Tikinti şirkətlərinin potensialının istifadəsi əsasında inkişaf strategiyasının formalaşması və reallaşması, yalnız yeniliyin artırılması şəraitində mümkündür. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində

məhz bu xüsusiyyət, yeni məhsulun, texnoloji, təşkilati və idarəetmə proseslərinin yaradılması və ya mövcud olanların təkmilləşdirilməsi müəssisənin rəqabətədavamlılığını formalaşdıran bir amil kimi ortaya çıxır. Buna görə də, bu gün yeniliyin qiymətləndirilməsi, tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinin təhlilində menecmentin əsas alətidir.

Yalnız diversifikasiya və innovasiyaya əsaslanan eksplərent (qeyri-standart) strategiya isə, istehlakçıların konservativliyi və tələbinin aşağı olması ilə əlaqədar olaraq geniş tətbiq olunmaq imkanları məhduddur. Bazarın konkret seqmentinə əsaslanan strategiya isə, bazarın təmin olunması ilə əlaqədar olaraq tikinti-inşaat işlərinin aparılmasının cəlbəediciliyini azaldır. Mal differensiasiyası və tələbə ani reaksiyaya yönələn (kommutant) strategiya isə, müxtəlif hazırlıq səviyyəsi ilə obyektlərin təklifi hesabına gəlir əldə etmək imkanlarını təmin edir.

Əməliyyat xərcləri nəzəriyyəsi müddəaları əsasında yanaşmaya görə inteqrasiya olunan şirkətlərin resurslarının konkret bir istiqamətdə inkişaf etməsinə və konkret məhsulların istehsalı sahəsində ixtisaslaşmasına, sahələrarası istehsal münasibətlərinin sinergetik xarakter almasına və innovasiyaların tətbiqinə şərait yaradır. Lakin, bu yanaşmada yeni məqsədlərə yönəlik və şərikli uzunmüddətli layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsi olaraq texnoloji-iqtisadi istehsal şərtlərinin dəyişmə ehtimalı ilə yanaşı, maliyyə resurslarının ortaq idarə olunması ehtimalı da böyükdür. Bu yanaşmada ortaq fəaliyyətin səmərəliliyi “gəlir-xərclər” meyarı ilə ölçülür [4, 55].

Rəqabət şəraiti yaradan yanaşmanı şərtləndirən amillər korporativ mədəniyyət və ideologiyanın, satış həcmi qoruyan və ya inkişaf etdirən uzunmüddətli strateji fəaliyyətin, keyfiyyət və məhsul qiymətinin, innovasiya potensialının varlığı ilə bağlıdır. Bu yanaşma korporasiyada inteqrasiya mühitinin formalaşmasını, eyni bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin innovasiya potensialı, istehsalın texnoloji səviyyəsi, məhsulun keyfiyyət və qiyməti, iş yerləri və xidmətlərin səviyyəsi, menecmentin səmərəlilik baxımından təhlilini və digər məsələlərin müqayisəli təhlilinin gerçəkləşməsinə təmin edir.

Yeni sahibkarlıq ideyaları və təşəbbüslərinin inkişaf etməsi və onların reallaşması üçün mühit yaradılmalıdır. Yəni, şirkətin personalının yaradıcılıq potensialının fəallaşdırılması və istifadə edilməsi yolları araşdırılmalıdır. Çünki bu yanaşma innovasiya fəaliyyətinin strateji birliyinin təmin olunmasına və şirkətin strateji inkişafına zəmin hazırlayır.

Müəssisələrin strateji idarə edilməsi mexanizmində yeni texnologiyanın tətbiqi, yeni mal və xidmətlərin təklifi, yeni bazarların formalaşması və ya yeni təşkilati formalarının ortaya çıxarılması, təşkilatlara istehlakçılar üçün yekun dəyəri artırmasına imkan verir. İstehlakçı innovasiya qərarlarını keyfiyyət, dəyər və funksiya, yəni innovasiya qərarlarına məxsus əsas keyfiyyətləri formalaşdıraraq, onları öz tələblərini ödəməsi baxımından dəyərləndirir. Texnoloji prosesin təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması (təşkilati strukturun optimallaşdırılması, personalın peşəkarlıq dərəcəsinin yüksəldilməsi), ehtiyatların qənaətinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin, həmçinin tikinti sahəsində yeni texnologiyaların həyata keçirilməsi, tikinti obyektlərinin tikilməsi və xüsusilə istifadəsində, onların diaqnostikası və nəzarəti işində yeni texnologiyaların tətbiqi qaçınılmaz tələbdir. Məhz, müəssisələr bu tələb üzərində öz fəaliyyətini qurmaqlı və dünya tikinti sektorunda öz ləyaqətli yerini tapmalıdır. İqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində tətbiq olunan yeniliklər, məhsulun keyfiyyətini artıran, əmək və maddi itkilərə qənaət edən, əmək məhsuldarlığını yüksəldən, istehsalın təşkilini təkmilləşdirən və onun səmərəliliyini artıran ehtiyatların əldə olunmasına şərait yaradır. Bu müəssisədə potensialın səfərbərliyini, infrastrukturun inkişafını, fəallığın yüksəldilməsini təmin etməklə yanaşı, həmçinin bu amillər vasitəsilə yenilənərək inkişaf edir [5, 44].

İşçilər öz problemlərini idarə rəhbərlərinin kabinetində deyil, menecerlər işçilərin iş yerini ziyarət edərək problemlərlə yerlərdə tanış olur və dərhal onların həll olunması istiqamətində tədbirlər görürlər. Bu şərtlər altında fəaliyyət göstərən işçilər şirkətin innovasiyalarla təmin olunmasına maraqlı olurlar. Çünki innovasiyalar həm şirkətin bazarda rəqabətliyini, həm məhsulun keyfiyyət və istehsal gücünü, həm də şirkətin gəlirlərini artırır.

İstiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ikinci addım, təşkilatın əldə etməli olduğu strategiya və maliyyə məqsədlərinin qoyuluşudur. Məqsədlər, kompaniyanın missiyasını yerinə yetirilməsi üçün xüsusi bir vəzifəyə çevirir. Razılaşdırılan və qarşıya qoyulan məqsədlər çətin, lakin yerinə yetirilməsi mümkün olan məqsədlərdən ibarət olmalı, onların müddət və yerinə yetirilməsi metodları razılaşdırılmalıdır. Yəni məqsədlər konkret və son yerinə yetirilmə müddətinə malik olmalıdırlar. Təşkilat öz məqsədlərini müəyyən edilmiş 8 məkan çərçivəsində müəyyənləşdirir: bazardakı durum, innovasiya, məhsuldarlıq, resurslar, gəlirlər, idarəetmə aspektləri, personal [6, 111].

Təşkilatın fəaliyyətinin hər bir sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün strategiyanın hazırlanması üçüncü addımı təşkil edir. Korporativ strategiya, korporasiya səviyyəsində, işgüzar strategiyalar təsərrüfat sahələri səviyyəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün qaçınılmazdır. Funksional strategiya hər bir funksional sahəyə yerinə yetirməsi vacib olan vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi, əməliyyat strategiyası isə hər bir operativ və coğrafi vahid qarşısına qoyulan məqsədlərə çatmaq baxımından zəruridir. Həqiqətən, təşkilatın strateji planı, ümumiləşdirilmiş və əlaqələndirilmiş strategiyaların birliyini təşkil edir. Müxtəlif strateji problemlər, strategiyanın hazırlanmasının hər bir idarəetmə səviyyəsinə ünvanlanmışdır. Strategiyanın hazırlanması aşağıdan yuxarıya deyil, adətən yuxarıdan aşağıya yönələn məsələdir. Aşağı səviyyəli strategiya yüksək səviyyəli strategiyanı dəstəkləyir və onu tamamlayır, həmçinin bütün kompaniyanı əhatə edən daha yüksək səviyyəli məqsədlərə çatmaq yolunda töhvə verir.

Strategiya həm xarici, həm də daxili şərtlərlə formalaşır. Əsas xarici mühit – sosial, siyasi, ictimai amillər, sahənin cəlbediciliyi, bazar imkanları və kompaniyaya olan təhlükələrdən ibarətdir. Əsas daxili amillər – kompaniyanın zəif və güclü tərəfləri, rəqabətə davamlılığı, şəxsi ambisiyaları, idarəçilərin fəlsəfəsi və əxlaqı, kompaniyanın ümumi mədəniyyəti və ümumi dəyərləri ilə bağlıdır. Müsbət strategiya, ideal səviyyədə bu amillər ilə tam üst-üstə düşməlidir.

Son addım - rəqiblər ilə üz bəz bəz dayanan müəssisənin və onun sahələrindəki vəziyyətə, seçilmiş ümumi strateji yanaşmaları uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Seçilmiş strategiyanın müəssisənin nüfuzuna və onun konkret imkanlarına tam uyğun gəlməsi barədə əminliyin olması vacibdir. Seçilmiş strategiya, müəssisənin üzləşdiyi bütün strateji problemləri nəzərə alır.

Elm-təhsil-istehsal arasında qarşılıqlı əlaqənin, sinergetik inkişafın tənzimlənməsi mühüm şərtədir. Avropa ölkələrində bu sahədə böyük uğurlar əldə olunmuşdur. Onların bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhrələnmək iqtisadi inkişafın əsas meyarı olmalıdır. Lakin, bununla bağlı dövlət səviyyəsində müvafiq orqanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafını təmin edən layihələr həyata keçirilir. Bu layihələrdə təcrübə əldə etmək baxımından xarici mütəxəssislərin iştirakını təmin etmək vacibdir. Çünki yerli tikinti şirkətlərində, elmi araşdırma proseslərində innovasiyaların tətbiqi sahəsində böyük problemlər vardır.

Məmmədova Kəmalə
Müəssisələrin iqtisadi inkişafında innovasiyaların yeri və rolu

Xülasə

Elmi yeniliklərin iqtisadi inkişaf sahəsində əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki məhz onlar ölkənin müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir və eyni zamanda müasir dövr üçün böyük əhəmiyyət daşıyan iqtisadi müstəqilliyə şərait yaradır. Ölkənin sənaye və iqtisadi inkişafının bütün perspektivli sahələri ümumilikdə innovasiyalı inkişaf yolu kimi səciyyələndirilir. Bu məqalədə biz innovasiyaların müəssisələrin iqtisadi inkişafına təsirini, onların iqtisadi inkişafda yeri və rolunu araşdırırıq.

Kamala Mammadova
Place and role of innovations in the economic institution development
Summary

The importance of scientific innovation in the field of economic development is very high. Because it is they who determine the level of modern economic development of the country and at the same time create conditions for economic independence, which is of great importance for

the modern era. All promising areas of industrial and economic development of the country as a whole are characterized as an innovative way of development. In this article, we consider the impact of innovations on the economic development of enterprises, their place and role in economic development.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.A., Məmmədova F. Ə., Əlizadə Ş. İ. Strateji menecment. Dərslik. Bakı 2022 (245s).
2. Christiansen J.A. Building the innovative organization: Management systems that encourage innovation. – New York: St. Martin’s Press, 2000, 357 s.
3. Lundvall B.-A. Reflections on how to analyse national systems of innovation. / Innovation systems and competitiveness. – Helsinki, 1996, p.17-25. – 265 s.
4. Асаул А.Н.,Грахов В.П. Маркетинг-Менеджмент в строительстве. Санкт-Петербург: Гуманистика, 2007. – 327 s.
5. Васильев Е.С. Зависимость инновационной политики предприятия строительного комплекса от эффективности использования технических инновационных решений // «Российское предпринимательство», № 11 (вып. 2) – М.: 2007. – 123 с.
6. Доничев О.А. Создание результативной инновационно-воспроизводственной модели регулирования рынка инвестиционных ресурсов. М. Нех, 1998. – 334 с.
7. Дудченко В.С. Основы инновационной методологии - М: На Воробьевых, 1996, - 268 с.
8. Медынский В.Г., Шаршукова Л.Г. Инновационное предпринимательство (Учебное пособие). – М.: ИНФРА-М, 1997, - 240 с.

ŞƏKİ–ZAQATALA BÖLGƏSİNDƏ SORQO VƏ SOYA BİTKİLƏRİNİN QARIŞIQ SƏPİNİNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Zamanova Rəhminə, a.e.ü.f.doktoru
Quliyeva Səhnə
Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu
rehmine.zamanova@gmail.com

Açar sözlər: Qarışıq səpinlər, yaşıl kütlə, səpin üsulları, soya, sorqo, tək səpinlər

Ключевые слова: Смешанные посевы, зеленная масса, способы посева, соя, сорго, отдельные посевы

Keywords: Mixed sowing, green mass, sowing methods, soybean, sorghum, single sowing

Torpaq münbitliyinin qorunması və eyni zamanda heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsində zülal, karbohidrat balansını tarazlaşdırmaq üçün, çalım yetişkənliyi eyni vaxta düşən müxtəlif fəsiləyə aid qısa vegetasiyalı yem bitkilərini eyni sahədə yerləşdirməklə, müştərək aqrotexniki tədbirlər sisteminin birgə tətbiqi “*Qarışıq səpin*” adlanır.

Bildiyimiz kimi, taxıl bitkilərinin tərkibində karbohidrat çox, protein az, paxlalı bitkilərin tərkibində isə protein çox, karbohidrat az olduğu üçün onların qarışıq səpilməsinin fermer təsərrüfatları üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Qarışıq səpinlərdə hər şeydən əvvəl komponent bitkilərin səpin müddətləri, inkişaf xüsusiyyətləri, becərmə aqrotexnikası, torpaq nəmliyindən istifadə xüsusiyyətləri yem yetişkənliyi və çalım müddətləri bir birinə yaxın olmalıdır.

Qarışıq səpinlərdə **məqsəd:**

- ✓ Qarışıq səpinlər ölkədə qeyri–neft sektorunun prioritetlərindən biri kimi, artan əhalinin tələbatını daxili imkanlar hesabına ödəməklə, az torpaq sahəsindən istifadə edərək vahid sahədə məhsul indeksini artırmaqla, məhsul bolluğu yaratmaqdır;
- ✓ Qarışıq səpinlər - növbəli əkinlərin əsas tarlalarına xələl gətirmədən bir sahədə bir neçə bitki növü yetişdirməklə əkinçilik sistemində vəsaitə qənaətedici texnologiyanın tətbiqidir.
- ✓ Qarışıq səpinlər müxtəlif fəsiləyə və kimyəvi tərkibə malik bitkiləri eyni sahədə becərməklə resurs qoruyucu innovativ becərmə üsulunun tətbiqidir.
- ✓ Qarışıq səpinlər heyvandarlıqda qidalılıq dəyəri yüksək olan yem bitkilərini eyni sahədə becərməklə, ət və süd məhsulları istehsalını artırmaqla bərabər torpaq münbitliyinin qorunması və bərpa edilməsidir.
- ✓ Qarışıq səpin bitkilərinin çox yaxşı **pöhrə vermək xüsusiyyəti** vardır ki, bitkiləri bir dəfə əkməklə bir neçə çalım aparmaq mümkündür və bu da təsərrüfatlara iqtisadi cəhətdən çox səmərə verir.
- ✓ Torpaq münbitliyinin qorunmasında vahid sahədən məhsul indeksini artırmaq üçün qısa vegetasiyalı bitkilərdən istifadə edərək, eyni sahədə bir neçə bitki yetişdirməklə iki məhsul almaqla ölkədə məhsul bolluğu yaratmaq mümkündür [1].

Soya və sorqo bitkilərinin botaniki və fizioloji xüsusiyyətləri uyğun olmasa da, onların aqrotexniki xüsusiyyətləri bir-birinə uyğun olduğundan onların qarışıq səpilməsinin həm heyvanların gündəlik yem paylarında zülal və karbohidrat balansının nizamlanmasında, həm də torpağın soya vasitəsilə azotu zənginləşdirməsi, sorqonun isə torpaqda şoranlığı azaltmaq qabiliyyəti baxımından fermer təsərrüfatlarında çox böyük faydası vardır.

Taxıl bitkilərinin tərkibində şəkər çox, protein az, paxlalı bitkilərin tərkibində protein çox,

şəkər az olduğundan bu qarışıq səpinlərdən alınan məhsulu mal-qara iştahla yeyir və məhsuldarlığı da yüksək olur.

Başqa paxlalılar kimi, soya (*Glycine max*) da torpağı azotla zənginləşdirən qiymətli yaşıl gübrə və əla sələf bitkisidir. Bildiyimiz kimi paxlalı bitkilərin yığımindan sonra torpağın hər hektarında 60-110 sentnerə qədər çürüntü qalır [4]. Torpağın 2-3 metr dərinliyinə və 1 metr ətrafa yayılan saçaqlı kök sisteminə malik olan sorqo soranlaşmış torpaqlarda əkildikdə şoranlıq tədricən azalır və eyni zamanda digər bitkilərin əkini üçün əlverişli şərait yaranır [5].

Sorqo buğda, qarğıdalı, düyü və arpa ilə yanaşı, dünyanın aparıcı taxıl bitkilərindən biridir. Qırtıckimilər (lat. *Poaceae*) - fəsiləsinə aid olan tərkibi qidalı maddələrlə zəngin sorqo quraq bölgələrdə Afrika, Hindistan və Asiyada əhalinin əsas qida mənbəyidir və insan istehlakı üçün istehsal olunur. Quraq bölgələrdə yoxsul əhalinin əsas qidasını təşkil edən sorqo dünyada yetişdirilən taxılın əhəmiyyətinə görə beşinci və Birləşmiş Ştatlarda isə üçüncü yerdə durur. Quraqlığa son dərəcə davamlı sorqo-birillik ot quraqlıq və quru rayonlar üçün, ekstremal hava şəraitinə xüsusi adaptasiyaya malik qida mənbəyidir [7].

Ən qədim tarixə malik olan sorqo haqqında məlumat Misir-Sudan sərhədi yaxınlığında, Nabta Playadakı arxeoloji qazıntıdan əldə edilib və eramızdan əvvəl 8000-ci ilə aid edilib. O, bütün Afrikaya yayılmış və Efiopiyanın yüksək dağlarından tutmuş yarı quraq Sahelə qədər geniş mühitə uyğunlaşmış, daha sonra Hindistan və Çinə yayılmış qul ticarəti ilə Avstraliyaya qədər aparılmışdır. Birləşmiş Ştatlarda sorqo haqqında ilk məlumat 1757-ci ildə onun süpürgə istehsalında tətbiqi ilə başlanılmışdı. Sorqoda qlütenin olmaması çölyak (şişmanlıq) xəstəliyinin müalicəsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [8,9].

Dünyanın bir çox ölkələrində sorqo-çörək, yem və texniki məqsədlər üçün, xüsusilə tərkibində şəkərin miqdarı (10-15%) olduğundan şəkər çuğunduru və şəkər qamışının alternativini kimi şirə (sirop) almaq üçün istifadə olunur. Yarımquraq bölgələrdə yeganə enerji-zülal mənbəyidir [6].

Tədqiqatın məqsədi. Suvarma şəraitində sorqo və soya ilə yüksək keyfiyyətli yaşıl kütlə məhsulunun alınmasını təmin edən qidalanma şəraitində, müxtəlif səpin müddəti və üsullarının (soya+sorqo) bitkilərinin tək və qarışıq səpinlərdə məhsuldarlığını öyrənərək aparılan tədqiqat işinin nəticələrini özəl fermer təsərrüfatlarına təklif etmək olmuşdur.

Material və metodlar. Tədqiqat işimiz 2018-2020-cı illərdə ƏETİ-nin Şəki Dayaq Məntəqəsinin suvarma şəraitində, sorqonun “Stavrapol”, soyanın “Biyson” sortu ilə 2 müddət, 3 təkrar, 18 variantda 1080 m² sahədə aparılmışdır.

İki amilli tarla təcrübəsi aşağıdakı kimi olmuşdur.

1-ci amil: Səpin müddəti

2-ci amil: Qida sahəsi

Tədqiqatın aqrotexnikası metodikaya və Səki-Zaqatala bölgəsi üçün tövsiyə olunmuş aqroqaydalara uyğun yerinə yetirilmişdir.

Təhlil və müzakirə. Təcrübədə vegetasiya ərzində bitkilərin inkişafını izləmək üçün fenoloji müşahidələr aparılmış, I və III təkrarların hər birində daimi ayrılmış 10 bitkinin inkişaf fazalarında struktur elementləri ölçülmüş və yaşıl kütlə məhsuldarlığı hesablanmışdır.

Sorqonun dünya üzrə orta məhsuldarlığı hektardan 14 sentner, ABŞ, Meksika və Argentinada isə 30-50 sentner arası təşkil edir [5].

Sorqo bitkisi qarğıdalı, buğda, arpa, vələmir və s. bitkilərə nisbətən az su tələb edir, lakin onlardan yüksək məhsul verir [2].

Sorqo cənub mənşəli bitki olduğundan istiyə davamlılığına, köklərinin dərinə işləməsi, gövdə və yarpaqlarının mum təbəqəsi ilə örtülməsi sayəsində həddən artıq su buxarlandırmaqdan və günəş şüasının yanıklarından özünü qoruyur. Quraqlıq və isti küləklər zamanı sorqo öz inkişafını dayandırır və əlverişli şərait yaranan kimi, yenidən inkişaf etməyə başlayır.

Taxıl sorqosunun dənində 10-15% zülal, 10% xam protein, 68-82% karbohidratlar, 1,3%

sellüloza, 1,5-3,2% kül elementləri, 2-5% yağ olur [3].

Tədqiqatda soya və sorqonun tək və qarışıq səpinləri ilə tədqiqat aparılmasına baxmayaraq, biz məqsədlə şəkildə yalnız sorqonun qarışıq **səpinlər**indəki nəticələrin izahını veririk. Soya və sorqonun qarışıq səpinlərindəki iqtisadi səmərəliliyini nəticələri cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Soya və sorqonun qarışıq səpinlərindəki iqtisadi səmərəliliyi

Səpin müddəti	Bitkinin adı	Səpin üsulları (sm)	Məhsuldarlıq s/ha Cəmi orta	Ümumi gəlir, man.	İstehsala çəkilən xərc, man	Xalis gəlir, man	Maya dəyəri, man	Rentabellik, %
Aprelin II ongünlüyü	Qarışıq səpin	60x15	415,4	2077,0	753,4	1322,6	1,8	175,4
		60x20	460,2	2301,0	753,4	1547,6	1,6	205,4
		60x25	430,1	2150,5	753,4	1397,1	1,7	185,4
Aprelin III ongünlüyü, II səpin müddəti	Qarışıq səpin	60x15	422,9	2114,5	753,2	1361,3	1,7	180,6
		60x20	464,7	2323,0	753,2	1569,8	1,6	208,3
		60x25	433,3	2166,5	753,2	1413,3	1,7	187,5

Üçillik aparılan tədqiqatın nəticəsində müəyyən etdik ki, aprelin II ongünlüyü I səpin müddətində aparılan səpinlərdə sorqonun və soyanın qarışıq səpinlərində iqtisadi cəhətdən ən səmərəli variant hektarda bitki sayı 83 min ədəd bitki olan 60x20 sm variantı olmuşdur ki, məhsuldarlıq hektardan 460,2 s/ha, ümumi gəlir 2301,0 manat, çəkilən xərc 753,4 manat, xalis gəlir 1547,6 manat, maya dəyəri 1,6 manat, rentabellik 205,4 % olmuşdur.

Üçillik aparılan tədqiqatın nəticəsində müəyyən etdik ki, aprelin III ongünlüyü II səpin müddətində aparılan səpinlərdə sorqonun və soyanın qarışıq səpinlərində iqtisadi cəhətdən ən səmərəli variant hektarda bitki sayı 83 min ədəd bitki olan 60x20 sm variantı olmuşdur ki, məhsuldarlıq hektardan 464,7 s/ha, ümumi gəlir 2323,5 manat, çəkilən xərc 753,2 manat, xalis gəlir 1569,8 manat, maya dəyəri 1,6 manat, rentabellik 208,3 % olmuşdur.

Nəticə

1. Tarla təcrübələrində səpin müddətlərinin soya və sorqonun qarışıq səpinlərindəki məhsuldarlığına ən yaxşı təsiri II səpin müddəti aprel ayının III ongünlüyündə alınmışdır. Aparılan tədqiqatın nəticəsindən səpin müddətlərinin müqayisəsində görünür ki, ən əlverişli səpin müddəti aprelin III ongünlüyü olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi soya və sorqonun istiyə tələbkar bitki olmasıdır. Göründüyü kimi temperaturun getdikcə artması sayəsində bitki əlverişli iqlim şəraitindən daha səmərəli istifadə edərək struktur ölçülərini və kütləsini daha yaxşı artırmışdır.
2. Səpin üsullarının soya və sorqonun qarışıq səpinlərindəki məhsuldarlığına təsirinin müqayisəsində

görünür ki, tədqiqat zamanı sorqo-soyanın qarışıq səpinlərdəki ən əlverişli səpin üsulu isə hektarda 66 min ədəd bitki olan variantda 60 x 20 sm səpin sxemi olmuşdur.

3. Qeyd edə bilərik ki, Şəki – Zaqatala bölgəsində aparılan tədqiqatlarda ən yüksək nəticələr bütün tədqiqat illərində qarışıq səpinlərdə alınmışdır.
4. Qarışıq səpinlərdə məhsuldarlığın yüksək olmasına səbəb bitkilərin isti günlərdə bir-birini yaxşı kölgələndirib, torpaqda olan nəmliyin tez buxarlanmasının qarşısını almaqla bitkilərin bu nəmlikdən səmərəli istifadə etməsidir ki, müştərək inkişafda məhsul tək səpinlərdən daha üstün olmuşdur.

Zamanova Rəhminə, Quliyeva Səhnə

Səki–Zaqatala bölgəsində sorqo və soya bitkilərinin qarışıq səpininin

iqtisadi səmərəliliyi

Xülasə

Məqalədə heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsində zülal karbohidrat balansını tarazlaşdırmaq üçün, yem bitkilərini eyni sahədə yerləşdirməklə, müştərək aqrotexniki tədbirlər sisteminin tətbiqi nəticəsində torpaq münbitliyinin qorunmasına xidmət edən qarışıq səpindəki soya və sorqonun məhsuldarlığından yazılır. **Çoxyönlü istifadəsinə və sərt isti iqlimə uyğunlaşma qabiliyyətinə görə sorqo dünyada tropik ölkələrdə insanların qidalanmasında əhəmiyyətli yer tutur. Dünyada müxtəlif məqsədlər üçün becərilən sorqo respublikamızın əksər bölgələrində yem məqsədilə becəriləndikdə başqa yem bitkilərindən daha yüksək məhsul verir. Məqalədə Şəki–Zaqatala bölgəsində becərilən sorqo və soyanın qarışıq səpinlərində ən yüksək məhsulun aprelin III on günlüyündəki səpinlərdə alındığından yazılır.**

Rakhmina Zamanova, Gulieva Sehne

Economic efficiency of mixed sowing of sorghum and soybean plants in Sheki-Zkatalin district

Resume

In the article, it is written about the productivity of soybeans and sorghum in mixed crops, which serves to preserve soil fertility as a result of the application of a system of joint agrotechnical measures by placing fodder plants on one field, in order to balance the protein-carbohydrate balance while strengthening the fodder base of animals. Due to its universal use and ability to adapt to the harsh hot climate, sorghum occupies an important place in human nutrition in tropical countries of the world. Cultivated for various purposes around the world, sorghum gives a higher yield than other fodder crops, when grown for fodder in most regions of our republic. In the article, it is written that with mixed sowing of sorghum and soybeans, cultivated in the Sheki-Zagatal district, the highest yield was obtained when sowing in the third decade of April.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov E.R., Sadidov Ş.F. Əkinçilik sistemində innovativ texnologiyaların tətbiqinin perspektivləri. Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu məcmuəsi, XXIX cild, Bakı: s. 252-254 .
2. Xəlilov C.S. Fermer təsərrüfatlarında istifadə olunan yemlərin keyfiyyət göstəricilərinə və ümumi qidalılıq dəyərində əsaslanaraq inəklərin ən səmərəli yem rasionları ilə yemləndirilməsinə dair tövsiyələr. Bakı: 2007, s.3.
3. Məmmədov Q.Y. M.M. İsmayılov/ Bitkiçilik, Gəncə: 2011, s.286.
4. Tələi C.M., Rzaev M.Y., Abdullayeva Z.M., Abbasquluyeva S.G. /Soyadan yüksək və

keyfiyyətli məhsul alınmasını təmin edən becərmə texnologiyasına dair tövsiyələr. Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı: 2017.

5. Yusifov M.A. Bitkiçilik. Bakı: 2011, s. 141.

6. Taylor J.R.N., Anyango J.O., Preedy V.R., Watson R.R.and Patel, V.B.. Sorghum flour and flour products: production, nutritional quality, and fortification. In: Flour and breads and their fortification in health and disease prevention, 2011 pp.127-139

7. <https://draxe.com/nutrition/sorghum/>

8. <http://www.wisegeek.org/what-is-sorghum.htm>

9. <https://www.researchgate.net/publication/>

NEFT-QAZ İQTİSADİYYATINDA İNNOVASIYALAR

Qurbanzadə Ülvi Elman oğlu
Ağdam Rayon Statistika İdarəsi
ulvi.qurbanzade.96@mail.ru

Açar sözlər: innovativ inkişaf, innovativ təhsil, innovasiya prosesi, elmi-texniki tərəqqi, transformasiya

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационное образование, инновационный процесс, научно-технический прогресс, трансформация.

Key words: innovative development, innovative education, innovation process, scientific and technical progress, transformation.

XX əsrin sonlarında kifayət qədər mürəkkəb sayılan bir şəraitdə yenidən dövlət müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikasının qısa zamanda böyük inkişaf yolu keçməsi, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf dövrünü yaşaması müstəqilliyimizin ən böyük uğurlarındandır. Əsası ümummillər lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan iqtisadi siyasətin uğurlu davamı kimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədlərindən biri də ölkəmizdə innovasiyaların inkişafı üçün zəruri olan bütün şərait və imkanların, son nəticədə rəqabətə davamlı milli innovasiya sisteminin yaradılmasıdır.

Bu gün müasir dünya bazarına çıxış üçün həlledici amil rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənayenin yaradılması və inkişaf etdirilməsidir. Müasir tələblərə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf strategiyası xammala əsaslanan iqtisadiyyatdan yüksək texnologiyalara, innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyata keçidi nəzərdə tutur.

Enerji resurslarının ixracından əldə edilən vəsaitlər qeyri-neft sektorunun formalaşmasına, insan kapitalının inkişafına yönəlir. Ölkəmizdə reallaşan “qara qızılı insan kapitalına çevirmək” siyasəti dünyanın müasir inkişaf meyillərinə uyğundur, çünki bu gün hər hansı ölkənin zənginliyi onun insanların təhsil səviyyəsi ilə ölçülür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “İnsan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin indiki durumunu müəyyən edən amildir. Həmin ölkələr təbii resurslar hesabına yox, intellektual potensiala, yeni texnologiyaların icad olması, tətbiqinə görə inkişaf edirlər. Biz də bu yolu seçməliyik”.

Hazırda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və tətbiqinin sürətləndirilməsi məqsədilə bütün istiqamətlərdə stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənilib-hazırlanmasına start verilmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı yaxın gələcəkdə səmərəlilik əsaslı modeldən innovasiya əsaslı modelə keçərək, 2025-ci ildən sonrakı dövrdə adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə Şərqi Avropa ölkələrinin səviyyəsinə yaxınlaşacaqdır. Şübhəsiz ki, bu məqsədlərə nail olmağın yeganə yolu iqtisadiyyatın innovasiya əsaslı inkişaf modelinə keçilməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün qlobal miqyasda rəqabətə davamlı milli innovasiya sisteminin, həmçinin ictimai həyatın bütün sahələrində innovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən infrastrukturun formalaşdırılması lazımdır ki, bu da iqtisadiyyatın innovasion və texnoloji inkişafı hesabına təmin oluna bilər.

Belə ki, elmi-texniki inqilab yeni şəraitdə innovasiyalı inkişaf formasında davam edir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da qeyd edilir ki, sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elmi texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır [1]. Dövlətin innovasiya siyasəti aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Səkil 1. Dövlətin innovasiya siyasəti

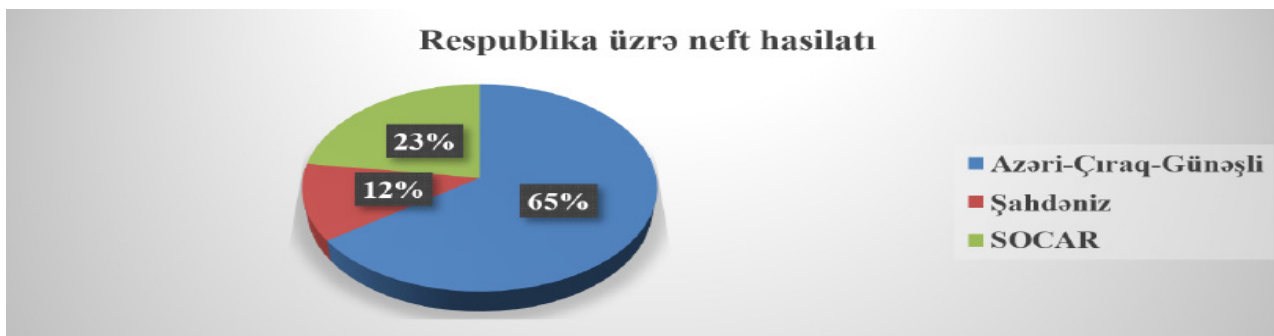
Müstəqil Azərbaycanı müasir, güclü, davamlı iqtisadi inkişafa malik dövlətə çevirmək üçün ümummilli lider Heydər Əliyev gələcək siyasi-iqtisadi islahatların köklü transformasiyasının əsası olacaq neft strategiyasını müəyyənləşdirdi. Bu strategiya xarici sərmayədarların Azərbaycanın neft yataqlarının işlənməsinə cəlb edilməsini, xam neftin daşınması yollarının şaxələndirilməsini, neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunmasını və Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını təmin edib.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycanın XX əsr tarixində siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətinə görə ən mühüm müqavilələrdən biri – Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” neft yataqlarının və “Günəşli” neft yatağının bir hissəsinin müştərək işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş - “Əsrin müqaviləsi” imzalanıb. Dəyəri 7,4 milyard dollar olan “Əsrin müqaviləsi”ndə dünyanın 7 ölkəsini (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı) təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, Ramco, Delta) iştirak edib. Onlar tezliklə işçi strukturlar – Rəhbər Komitə, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) və Məsləhət Şurası yaradıblar. Saziş 1994-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan parlamentində ratifikasiya olunub.

İlkin hesablamalara görə “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsində çıxarıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olsa da, sonralar yeni qiymətləndirmələrə əsasən, neft ehtiyatı 1.072 milyard ton həcmində müəyyən edilib.

2021-ci ilin yanvar-noyabr ayları üzrə Azərbaycanda təxminən 31,6 milyon ton neft (kondensatla birlikdə) hasil edilib. Neft (kondensatla birlikdə) hasilatı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə təxminən 16,5 min ton az olub.

Respublika üzrə neft hasilatının 20,6 milyon tonu “Azəri-Çıraq-Günəşli”nin, 3,8 milyon tonu (kondensat) “Şahdəniz”in payına düşüb. SOCAR üzrə neft (kondensatla birlikdə) hasilatı 7,2 milyon ton təşkil edib.

Şəkil 2. Respublika üzrə neft hasilatı

Ülvi Qurbanzadə Neft-qaz iqtisadiyyatında innovasiyalar

Hesabat dövründə təxminən 25,7 milyon ton neft (kondensatla birlikdə) ixraca nəql olunub. Bunun 24,5 milyon tona yaxın konsorsiumun, 1,2 milyon tondan çoxu isə SOCAR-ın payına düşür. Neftin (kondensatla birlikdə) ixraca nəqli 2020-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, təxminən 334 min ton, yəni 1,3 faiz azdır. [2]

Cari ilin yanvar-noyabr aylarında ölkədə 39,7 milyard kub metr təbii qaz hasil edilib. Qazın 12,1 milyard kub metri AÇG-dən, 20,4 milyard kub metri “Şahdəniz”dən, 7,2 milyard kub metri SOCAR üzrə hasil olunub. Ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 17,8 faiz, yəni 6 milyard kub metrə yaxın artımla qaz hasil edilib.

Hesabat dövründə xaricə qaz satışı təxminən 16,9 milyard kub metr təşkil edib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə təqribən 39,8 faiz çoxdur. Cari ilin yanvar-noyabr aylarında Türkiyəyə təqribən 7,7 milyard kub metr, Avropaya təqribən 7,3 milyard kub metr, Gürcüstana isə 1,8 milyard kub metr qaz ixrac edilib. Bu dövrdə BTC boru kəməri sisteminə 92 milyon kub metr qaz verilib. Qeyd edək ki, Türkiyəyə TANAP-la bu müddətdə 5,1 milyard kub metrden çox qaz nəql olunub.

Şəkil 3. 2021-ci ilin 11 ayı üzrə neft hasilatı

“Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” yataqları istismara verildəndən 01 dekabr 2021-ci il tarixinədək 578,6 milyon tondan çox neft (kondensatla birlikdə) hasil edilib. “Azəri-Çıraq-Günəşli”dən 544,6 milyon ton neft, “Şahdəniz”dən isə təqribən 34 milyon ton kondensat çıxarılıb. “Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” yataqları istismara verildəndən 2021-ci ilin 01 dekabr tarixinədək təqribən 578,1 milyon ton neft (kondensatla birlikdə) ixraca nəql edilib.

Yataqlar istismara verildəndən cari ilin 01 dekabr tarixinədək “Azəri-Çıraq-Günəşli”dən 188,7 milyard kub metrden çox, “Şahdəniz”dən isə 155,3 milyard kub metrden çox qaz hasil edilib. Bu dövrdə “Şahdəniz” yatağından hasil edilən qazın təxminən 106,2 milyard kub metrə yaxın həcmi ixraca nəql edilib.

Ölkədə neftin emalı 2021-ci ilin yanvar-noyabr aylarında 6,1 milyon ton təşkil edib. Neftin emalı ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 756,6 min ton çox olub. [3]

Qurbanzadə Ülvi Neft-qaz iqtisadiyyatında innovasiyalar Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatda innovasiya siyasətinin əhəmiyyəti araşdırılmış, innovasiyaların neft-qaz sektoruna tətbiqinin verdiyi səmərəlik, eyni zamanda bəzi iqtisadi göstəricilərin qrafiki verilmişdir. Neft-qaz sənayesinin gəlirlərinin hesabına insan kapitalının inkişafını vacibliyi vurğulanmışdır. Neft-qaz sənayesinin inkişafı üçün xarici investisiyaların rolu və bağlanmış müqavilələr haqqında məlumatlar verilmişdir.

Gurbanzadə Ülvi Innovations in oil and gas economy Summary

The article examines the importance of innovation policy in the economy, the effectiveness of

the application of innovations to the oil and gas sector, and at the same time a chart of some economic indicators is given. The importance of the development of human capital due to the income of the oil and gas industry was emphasized. The role of foreign investments for the development of the oil and gas industry and the concluded contracts are given.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyatının davamlı inkişafında innovasiyaların rolu respublika elmi konfransı.
2. www.president.az
3. www.minenergy.gov.az

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONUNUN AZƏRBAYCAN TURİZMİNDƏ YERİ

Aysel Quliyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Statistik innovasiyaların tətbiqi şöbəsinin iqtisadçısı
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aysel.samadli@stat.gov.az*

Açar sözlər : turist, turizm sektoru, mehmanxana, mədəniyyət, iqtisadiyyat, region

Key words: tourist, tourism sector, hotel, culture, economy, region

Ключевые слова: турист, сфера туризма, гостиница, культура, экономика, регион.

Giriş

Azərbaycan turizm sahəsində çox böyük potensiala malikdir. Ölkənin iqlim şəraiti, təbii və tarixi zənginlikləri turizmin inkişafı üçün mühüm şərait yaradır. Azərbaycanda beynəlxalq səviyyədə turizmin inkişafı iqtisadiyyata, mədəniyyətə və cəmiyyətə geniş səviyyədə təsir göstərərək ölkəyə hərtərəfli üstünlüklər gətirir.

Ölkəmizdə 2011-ci ilin «Turizm ili» elan edilməsi bu sahənin inkişafında mühüm nəticələr əldə olunmasına, mədəni-tarixi irsi, əlverişli coğrafi mövqeyi, iqlimi, daxili sabitliyi olan dövlətimizin qısa zamanda dünyanın turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

2020-ci ildə turizm sahəsi yeni növ koronavirus (Covid-19) pandemiyası səbəbiylə ən pis dövrünü yaşadı. Belə ki, virusla əlaqədar olaraq uçuşların dayandırılması, ölkələrin quru sərhədlərinin bağlanması turizm və digər iqtisadi sahələrdə durğunluğun yaranmasına səbəb oldu.

“COVID-19” pandemiyası dövrünü nəzərə almasaq, son 15-20 ilin statistik göstəricilərinin təhlilindən məlum olur ki, turizm sektoru ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi hər bir ölkənin iqtisadiyyatında başlıca yer tutaraq gəlirli sahələrdən biri hesab edilir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illərdə ölkəmizdə turizmin inkişafına dair islahatlar aparılmışdır. Aparılan islahatlar çərçivəsində turizm iqtisadiyyatının ümumi iqtisadiyyatda payı artmış, ildən-ilə turizmi inkişaf etmiş, ölkəmiz turizm sahəsinin inkişaf səviyyəsinə görə qabaqcıl dövlətlər sırasına daxil edilmişdir.

Belə ki, Azərbaycan 2019-cu ildə Beynəlxalq turizm rəqabətqabiliyyətliliyi reytingində (The Travel and Tourism Competitiveness Report 2019) 140 ölkə arasında turizm sektorunun bir çox tanınmış liderlərini qabaqlayaraq 71-ci yerdə qərarlaşıb.

Turizm dünyada ən çox gəlir gətirən sahələrdən biri hesab olunur. Bir ölkənin turizminin inkişaf etməsi üçün ölkə daxili bölgələrin, müxtəlif turistik zonaların müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi önəmlidir. Azərbaycanın əsrarəngiz təbiəti, iqlimi, coğrafi şəraiti və mövqeyi ilə yanaşı, ölkə daxilindəki hər rayonun bir-birindən fərqli turizm xüsusiyyətlərinə sahib olması, müasir dövrdə turistlərin ən çox istifadə etdikləri turizm növlərinin bu regionlarda mövcudluğu Azərbaycanı dünyada turizm profilli bir ölkəyə çevirməkdə mühüm rola malikdir. Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində turizmin inkişaf etməsi, müştəri cəlb etmək üçün yeni turistik fəaliyyətlərin yaradılması, bir çox ölkələrin oxşar turizm xidmətləri təklif etməsi turizm sahəsində rəqabətin daha da artmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda turistik zonalar arasında şimal zonası xüsusilə seçilir. Turizmin inkişaf səviyyəsinə görə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunu respublika regionları içərisində iqtisadi inkişafa təsir edən ərazilərdən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Əsasən dağlıq zonalardan ibarət olan bu bölgələr həm təbii şəraiti, həm iqlimi, həm də turistik müəssisələri ilə turistlərin diqqətini cəlb edir. İqtisadi rayonun relyefi yüksək dağlıq və dağətəyi hissələrə bölünməklə turizmin inkişafı baxımından isə çoxsaylı tarixi-etnoqrafik abidələrə malikdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisinin 27 %-ni meşə massivləri təşkil edir. Belə ki, onların əsas hissəsi

Balakən və Zaqatala rayonlarının payına düşür ki, bu da turistlərin diqqətini cəlb edir.

Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə yerləşdirilmiş şəxslərin iqtisadi rayonlar üzrə sayı (min nəfər)

Cədvəl 1

İqtisadi rayonlar	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ölkə üzrə cəmi	1122.1	414.7	1749.5	1919.8	668.8	1172.1
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	186.6	165.5	229.5	238.1	74.4	111.7
Balakən rayonu	1.3	1.5	1.7	2.6	0.8	0.8
Qax rayonu	3.7	3.9	14.1	23.1	5.5	12.9
Qəbələ rayonu	165.2	141.3	192.5	186.4	58.1	83.5
Oğuz rayonu	1.5	2.6	1.5	2.3	1.1	1.4
Şəki rayonu	9.3	10.5	12.3	15.6	3.3	4.3
Zaqatala rayonu	5.6	5.6	7.5	8.1	5.6	8.9

Yuxarıdakı cədvəldə göstəriləni kimi Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə 3,2 dəfə azalmışdır. Bunun başlıca səbəbi “COVID-19” pandemiyası olmuşdur.

Bölgələrdə müasir standartlara cavab verən otel komplekslərinin tikilməsi, fərqli istirahət mərkəzlərinin yaradılması ilə yanaşı, Azərbaycanda hər bir regionun özünəməxsus təbii gözəllikləri turizmin əsas inkişaf istiqamətlərini təşkil edir. Şəkidə əvvəlki illərlə müqayisədə, son illər turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı artmaqdadır. Şəkinin turizm potensialının yüksək olması bu regionda yeni turizm obyektlərinin yaradılmasını zəruri edir. Son illərdə regionlarda turizm fəaliyyətinin inkişaf etməsi, ölkə daxilinə gələn turistlərin sayının artması nəticəsində bu sahədən əldə edilən gəlirlər də artmışdır. Bunu aşağıda göstərilən cədvəldə də aydın görmək mümkündür. Cədvəldə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 2017-2021-ci illəri əhatə edən göstəricilər verilmişdir.

İqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri (min manat)

Cədvəl 2

İqtisadi rayonlar	2017	2018	2019	2020	2021
Ölkə üzrə cəmi:	284454,0	359453,0	450188,5	116798,0	209687,3
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	19688,7	35450,9	34885,9	11380,0	20815,7
Balakən rayonu	342,3	323,9	342,3	210,1	144,5
Qax rayonu	581,5	938,6	1261,60	406,3	1547,5
Qəbələ rayonu	17156,6	32228,3	30919,10	9752,4	17888,5
Oğuz rayonu	174,9	157,3	250,4	94,8	99,4
Şəki rayonu	1043,5	1289,4	1621,20	662,6	795,8
Zaqatala rayonu	389,9	513,4	491,3	253,8	340,0

Yuxarıdakı cədvəldə göstəriləni kimi Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin 2017-2022-ci illər üzrə gəlirləri göstərilmişdir. 2021-ci il üzrə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun gəliri ölkə üzrə cəmi gəlirin 9,9 faizini təşkil edir.

2019-cu ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə yeni yaradılmış mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı ölkə üzrə cəmi sahibkarlıq subyektlərinin 7 %-ni təşkil edir. 2020-ci ildə isə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə yeni yaradılmış mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı ölkə üzrə cəmi sahibkarlıq subyektlərinin 8 %-ni təşkil edir.

2019-cu ilə nisbətən 2020-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə yeni yaradılmış mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı ölkə üzrə cəmi sahibkarlıq subyektlərinin sayı 1 % artmışdır. Onların böyük bir hissəsi 5 inzibati rayonda: Şəkidə (5927), Zaqatalada (1529), Balakəndə (1736), Qəbələdə (2206), Qaxda (1570) cəmlənmişdir.

**Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə yeni yaradılmış mikro, kiçik və orta sahibkarlıq
subyektlərinin sayı**

Cədvəl 3

	2019	2020	2020-ci ilin 2019-cu ilə nisbətən, artım tempi faizlə
Ölkə üzrə cəmi	103949	167271	160.9
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə	7338	13508	184.1

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayına nəzər yetirdikdə 2015-ci ildən etibarən ilbəil artım dinamikası müşahidə edilir. Belə ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 66-ya çatır və bu 2015-ci il ilə müqayisədə, yəni 5 illik müddət ərzində cəmi 22.2 % artım olmuşdur.

2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə ölkə üzrə 60.9 faiz Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 84.1 faiz artım müşahidə edilmişdir.

Aysel Quliyeva
Şəki- Zaqatala iqtisadi rayonunun
Azərbaycan turizmində yeri
Xülasə

Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində yerləşən Şəki- Zaqatala iqtisadi rayonu öz turizmi, turizmin tarixi, dini, kənd turizmi və s. ilə öndə olan turizm rayonlarından biridir. Turizmin bu cür inkişaf etməsi nəticəsində yeni turistik obyektlər açılmış, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına, məşğulluğun artmasına gətirib çıxarmışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu turizm potensialının yüksək səviyyədə olması və öz təbii şəraiti ilə turistlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu iqtisadi rayon Azərbaycan turizmində xüsusi rola malikdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan rayonlardan biri olan Şəkinin sürətli inkişaf etməsini göstərən əsas faktorlardan biri də onun 2016-cı ildə Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi oldu. Bu seçim heç də təsadüfi olmamışdır. Mədəniyyəti, tarixi, mətbəxi ilə məşhur olan və Azərbaycanın ən qədim və tarixi bölgəsi hesab edilən Şəki turizmi son illərdə öz inkişafı ilə digər rayonlarda xeyli dərəcədə fərqlənir.

Aysel Guliyeva
Sheki-Zagatala economic region
Its place in Azerbaijan tourism
Summary

This thesis generally researches tourism development path of Shaki from the ancient times up to present day on the basis of Azerbaijani tourism and at the same time it is noted the measures to be taken in order to develop tourism. Particularly, potential of Shaki tourism which is located on the northern-west part of Azerbaijan, and the place of this region is researched in Azerbaijan tourism. Along with researching the current tourism condition of Shaki, one of the most ancient and historical regions of Shaki, as well as comparison of Shaki with the other regions on economical region to which is included Shaki in this thesis. It is determined that main factors are what in preference of tourists for Shaki as a destination point. At the same time along with defining development ways of Shaki tourism and for this purpose mechanisms to increase the state role in order to achieve this development an also, it is defined the ways of elimination of the problems which prevent Shaki tourism development.

In recent years it is researched having a special role of the regions in Azerbaijani tourism within Shaki tourism and carried out research related to how the measures taken by state in this field affect the development of tourism.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
2. “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı”(2004-2008-ci illər üzrə). Bakı, 2004.
3. Abadov M.K. “Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri”. Bakı, 2014.
4. www.stat.gov.az
5. www.tourism.az

GƏDƏBƏY RAYONUNUN SOSIAL-DEMOQRAFİK VƏ İQTİSADI İNKİŞAFI

Rüstəmov Namiq
Gədəbəy Rayon statistika idarəsi
e-poçt: gadabay@stat.gov.az

Açar sözlər: sosial göstəricilər, iqtisadi göstəricilər, demoqrafik göstəricilər anlayışı.

Key word: social indicators, economic indicators, the concept of demographic indicators.

Ключевые слова: социальные показатели, экономические показатели, понятие демографических показателей.

Gədəbəy rayonu 1232,98 kv. km ərazidə Kiçik Qafqazın şimal-qərb yamacında yerləşir. Mərkəzi Gədəbəy şəhəridir. Rayonda cəmi 47 olmaqla, 1 şəhər və 46 kənd inzibati ərazi dairəsi vardır. Rayon ərazisində 20 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Əhalisi 101316 nəfərdir, əhalinin sıxlığı 1 kv. km-ə 82 nəfər düşür. Əhalinin 11678 nəfəri şəhərdə, 89638 nəfəri isə kəndlərdə yaşayır.

Gədəbəy rayonu Qazax-Tovuz iqtisadi rayonuna daxildir və aşağıdakı rayonlarla həmsərhəddir.

- Şəmkir rayonu
- Daşkəsən rayonu
- Tovuz rayonu
- Ermənistan Respublikası

Cədvəl 1

Gədəbəy rayonun əsas inzibati-demoqrafik göstəriciləri

	2017	2018	2019	2020	2021
Ərazi kv.km	1232.98	1232.98	1232.98	1232.98	1232.98
Əhalinin sayı, min nəfər	99.8	100.4	100.9	101.1	101.3
Əhalinin sıxlığı, nəfər	81	82	82	82	82
Şəhərlərin sayı	1	1	1	1	1
Qəsəbələrin sayı					
Qəsəbə və kənd, inzibati ərazi dairələrinin sayı	46	46	46	46	46

Gədəbəy rayonunda 7 siyasi partiya fəaliyyət göstərir: Yeni Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Kommunist Partiyası, Vətəndaş Həmrəylik Partiyası, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Klassik Xalq Cəbhəsi Partiyası, Respublikaçılar Partiyası.

2017-2021-ci illərdə Gədəbəy rayonu üzrə əsas sosial – iqtisadi göstəricilər [4-8]

	2017	2018	2019	2020	2021
Əhalinin sayı min nəfər (ilin sonuna)	99.8	100.4	100.9	101.1	101.3
Hər 1000 doğulan uşaq arasında ölüm halları (1 yaşa qədər)	5.4	7.4	6.1	5.7	5.3
Qeydə alınmış cinayətlərin sayı, hadisə cəmi	86	101	134	143	113
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	8.6	10.1	13.3	14.1	11.2
Həkimlərin sayı	75	74	72	71	63
əhalinin hər 10000 nəfərinə	7.5	7.4	7.1	7	6.2
Orta tibb işçilərin sayı	255	255	265	266	239
əhalinin hər 10000 nəfərinə	25.5	25.5	26.3	26.3	23.6
Xəstəxanaların sayı	6	6	6	6	1
Xəstəxana çarpayılarının sayı	196	196	196	196	70
əhalinin 10000 nəfərinə	19.6	19.5	19.4	19.4	6.9
Əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müalicə müəssisələrin sayı	25	25	25	25	25
Ambulator-poliklinika müəssisələrin gücü (növbədə gələnlərin sayı)	327	327	327	327	327
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	32.8	32.6	32.4	32.3	32.3
Dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	8	8	8	8	8
Onlarda uşaq sayı, nəfər	280	280	280	280	281
Məktəbəqədər uşaq müəssisələrində (100 yerə düşən hesabı ilə) təminat	98	98	98	98	98
Gündüz ümumtəhsil məktəblərin sayı	83	83	83	82	82
Onlarda şagirdlərin sayı nəfər	10432	10516	11552	10461	10398
II və III növbədə oxuyanların xüsusi çəkisi faizlə	10.8	10.9	13.5	9.4	9.4
Kütləvi kitabxanaların sayı	66	66	66	66	66
Onlardan kitab fondu, min nüsxə	338.3	253.0	254.8	253.8	254.8
Orta hesabla hər 1000 sakinə nüsxə	3389	2520	2524	2510	2515
Əhalinin hər 1000 nəfərinə	43	50	64	6	7.9
Bütün mənzil fondu ümumi sahə min kv.m	2030.0	2032.5	2034.1	2034.9	2035.5
Bir sakinə orta hesabla düşən yaşayış sahəsi	20,2	20.3	20.1	20.1	20.1
Stasionar mənbələrdən çirkləndirici maddələrin atmosfer hesabına atılması, min ton	0,6	0.9	0.1	0.1	0.1
Təbii mənbələrdən götürülən su milyon kub.m	0,3	0.4	0.5	0.7	0.61
İstifadə olunan su mln kub.m	0.2	0,4	0.49	0.6	0.55

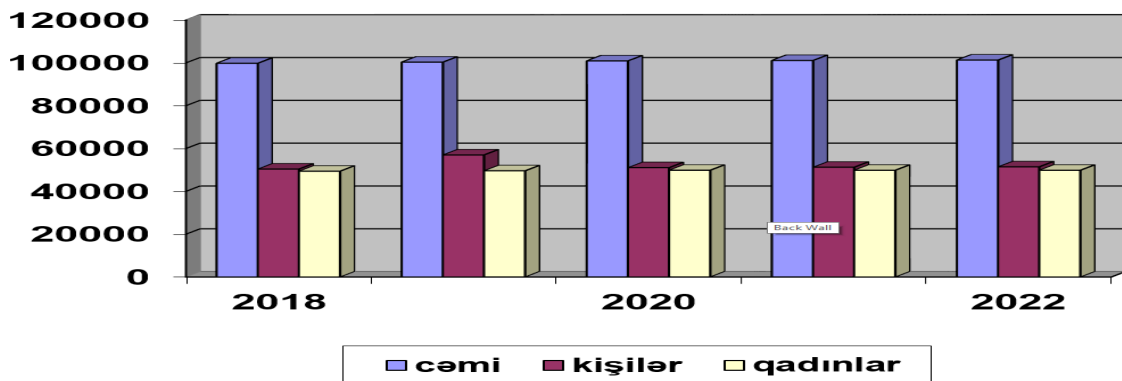
2021-ci ildə Gədəbəy rayonunda 475 nikah və 114 boşanma qeydə alınmışdır. 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nikahların sayı (3-dən 4,7-ə qədər) artmışdır, boşanmaların sayı isə (1,1-dən 1,1-ə qədər) dəyişməmişdir.

Cədvəl 3

	2017	2018	2019	2020	2021
Şəhər və kənd əhalisinin sayı-cəmi. nəfər	99816	100344	100934	101128	101316
o cümlədən:					
Kişilər	50408	50744	51073	51272	51467
Qadınlar	49408	49600	49861	49856	49849
Şəhər əhalisinin sayı-cəmi, nəfər	11700	11663	11702	11726	11678
o cümlədən:					
Kişilər	5700	5700	5921	5760	5749
Qadınlar	6000	5963	5781	5966	5929

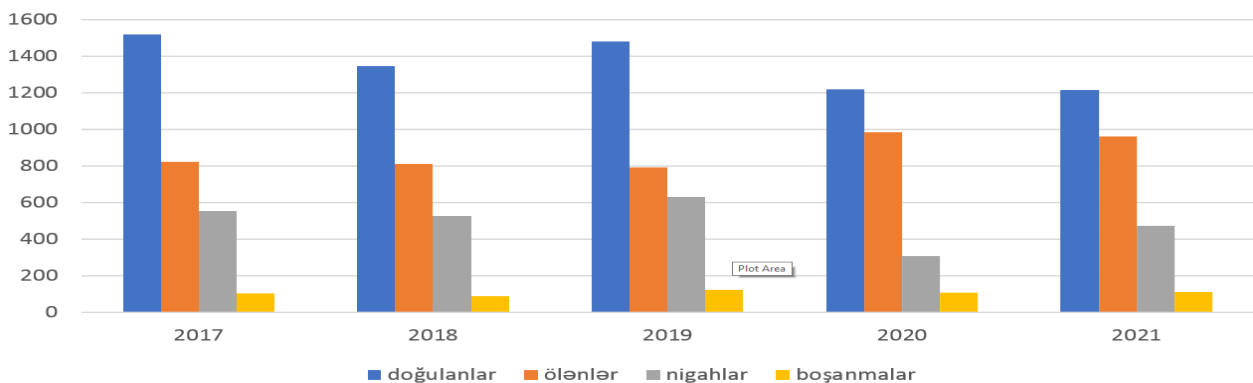
Əhalinin sayı və tərkibi

2022-ci ilin əvvəlinə Gədəbəy rayonu üzrə əhalinin sayı 101316 nəfər olmuş, ondan 11678 nəfər şəhər, 89638 nəfər isə kənd əhalisinə aiddir. Ötən il ərzində rayon əhalisi 188 nəfər artmışdır. Əhalinin ümumi sayından 51,5 min nəfəri və ya 50,8 faizi kişilər, 49,8 min nəfəri və ya 49,2 faizi qadınlardır.

Şəkil. 1 2018-2022- ci illərdə əhalinin sayı

Əhalinin son siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə rayon əhalisinin 99,85 faizi azərbaycanlılar, 0,13 faizi ruslar, 0,01 faizi saxurlar, 0,01 faizini digər millətlər təşkil edir. 2021-ci ildə hər 1000 kişiye düşən qadınlaraın sayı 967 nəfər olmuşdur.

Şəkil.2 2017-2021-ci illərdə demoqrafik vəziyyətin (əhalinin hər min nəfərinə)

Gədəbəy rayon əhalisinin ümumi sayından 21,3 faizi 0-14 yaşda, 69,5 faizi 15-64 yaşda, 9,2 faizi isə 65 və yuxarı yaşda olanlardır. Rayonda 2021-ci il ərzində 1215 körpə doğulmuş və 962 nəfər ölənlər qeydə alınmışdır. Ölənlərin 6 nəfərini 1 yaşa qədər körpələr təşkil etmişdir. 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əhalinin hər 1000 nəfərinə doğulanların sayı 12,1- dən 12,0 nəfərə qədər azalmış, ölənlərin sayı 9,7 –dən 9,6 nəfərə qədər azalmış, hər min nəfər diri doğulan 1 yaşa qədər ölənlərin sayı isə 5,7 -dən 4,9 nəfərə qədər azalmışdır.

Rüstəmov Namiq **Gədəbəy rayonunun sosial-demoqrafik və iqtisadi inkişafı** **Xülasə**

Məqalədə Gədəbəy rayonunun bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti ilə əlaqədar rayonun iqtisadi, sosial və siyasi həyatında baş verən prosesləri əks etdirir. 2017-2021-ci illərdə rayonun sosial-iqtisadi məlumatları müqayisəli təhlil edilmiş. Əhalinin sayı, demoqrafik inkişaf əmsallarının qrafik təsvirinin verilmişdir. 2017-2021-ci illər üzrə rayonun sosial-iqtisadi göstəriciləri çədvəl formasında tərtib edilmişdir.

Rustamov Namig **Socio-demographic and economic development of Gadabey region** **Summary**

The article reflects the processes taking place in the economic, social and political life of the Gadabey region in connection with the conditions of transition to the market economy. In 2017-2021, the socio-economic data of the region were comparatively analyzed. The number of the population, the demographic development coefficients are given graphically. The socio-economic indicators of the region for the years 2017-2021 are compiled in the form of a table.

Ədəbiyyat

1. Dövlət Statistika Komitəsinin e-saytı, regionlar bölməsi
2. Gədəbəy Rayon İcra Hakimiyyəti e-sayt, rayon haqqında məlumat
3. Dövlət Statistika Komitəsinin AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİ Statistik məcmuə, Bakı-2021
4. Dövlət Statistika Komitəsinin Azərbaycanda regionlar Statistik məcmuə, Bakı-2021
5. Dövlət Statistika Komitəsinin REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI (2019-2023) Statistik məcmuə, yanvar-2021
6. Dövlət Statistika Komitəsinin AZƏRBAYCANDA TƏHSİL, ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT rəsmi nəşr Statistik məcmuə, Bakı-2022
7. Dövlət Statistika Komitəsinin AZƏRBAYCANDA SƏHİYYƏ, SOSIAL MÜDAFİƏ VƏ MƏNZİL ŞƏRAİTİ, Statistik məcmuə, Bakı-2022
8. Dövlət Statistika Komitəsinin AZƏRBAYCANDA ƏTRAF MÜHİT, rəsmi nəşr Statistik məcmuə, Bakı-2022.
9. Dövlət Statistika Komitəsinin AZƏRBAYCANIN ƏHALİSİ, 2021-ci il, Bakı-2022

İNNOVASIYANIN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Teymur Şirinov
Göyçay Rayon Statistika İdarəsi
Göyçay, Azərbaycan
e-poçt: goychay@stat.gov.az

Açar sözlər: milli innovasiya sistemi, iqtisadi metodlar, istehsalın ekoloji təhlükəsizliyi, innovasiya fəaliyyəti, qeyri-neft infrastrukturunu

Ключевые слова: национальная инновационная система, экономические методы, экологическая безопасность производства, инновационная деятельность, ненефтяная инфраструктура

Keywords: national innovation system, economic methods, environmental safety of production, innovation activity, non-oil infrastructure

İstehsal müəssisəsinin fəaliyyətində innovasiya.

Ümumiyyətlə, istehsal müəssisəsinin fəaliyyətinin innovasiya aspekti onunla fərqlənir ki, o müəssisənin strategiyasının bütün qalan üsürlərini (sahibkarlıq, istehsal, elmi-texniki marketing, sosial-iqtisadi) özündə birləşdirir. Çünki, strategiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz üsürləri yeni əmtəələrin, xidmətlərin, yeni təsərrüfatçılığın forma və metodlarının meydana çıxmasına, bəyənilməsinə əsaslanır. Bu nöqtəyi-nəzərdən innovasiya fəaliyyəti təkcə tərəqqi şərti kimi deyil, həm də müəssisənin fəaliyyətinin digər üsürlərinin reallaşması üçün dayaq rolunu oynayır. Belə ki, innovasiyanın strateji tərəfi həm də onda ifadə olunur ki, o həm də müəssisəyə bazar şəraitinə daha sürətlə uyğunlaşmağa, öz imkanlarının yeni sahələrə və yeni bazarlara irəlilədilməsi imkanını artırmaya önəm verir. Bu, hər şeydən əlavə uzunmüddətli dövrdə rentabelliyyətin və maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsində meydana çıxır.

Milli innovasiya konsepsiyası infrastruktur investisiyalarına, iqtisadiyyatın inkişaf etməkdə olan sektorlarında mövcud olan əməyin səviyyəsinə və onların vasitəsilə bu investisiyaların məhsuldarlıq amillərinə nüfuz edən vasitələrə və ya kontekstə təsir etmək üçün zəruri olan tədbirləri yerinə yetirə bilən güclü və ya resurslarla zəngin bir tərəfdir.

Bu qüvvələrin yalnız üç mənbəyi var:

Birincisi, bu qüvvələr cəmiyyətə ciddi təsir göstərən xüsusi subyektlərdən yarana bilər.

İkincisi, bu qüvvələr bir ölkənin xaricindən idxal edilə bilər.

Üçüncüsü, bu qüvvələr hökumət tərəfindən yaradıla və güclü şəkildə stimullaşdırıla bilər.

Bir çox ölkələrdə bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində hökumətin ən çox həlledici rolu vardır. Bu, xüsusilə hökumət üçün mümkün olan yüksək resurslar vasitəsilə həyata keçirilə bilən genişmiqyaslı infrastruktur layihələrinin hazırlanması üçün düzgündür. Bu baxımdan, “**milli innovasiya sistemi**” termini əsasən aktiv hökumət siyasəti sayəsində ortaya çıxan məhsuldarlıq amillərinin dəyişilmiş hissələrinə istinad edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının görünüşü

Azərbaycan üzrə ÜDM-in 80%-dən çoxu neft məhsullarının satışından əldə olunur. Bunun praktiki təsiri odur ki, əgər biz ÜDM-dəki artımdan dəyişkən asılı kimi istifadə etsək, onda qiymətləndirmə Azərbaycan iqtisadiyyatındakı qeyri-neft fəaliyyətinin çox az hissəsi ilə çətinləşəcək. Başqa sözlə, qeyri-neft infrastrukturuna qoyulan investisiyanın səviyyəsi çox böyük olsa belə, bu, neftin rolu səbəbindən ÜDM-də heç bir əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb olmayacaq. Əgər biz ÜDM-in səviyyəsini dəyişkən asılı kimi yoxlamırıqsa, onda nəyi müəyyən etmək, yoxlamaq və ölçmək lazımdır? Burada biz gələcəyə nəzər salmalıyıq. Belə fərz edilir ki, Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğundan sonra əldə etdiyi neft tədarükləri əsrin təqribən dördüdə biri müddətində azalacaq, bunun nəticəsində ölkənin

ÜDM-də tənəzzül yaranacaq. Bu, Azərbaycan hökumətinin öz xalqını dolandırmasına və ya hər hansı mühüm infrastruktur layihələri ilə məşğul olmasına imkan verməyəcək. Buna görə də narahatlığın əsas səbəbi neft gəlirləri tükənəndə Azərbaycan cəmiyyətində güclü yeniliklərə gətirib çıxaracaq qeyri-neft sahəsi üzrə məhsuldarlıq amillərinin uzun müddət ərzində necə inkişaf edə biləcəyidir.

Azərbaycanda istehsal təcrübəsi azdır. Azərbaycan idxal yönümlü iqtisadiyyat ölkəsi kimi qalmaqdadır. O, istehsalatda istehsal miqyasından asılı olan iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün kifayət qədər böyük daxili bazara malik deyildir. İqtisadi nəzəriyyə baxımından, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istisna olmaqla, idxalın əvəzlənməsi strategiyasını həyata keçirmək məntiqlidir. Bunun çoxu Sovet dövrünün tarixi qalıqlarıdır. Həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı Sovet İttifaqının daha böyük iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmuşdu. Sovet İttifaqının 1992-ci ildə ləğv edilməsinə və bu hesabatın təxminən iki on illik müddətdən sonra hazırlanmasına baxmayaraq, bu faktır ki, ölkənin öz iqtisadiyyatını yenidən qurması və yönləndirməsi üçün kifayət qədər vaxt keçməyib. Başqa cür düşünmək qeyri-real olardı. Şirkətlər fərdi şəxslər deyil, ölkələr də şirkətlər deyil. Hər birinin öz təbii dəyişmə səviyyəsi var. Sorğular göstərir ki, Azərbaycan çox əlverişli tarif və vergi siyasəti olan şirkətlərə təzyiq etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir neçə azad ticarət zonaları yaradıb. Sərbəst ticarət zonalarının yaradılması bir çox ölkələr üçün sübut edilmiş bir strategiyadır. Azərbaycanda bu, böyük uğurlarla qarşılanmadı. Nəticədə Azərbaycanda hər hansı istehsal təcrübəsinin olmadığı aşkara çıxır.

Müasir iqtisadi şəraitdə həyata keçirilən innovasiya siyasətinin əsas xüsusiyyətləri müəssisənin səmərəli innovasiya strategiyasının seçilməsi prosesi müxtəlif tipli yeniliklərdə özünü göstərən innovasiya fəaliyyətlərinin bütün formalarının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. İnnovasiya prosesi təsərrüfat fəaliyyətlərini əhatə edir.

İstənilən funksional və ya istehsalat sisteminin əsas fəaliyyət məqsədləri sırasına aşağıdakılar daxildir:

- təyin edilmiş vaxtda müəyyən növ və həm də yüksək keyfiyyətli məhsulların buraxılması;
- elmi-texniki potensialdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- yeni bazarların mənimsənilməsi və artıq əldə edilmiş bazarlarda mövqelərin möhkəmləndirilməsi;
- istehsalın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin cəmiyyət üçün mənfəətli nəticələrinin aradan qaldırılması;
- rentabelliğin və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi.

Qeyd olunanlar innovasiya və investisiya strategiyalarının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd edilən məqsədlərdən birincisi, məhsulların özünün və onların istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsinin, yeni məlumat və proseslərin mənimsənilməsinin nəzərdə tutur. Bu, ən azı əsas fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin aşağı düşməsinə və onun biznesi üçün xarici mühitin dəyişməsi halında müəssisənin bazar mövqelərini qoruyub saxlamaya imkan verir. İkinci, məqsədə nail olunması funksional və istehsal strukturlarının təkmilləşdirilməsi, resurslardan (kadr, informasiya, maliyyə, maddi) istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, istehsal-texniki və mühəndis bazasının səmərəli əsaslandırılması yolu ilə istehsal, xidmət və idarəetmə proseslərinin səmərələşdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Yeni bazarların mənimsənilməsi zamanı uğurun qazanılması həm də dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətliliyinin perspektivliyini təmin edən müvafiq elmi-texniki əməliyyatın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Ekoloji xarakterli problemlərə gəldikdə isə onların həllini əsasən tullantısız texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqində, həm istehlakçı, həm də istehsalçı üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsulların buraxılmasında və s. axtarmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi sahələr üzrə müəssisənin əsas fəaliyyətinin göstərdiyimiz aspektləri bu və ya digər dərəcədə innovasiya prosesi çərçivəsində yerləşir. Bu, onların innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasına yönəldilmiş innovasiya injiniringi və menecmentin reinjiningi obyektlər kimi nəzərdən keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir.

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, iri çoxprofilli diversifikasiya olunmuş şirkətlər üçün strategiyanın işlənilib hazırlanması aşağıdakı təşkilati səviyyələrdə baş verir:

- iri çoxprofilli şirkətlər və onun bütün fəaliyyəti üçün korporativ strategiya;

-çoxşaxəli şirkətlər üçün və ya hər bir fəaliyyət üçün işgüzar strategiya;
-hər bir funksional istiqamət və müəyyən fəaliyyətlər sifarişi üçün funksional strategiya;
-əməliyyat strategiyası. Bu strategiya əsas struktur vahidləri üçün məhdud strategiya sayılır və funksional istiqamətlərin daxilində işlənilir. İqtisadi inkişafın xarakterinin dəyişməsi reinjinirov metodlarına əsaslanan yeni idarəetmə paradigmasının yaradılmasını tələb edir.

Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin əsas inkişaf istiqamətləri.

İnnovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin təsir metodlarını inzibati və iqtisadi (birbaşa və dolay) metodlara bölmək olar. Onların müqayisəsi ölkədəki iqtisadi vəziyyətlə və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası ilə - bazar və mərkəzləşdirilmiş təsire dayanmaqla müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin inzibati metodları, mərkəzləşdirilmiş təsərrüfatçılıq sistemində idarəetmənin direktiv metodlarından fərqli olaraq bazar münasibətləri şəraitində qanunvericiliyə əsaslanır. Dövlətin patent siyasətinin və standartlaşdırma siyasətinin hüquqi normalaşdırılması vasitəsilə innovasiya fəaliyyətinə inzibati müdaxiləsi təsərrüfat subyektlərinə yenilik üzərində inhisarçılığı saxlamağa və məhsul istehsalçıların məhsullarının unifikasiyaya çatmasına imkan yaradır. Qeyd edək ki, innovasiya tənzimlənməsinin daha səmərəli metodları məhsul istehsalının motivasiya amillərinin nəzərə alınmasına əsaslanan iqtisadi metodlardır. Onlar inzibati metodlardan qeyri-direktiv xarakteri və iqtisadi vasitələrin və tənzimləyicilərin istifadəsinə görə fərqlənirlər.

İqtisadi təsirin birbaşa metodlarına maliyyələşdirmə (məqsədli, predmetləşdirilmiş, problem-istiqamətlənmiş), kreditləşdirmə, lizinq, fond əməliyyatları, planlaşdırma və proqramlaşdırma, həmçinin dövlət sahibkarlığı və dövlət sifarişləri formasında investisiyalaşdırma aiddir. Dolayısı iqtisadi metodların vəzifəsi innovasiya fəaliyyətinin fərdi deyil, ictimai şəraitinin formalaşdırılmasıdır. Onların sırasında ənənəvi olaraq istifadə olunur:

- vergi və amortizasiya tənzimlənməsi;
- kredit və fond siyasəti;
- qiymət tənzimlənməsi;
- proteksionizm siyasəti.

Ən mühüm dolayısı metodlar kredit və vergi siyasəti hesab edilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin növbəti forması xarici mənbələr hesabına şəxsi kapitalın artırılmasıdır. Belə forma xüsusilə yüksək reputasiyaya və şöhrətə malik olan artıq çoxdan ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vacibdir. Onlar səhmləri emissiya etmək və bunun hesabına öz kapitalını artırmaq imkanlarına malikdirlər. Lakin, bütün müəssisələr bu mexanizmdən istifadə etmirlər, hətta bunun üçün imkanlar olsa belə. İş orasındadır ki, bəzi hallarda müəssisənin mülkiyyətçilərinin sayı artır, nəzarət və bağlı səhm paketlərinin idarə olunmayan yerdəyişməsi imkanları yaranır. Yenidən təşkil edilmiş müəssisələr üçün birja mexanizmi uyğun gəlmir. Belə ki, birjada onların səhmlərinin qiyməti hələ təyin edilmir. Bu halda birjadankənar səhm bazarının, həmçinin vençur maliyyələşdirmənin inkişafı zəruridir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda sahibkarlığın innovasiya mexanizminin növbəti elementi kimi texnoloji transfer mexanizminin adını çəkmək olar. Burada söhbət dövlət sektorunda işlənilir hazırlanan texnologiyaların sahibkarlıq sektoruna ötürülməsindən gedir. Belə mexanizmin vacibliyi onunla bağlıdır ki, bir çox kəşflər və vacib texniki qərarlar dövlət ETİ-da əldə edilmişdir, lakin onların kommersiyalaşdırılması üçün əlavə xərclərin çəkilməsi lazımdır, bəzi hallarda isə tədqiqat mərhələsində çəkilən xərclərdən daha çox xərc tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, tətbiq etmə mərhələsinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin kifayət qədər vəsaiti yoxdur, buna görə də belə işləmləri istehsalda istifadə etmək üçün sahibkarlıq strukturlarına təqdim etmək düzgün olardı. Məsələn, Azərbaycanda baxılan transferin təşkili üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- texnologiyanın ötürülməsinin prinsip və formalarını müəyyən etmək;
- kommersiyalaşdırılma üçün sənayenin sahibkarlıq sektoruna ötürülə bilən texnologiyanın seçiminin amillərini formalaşdırmaq;
- verilən lisenziya və patentlərə qiymət əmələgəlmə metodologiyasını müəyyən etmək;

- istehsalçı təşkilatlarda belə ötürülmələrə maraq yaratmaq;
- resipiyent və istehsalçının qarşılıqlı təsirinin informasiya infrastrukturunu yaratmaq və s.

Ümumiyyətlə, təhlildən də görüldüyü kimi ölkəmizdə də yaxın perspektiv dövr ərzində innovasiya siyasətinin davam etdirilməsi zəruri və məqsədəuyğundur.

Teymur Şirinov

İnnovasiyanın ölkənin iqtisadi inkişafında rolu

Xülasə

Məqalədə innovasiya siyasətinin dövlətin sosial - iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olması, hakimiyyət orqanlarının elm, texnika və texnoloji nailiyyətlərinin həyata keçirilməsi sahəsində apardığı fəaliyyətin məqsədi, istiqaməti və formaları göstərilmişdir. Eyni zamanda elmi-texniki inkisafın stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmin və texnikanın prioritet inkisaf istiqamətlərinin seçilməsi, lisenziya-patent hüquqi, eləcə də intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması, elmi infrastrukturun yeniləşdirilməsi, elmi kadrların mövcud tələblər səviyyəsində hazırlanması və s. kimi tədbirlər diqqət mərkəzində saxlanılması göstərilmişdir..

Teymur Shirinov

The role of innovation in the economic development of the country.

Summary

The article shows that innovation policy is an integral part of the socio-economic policy of the state, the purpose, direction and forms of activity carried out by the authorities in the field of implementation of scientific, technical and technological achievements. At the same time, the improvement of the system for stimulating scientific and technological development, the selection of priority areas for the development of science and technology, the protection of license and patent rights and intellectual property rights, the renewal of scientific infrastructure, the training of scientific personnel at the level of current requirements, etc. It is shown that such measures should be kept in the spotlight.

Ədəbiyyat

1. Qafqazda və Orta Asiyada qeyri-formal iqtisadiyyatın ölçülməsi. (Beynəlxalq Valyuta Fondu. Vaşinqton:).
2. AZƏRBAYCANDA MÜASİR İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU (Mahir ABBASZADƏ İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan)
3. Hüseynova A.D. Azərbaycanada innovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm, 2013, 385 s. İmanov Q.C., Həsənlı Y.H. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı: Elm, 2001, 248 s

KƏND TƏSƏRRÜFATI ŞƏKİ RAYONUNUN İQTİSADIYYATININ STRATEJİ SEKTORU KİMİ

Rəhim Rəhimli

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Şəki Şəhər Statistika İdarəsinin rəis müavini
AZ 5500 Şəki şəhəri, M.Ə.Rəsulzadə prospekti 139a
e-poçt: rehimrehimli77@gmail.com*

Açar sözlər: Dövlət Proqramı, kənd təsərrüfatı, əkin sahəsi, məhsul istehsalı, mal-qaranın sayı, özəl sektor

Ключевые слова: Государственная программа, сельское хозяйство, пашня, производство продукта, поголовье скота, частный сектор

Keywords: Government program, rural economy, arable land, crop production, livestock, private sector

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın iqtisadiyyatında kifayət qədər önəmli və əhəmiyyətli sahələrdən biridir. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetirilir, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud aqroemal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və yeni belə müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. 2012-ci il 19 aprel tarixində Bakıda BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının Avropa üzrə 28-ci regional konfransın açılış mərasimində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışında demişdir: “Biz dünyanın ən mütərəqqi texnologiyalarını Azərbaycana gətiririk. Bütün sahələrə, eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsinə də bu texnologiyalar gəlir. Kənd təsərrüfatı bizim üçün ən vacib olan sahələrdən biridir. Azərbaycanda qeyri-neft sahəsində bizim üçün iki əsas prioritet sahə vardır. Onlardan biri informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, digəri isə kənd təsərrüfatıdır”.

Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial və iqtisadi problemlərinin həllində, eləcə də regionlarda yaşayan insanların məşğulluq problemlərinin aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunda əməkətutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi qısa müddətdə bu sektorda daha çox insana iş imkanı verir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışanların güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi siyasətində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi vacib sahə kimi müəyyən edilmişdir. İstehsalçılara tətbiq edilən güzəştlər istehsalçıların xərclərinin azaldılması, eləcə də yerli məhsulların qiymətlərinin istehlakçılar üçün əlverişli olması baxımından mühümdür. Hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf məqsədləri baxımından dövlət tərəfindən dəstəyin artırılması və tətbiqi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni islahatlara başlanılmışdır.

Həmçinin kənd təsərrüfatının sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 9 noyabr tarixli Fərmanı ilə “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dərinləşdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir.

Ölkə regionlarının, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsinin 9.1.4-cü bəndinin icrasını təmin etmək

məqsədlə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. Bu Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı sahəsində aşağıdakı istiqamətlərdə siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır: – kənd təsərrüfatında istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; – fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişafının təşviqi; – aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafının dəstəklənməsi; – innovativ təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması və inkişafının dəstəklənməsi, mexanizmlərinin həyata keçirilməsi; – sahibkarların və fermerlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının asanlaşdırılması.

Ölkə regionlarının, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsinin 9.1.4-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır.

Bu Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı sahəsində aşağıdakı istiqamətlərdə siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

- kənd təsərrüfatında istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
 - fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişafının təşviqi;
 - aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafının dəstəklənməsi;
- innovativ təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması və inkişafının dəstəklənməsi, mexanizmlərinin həyata keçirilməsi;
 - sahibkarların və fermerlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının asanlaşdırılması.

2021-ci ildə Şəki rayonunda kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun dəyəri faktiki qiymətlərlə 235272,7 min manat təşkil etmişdir. Bunun 106604,1 min manatı heyvandarlıq, 128668,6 min manatı bitkiçilik məhsullarının payına düşür. Əvvəlki illə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 7,7%, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 8,8%, heyvandarlıq məhsulları istehsalı 6,4% artmışdır. Nəticədə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında bitkiçilik məhsullarının payında 54,1%-dən 54,7%-ə qədər artım müşahidə olunmuşdur, heyvandarlıqda isə əksinə 45,9%-dən 45,3%-ə qədər azalma var.

Cədvəl 1

Şəki rayonunun kənd təsərrüfatının əsas göstəriciləri

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), ha						
Dənli və dənli paxlalılar	68692	68017	68300	69171	66692,7	64647,0
Buğda	42920	46438	43988	46094	41319,5	34731,3
Kartof	760	773	753	715	686,0	701,0
Tərəvəz	930	866	866	862	822,0	823,5
Bostan bitkiləri	239	153	135	144	156,0	172,0
Üzüm bağları	300	301	301	307	307,0	307,0
Meyvə və giləmeyvə Bağları	3737	4177	5245	6313	6343,0	7366,0
Əsas bitkiçilik məhsullarının istehsalı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə) ton						
Taxıl	198415	219335	225896	239763	203283,3	198703,7
Buğda	125784	153699	147392	160505	121243,2	104022,6

Rəhim Rəhimli
Kənd təsərrüfatı Şəki rayonunun iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi

Kartof	10858	11063	10773	10239	10321,1	10564,3
Tərəvəz	22843	21327	21079	20927	20630,9	20630,0
Bostan məhsulları	4060	2620	2313	2468	2675,6	2951,8
Üzüm	4162	4169	4176	4197	4270,2	4275,2
Meyvə və giləmeyvə	23354	24288	26131	26771	27847,4	28556,5
Məhsuldarlıq (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), sentner / ha						
Taxıl	28,9	32,3	33,1	34,7	30,5	30,7
Buğda	29,3	33,1	33,5	34,8	29,3	30,0
Kartof	143	143	143	143	150,5	150,7
Tərəvəz	241	240	242	243	249,0	250,5
Bostan məhsulları	170	171	171	171	171,5	171,6
Üzüm	129,4	129,0	129	130	131,5	130,4
Meyvə və giləmeyvə	86	87	85	63	65,0	64,4
Mal-qaranın sayı (bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə), baş						
İri buynuzlu mal-qara	71204	71508	71130	70480	69292	63489
O cümlədən inəklər və camışlar	35696	35921	35944	35648	34914	32721
Qoyunlar və keçilər	298697	313372	308659	308517	302281	182341
Donuzlar	-	-	-	-	-	8
Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, ton						
Ət (diri çəkiddə)	10400	10553	10941	11332	11726,8	12149,6
Süd	56845	58261	58973	59121	60677,5	61637,4
Yumurta, min ədəd	25470	26106	26759	27428	28114	28817

2021-ci ildə kənd təsərrüfatında, meşə təsərrüfatında və balıqçılıqda əlavə dəyər artımı əvvəlki ilə nisbətən 7,7% təşkil etmişdir. Nəticədə, bu sektorun rayonun ümumi məhsul buraxılışındakı payı 2020-ci ildəki 40,5%-dən 2021-ci ildə 46,3%-ə yüksəlmişdir.

2021-ci ildə 71886,2 hektar sahədən məhsul toplanmışdır ki, bunun da 64647 hektarını dənli və dənli paxlalı bitkilər, 1422,7 hektarını texniki bitkilər (1241 hektarını tütün, 37,7 hektarını şəkər çuğunduru, 144 hektarını cari ilin efir yağlı bitkiləri), 701 hektarını kartof, 823,5 hektarını tərəvəz, 172 hektarını ərzaq üçün bostan bitkiləri, 4120 hektarını yemlik bitkilər təşkil etmişdir.

2021-ci ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı 198703,7 ton, dən üçün qarğıdalı istehsalı 3928,4 ton, kartof istehsalı 10564,3 ton, tərəvəz istehsalı 20630,0 ton bostan məhsullarının istehsalı 2951,8 ton olmuşdur. Əvvəlki ilə nisbətən dənli və dənli paxlalı bitkilər 4579,6 ton, dən üçün qarğıdalı 883,4 ton, tərəvəz 0,9 ton az, kartof 243,2 ton, bostan bitkiləri 276,2 ton çox istehsal olunmuşdur. Bundan başqa 1241 hektar tütün sahəsindən 4150 ton tütün (quru tütünə çevirməklə) yığılmışdır. Bu da əvvəlki ilə nisbətən 133 hektar, 313 ton çoxdur.

2021-ci ildə rayon üzrə 7366 hektar bağlar və giləmeyvəliklər mövcud olmuş və onlardan 3925 hektarı bar verən yaşıdadır. Bağlar və giləmeyvəliklərdən 28556,5 ton məhsul toplanmışdır. Həmçinin 307 hektar mövcud olmuş üzüm bağlarından 3980,2 ton, bundan başqa 295 ton talvar üzüm yığılmışdır. Rayon üzrə üzüm istehsalı (talvar üzüm də daxil olmaqla) 2020-ci ilə nisbətən 5,0 ton və ya 0,1 faiz artaraq 4275,2 ton olmuşdur.

2022-ci ilin məhsulu üçün 2021-ci ilin payızında 68015,1 hektar sahədə şum aparılmış, 65544

ha sahədə taxıl səpilməmişdir ki, onun da 32318,6 hektarını buğda, 32964,4 hektarını arpa, qalan 261 hektarını isə xəsil arpa təşkil edir.

Rayon iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri də, heyvandarlıqdır.

01.01.2022-ci il vəziyyətinə rayon üzrə 63489 baş buynuzlu mal-qara, o cümlədən 32721 baş inək və camış, 182341 baş qoyun-keçi mövcud olmuşdur. İri buynuzlu mal-qaranın 61207 başı ailə kəndli ev təsərrüfatlarına, 426 başı fərdi sahibkarların təsərrüfatlarına, 278 başı dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, qalan 1578 başı isə özəl qurumlara məxsus olmuşdur.-

2021-ci ildə iri buynuzlu mal-qaranın baş sayı əvvəlki ilə nisbətən 5803 baş yəni, 8,4 faiz, o cümlədən ana inək və camışların sayı 2193 baş yəni, 6,3 faiz, qoyun və keçilərin baş sayı 119940 baş, yəni 39,7 faiz azalmışdır.

2021-ci ildə 12149,6 ton diri çəkiddə ət, 61637,4 ton süd, 28817 min ədəd yumurta, 499,4 ton yun istehsalı olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən ət istehsalı 422,8 ton, süd istehsalı 959,9 ton, yumurta istehsalı 703 min ədəd, yun istehsalı isə 9,4 ton çox olmuşdur. İstehsal olunmuş ətin 99,9 faizi və ya 12146,1 tonu, südün 94,6 faizi və ya 58326,1 tonu, yunun 99,6 faizi və ya 497,5 tonu, yumurtanın isə hamısı sahibkarlıq, ailə kəndli ev təsərrüfatlarının payına düşür.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji sektorlarından biri hesab olunur. Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində, xüsusən də regionlarda yaşayan insanların məşğulluğunda müstəsna rol oynayır. Respublikamızın iqtisadiyyatının yüksəlişində Şəki rayonunun öz payı vardır. Rayonda kənd təsərrüfatının mövcud sahələrinin müasir elmi nailiyyətlər əsasında inkişaf etdirilməsi, məhsul istehsalının artırılması, özəl bölmənin daha da genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Rəhim Rəhimli

Kənd təsərrüfatı Şəki rayonunun iqtisadiyyatının strateji sektoru kimi

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, Şəki rayonu üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları üzrə statistik təhlil aparılmış, 2016-2021-ci illər üzrə Şəki rayonunda kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafının əhalinin məşğulluğuna və ərzaq problemlərinin həllinə, özəl sektorun inkişafına müsbət təsiri göstərilmişdir.

Rahim Rahimli

Agriculture as a strategic sector of the economy of the Sheki region

Summary

The article discusses the current state of agriculture and development prospects. At the same time, a statistical analysis was carried out on the gross output of agriculture, livestock and crop production in the Sheki region and the dynamics of the development of agriculture in the Sheki region for 2016-2021 was shown. The positive impact of the development of agriculture on the employment of the population, the solution of food problems, and the development of the private sector are shown.

Ədəbiyyat

1. www.prezident.az

1. www.stat.gov.az

2. www.etsim.az

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA ALTERNATİV STRATEGİYALARA MÜASİR YANAŞMALAR

Şirinov Bəşər Həbib oğlu, i.ü.f.d., dosent
Məmmədova Ləman Nəriman qızı, magistr
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
e-poçt:revan622@mail.ru; memmedovaleman396@gmail.com

Açar sözlər: alternativ strategiyalar, yanaşma, təkmilləşdirilmə, diversifikasiya, model, biznes mühiti, fiskal siyasət.

Ключевые слова: альтернативные стратегии, подход, совершенствование, диверсификация, модель, бизнес-среда, фискальная политика.

Keywords: alternative strategies, approach, improvement, diversification, model, business environment, fiscal policy.

Azərbaycanın inkişafına istiqamətlənmiş strategiyaya uyğun cəhətdən əsas prioritetlərini əsasən alternativ strategiyalara uyğun olaraq mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq imkanları ilə tam xarakterizə etməklə, inkişaf mərhələsinə nail olmaq üçün bütün ehtiyatlarını səfərbər etməlidir. Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi artımı və yüksək təhlükəsizlik şəraitində sosial təminatı zəmini yaratmaq üçün, yaxşı idarəetmə və qanunun aliliyini, bütün insan hüquq və azadlıqlarını, vətəndaşların ictimai fəallığını təmin etməlidir.

İqtisadi inkişaf üçün mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində əldə olunacaq nəticələrin bölgənin lider dövləti olan Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə iqtisadi yüksəlişə nail olmaqla rəqabət mühitində iştirakçı olması vacib məsələdir. Əlverişli coğrafi mövqeyinin olması və bölgədə bir ticarət mərkəzinə çevrilməsi üçün potensial imkanların olduğundan, alternativ strategiyaların daim diqqət mərkəzində saxlanması sevindirici haldır.

Bu cür prinsipləri rəhbər tutaraq strategiyaların səmərəli tənzimlənməsi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət mühitini yaratmaqla, iqtisadiyyatın ixrac yönümlü səmərəli enerji mənbələrindən istifadə edərək mənfəətin yaradılması, sosial inkişafa yüksək əlavə dəyər verməklə, inteqrasiya yönümlü iqtisadi sahələri yaratmaq mümkün olacaq.

Konsepsiyalar çərçivəsində iqtisadiyyatın ümumi artım tempi əsasında ölkənin iqtisadiyyatı səmərəli transformasiya edə bilər. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yaxşılaşdırılması makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadi potensialın möhkəmləndirilməsi və koordinasiya kimi istiqamətlərə ayrılacaq maliyyə vəsaitləri və fiskal siyasət, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və özəl sektora dəstək verilməsi təşəbbüsləri, maliyyə xidmətləri bazarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, xarici ticarət və investisiya siyasəti önəmli əhəmiyyət daşıyır. Uzun müddət ərzində inflyasiyanı məğbul səviyyədə saxlamaq və tədricən daha çevik məzənnə rejimini təmin etmək lazımdır.

Eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədyönlü həyata keçirilməlidir. Prioritet sahələr sayılan neft və qaz, neft-kimya sənayesinin müasirləşdirilməsi, diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, alternativ strategiyalardan istifadə edilməsi vacibdir. Yeni və ya bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi özəl sektorun inkişafı və möhkəmlənməsi ticarət və xidmət sahələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, xarici ticarət və investisiya strukturlarının təkmilləşməsi vacibdir.

Qəbul edilmiş yeni strategiyalara əsasən orta real ÜDM qeyri-neft sektorunu da artırmaq və bu mərhələni sürətləndirmək üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, konservasiya və gələcək illərdə yüksək artım tempinin neftdən asılı olmayaraq gəlirlərin artım səviyyəsi qeyri-neft sektorunun üzərinə düşməklə, rəqabət mühitinin genişləndirilməsi əsasında, ixrac imkanlarını artırmaq lazımdır. Qəbul edilmiş konsepsiya inkişaf və gələcəyə baxış əsasında iqtisadi model üzərində, ixrac yönümlü və artım təminatı olmaqla, rəqabət əsasında iqtisadiyyatın strukturunun daha da təkmilləşdirir.

Qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı ilə yanaşı, ölkənin innovativ sənayenin formalaşması üçün münbit zəmin yaradılması vacibdir və bu baxımdan iqtisadi biliklər əsaslanmalıdır.

Alternativ strategiyalar əsasında yoxsulluğun səviyyəsini aşağı salmaqla yanaşı, insanın inkişaf konsepsiyası ilə bağlı yanaşma vacib məsələlərdəndir. Azərbaycanda danılmaz tərəqqi əlbəttə yoxsulluğun səviyyəsinin kəskin azaldılmasına səbəb olmuşdur [1].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hansı ölkələrdə güclü orta təbəqə varsa deməli orada, iqtisadi, siyasi sabit sosial və digər aspektlərin yüksək artım potensialı mövcuddur.

Əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri əsas milli güc elementləridir və bu kimi məsələlərdə Azərbaycan xalqının, miqrasiya və demoqrafiya məsələlərində uğurları mövcuddur və milli təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Daima çalışmaq lazımdır ki, səmərəli alternativ strategiyalar əsasında gözlənilən səviyyədə ölkənin əhalisinin sayı artsın. Nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlər davam etdirilməklə yanaşı, qanunvericilik bazasının mütəmadi təkmilləşdirilməsi lazımdır və gücləndirilməsi vacib olan institusional potensiallardan səmərəli istifadə edilməlidir [2].

Mədəni irsin qorunması və səmərəli idarəetmə məsələləri, ətraf mühit və ekologiya da əsas prioritet kimi qəbul edilir və bütün strategiyalar çərçivəsində öz həllini tapmalıdır. Bu sahələrdə müvafiq həyata keçirilməsi təmin edilən siyasət olmalıdır.

Yüksək rəqabətli iqtisadiyyat səmərəli əsaslarla formalaşdırılmış iqtisadi model əsasında tənzimlənməli və yetkin bazar münasibətləri səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Sosial-iqtisadi inkişaf anlayışı çərçivəsində yüksək səmərəliliyi ilə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemi yaratmaq özü qlobal sistemdə formalaşmaya səbəb olur.

Müasir dövrün şərtlərinə əsaslanaraq onu demək olar ki, Azərbaycanda dövlət tənzimlənməsinin yetkin formalaşması əsasən bazarın tənzimlənməsi münasibətlərinin idarəedilməsinə əsaslanaraq həyata keçiriləcək makroiqtisadi sabitlik, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və təmin etmək üçün ölkədə rəqabət mühitinin, yerli istehsalçılar üçün əlverişli şəraitin yaradılması və xarici və daxili investirlərə iqtisadiyyatın strukturun yaradılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində iri infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi vacibdir. Gücləndiriləcək makroiqtisadi siyasət əsasında koordinasiya formalaşdırılmalıdır ki, maliyyə sabitliyi makroiqtisadi çərçivəsində mümkün olsun və optimal adekvat pul siyasəti həyata keçirilə bilsin.

Bu siyasət ilk addımda inflyasiya və digər makroiqtisadi göstəriciləri nəzərdə tutur. Növbəti mərhələdə tənzimləmə alətlərinin yaradılması və maliyyə sektorunda idarəetmə alətləri əsasında sabitliyin təmin edilməsi və riskin azaldılmasını nəzərdə tutur. Inflyasiya xüsusi məsələ olduğundan əsasən iqtisadiyyatın nəgd ehtiyaclarının səmərəli idarə edilməsi üçün təkmilləşdirilmiş institusional çərçivədə aparılması lazımdır [3].

Fiskal siyasətin təmin edilməsi müvafiq büdcə resurslarının formalaşması və istifadə üçün ayrılması və səmərəlilik göstəricilərinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Müxtəlif büdcə riskləri ilə bağlı çevik qiymətləndirmə həyata keçirmək lazımdır ki, xarici maliyyə əməliyyatları ilə bağlı riskləri aradan qaldırmaq mümkün olsun. İqtisadi sistemin rəqabət qabiliyyətinin daha da artırılması məqsədi ilə fəal fiskal siyasət nəticəsində tədricən passiv keçidi təmin etməklə, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması üçün, biznesdə əlverişli mühitin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməsi zəruridir.

Neft və qaz sənayesinin imkanlarından istifadə etmək üçün təkmilləşdirilmiş mexanizmlərdən istifadə edilməlidir. Alternativ strategiyalardan əldə olunan gəlirlərin tədricən əvəz olunması, həyata keçiriləcək karbohidrogenlərin satışından əldə olunan vəsaitlərin investisiya yönümlü olması və bu sahədə işlər durmadan davam etdirilir.

Ölkənin ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və ixrac iqtisadiyyatına istiqamətlənərək, daha çevik iqtisadi siyasət sayəsində, xalis beynəlxalq investisiya mövqeyi saxlanılmalıdır. Biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər ətraf mühit, investorların qorunması üçün mexanizmlərin qurulması vacib məsələlərdəndir.

Sahibkarların qeydiyyatına alınması işinin sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilməli və sahibkarlar üçün biznesin asanlaşdırılması lazımdır ki, beynəlxalq

bazarlara daxil olmaq asanlaşsın. Güzəştlər əsasında həyata keçiriləcək ixracat potensialının artırılması üçün kiçik və orta sahibkarlığın təmin edilməsini artırmaqla, daxili bazarın qorunması üçün sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi, haqsız rəqabət əleyhinə mübarizəni həyata keçirmək lazımdır [4].

Alternativ strategiya baxımından sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi bazarda rəsmi qiymətli kağızların fəaliyyətini aktivləşdirməklə bu bazarın cəlbediciliyinin artırılması investorlar üçün asanlaşdırılmalıdır və qanunvericilikdə təkmilləşdirmə aparılmalıdır, peşəkar bazar iştirakçılarına nəzarət artırılmalıdır.

İqtisadiyyatda struktur tədbirlərin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet hesab edilməlidir. Strategiyaların əhatə etdiyi dövr ərzində, istehsalın yenidən qurulması, nəqliyyat və emal sahələrinin modernləşdirilməsi və qaz istehsalının artırılması lazımı məsələlərdəndir [5]. Eyni zamanda qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün təbii və iqtisadi inkişafın verdiyi imkanlardan istifadə edərək ölkənin maliyyə ehtiyatlarını artırmaqla onların istifadəsinin səmərəliliyini daha da yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Şirinov Bəşər, Məmmədova Ləman

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında alternativ strategiyalara müasir yanaşmalar

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında alternativ strategiyalara müasir yanaşmalar, prioritet sahələr sayılan neft və qaz, neft-kimya sənayesinin müasirləşdirilməsi, diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, alternativ strategiyalardan istifadə edilməsinin vacibliyi, alternativ strategiyalardan əldə olunan gəlirlərin tədricən əvəz olunması kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Shirinov Bashar, Mammadova Laman

Modern approaches to alternative strategies in the development of Azerbaijan economy

Summary

In the article, issues such as modern approaches to alternative strategies in the development of the economy of Azerbaijan, priority areas of oil and gas, modernization, diversification and expansion of the petrochemical industry, the importance of using alternative strategies, and the gradual replacement of income from alternative strategies were studied

Ədəbiyyat

1. Hacı Niyazi Əlikram oğlu Həsənov Biznesin strateji idarə edilməsi(Dərslik) Bakı-2018
2. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova, Ş.İ.Əlizadə Strateji Menecment (Dərslik) Bakı: "Təhsil" ELM, 2021
- 3.T.Hüseynov "Firmanın iqtisadiyyatı" (dərslik), B. 2009
- 4.Z.S.Abdullayev, Z.Ə.Bağirova "Müəssisənin iqtisadiyyatı " (dərslik), B. 2003
- 5.B.H.Şirinov. Müəssisələrin istehsal prosesinin təşkilində satışın proqnozlaşdırılmasının rolu. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment Elmi-Praktik jurnal №1, Bakı-2020

Bəşər Şirinov, Mirvüqar Ələkbərov
Rəqabət mübarizəsi şəraitində firmanın mövqeyinin müəyyənlişməsi
**RƏQABƏT MÜBARİZƏSİ ŞƏRAİTİNDƏ FİRMANIN MÖVQEYİNİN
MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ.**

Şirinov Bəşər Həbib oğlu. i.ü.f.d., dosent.
Ələkbərov Mirvüqar Mirseyfulla oğlu. magistr.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
e-poçt: revan622@mail.ru; Alakbarov. mirvugar@gmail.com

Açar sözlər: rəqabət, firma, yanaşma, bazar payı, strategiya, lider.

Ключевые слова: конкуренция, фирма, подход, доля рынка, стратегия, лидер.

Keywords: competition, firm, approach, market share, strategy, leader.

Rəqiblərin öyrənilməsi və təhlili rəqabət mühiti şəraitində firmanın rəqabət strategiyasının hazırlanması üçün çox mühüm və qiymətli məlumat verir. Lakin, yalnız bu məlumata əsaslanaraq, firma strategiya işləyib hazırlaya bilməz. Ona görə də rəqabət mühitində öz vəziyyətini aydın etmək lazımdır. Firmanın rəqabət meydanı kifayət qədər dəqiq mövqeləri olan dörd yerə ayrılır:

- bazarda lider mövqeyi;
- bazar ətrafında meydan oxuyan mövqe;
- mövqe tərəfdarı;
- bazarda öz lazımı yerini bilən mövqe.

Müxtəlif mövqələrdə rəqabət olanda, firma rəqabətin tamamilə fərqli strategiyasını seçir, hətta əgər onlar tamamilə eyni strategiya artım təşkil edərsə. Firmanın mümkün rəqabət strategiyasını nəzərdən keçirsək, bazarda müxtəlif mövqe tutan, bir şərtlə ki, onların hamısı yığılmış artım strategiyasını həyata keçirir. Əgər o, qüvvətli inkişaf strategiyasını seçərsə bu halda bazarın lideri onu aşağıdakı üsullarla həyata keçirməyə cəhd bilər [2]:

- məhsulun istifadə edilməsi hesabına yeni istehlakçıların, yeni imkanların axtarışının ya məhsulun istehlakının sürətləndirilməsi, məhsulun ümumi bazarını genişləndirmək;
- bu halda bazarda öz payını genişləndirmək, əgər mövcud bazar payını saxlamaq yaxud da firmanın sürətli artımı nəzərdə tutulursa.

Bazar payının artırılması uğrunda mübarizə apararaq, liderlər çağırış mövqeyində olur. Bazarda öz aparıcı mövqeyini qoruyaraq, liderlər rəqabət strategiyalarının dördündən birini tətbiq edə bilər [1].

Birincisi, o innovasiya strategiyasının prinsipinə əsaslanan ola bilər: «İndi biz hamıdan yaxşıyıq amma bunu kimsə nə vaxtsa bizdən yaxşı edə bilər ki, bu kimsə niyə elə biz olmayacaq». Belə strategiyada güman edilir ki, liderlər yeni məhsulların və onların çatdırılması sistemlərinin yaradılmasında müştərilər qədər sabit aparıcı mövqeyə malik olmalıdır.

İkincisi, liderlər rəqabət gücünü qoruyub saxlayan strategiyadan istifadə edə bilərlər. Bu strategiyada diqqət münasib qiymət və məhsulun təzələnməsi hesabına yeni ölçüləri, formaları və növlərində cəmləşir.

Üçüncüsü, liderlərə onlara meydan oxuyanlara qarşı yönələn sürətli və cavab tədbirlərini nəzərdə tutan qarşıdurma strategiyasını həyata keçirə bilər. Bu strategiyanın keçirilməsi vasitələrinə qarşı hücumlar, öz məhsulunun paylanması şəbəkəsinin daxil olma siyasətinin aparılması və s. aiddir.

Dördüncüsü, liderlər rəqibi narahat edə bilər. Bunun üçün firma onun əsas tədarükçülərinə təsir edə bilər, tənqidi rəqibi təşkil edə bilər, kim onun məhsulları paylayıb, tovlayıb öz yanına aparmaq və s.

Bazara meydan oxuyan firma, kifayət qədər güclü amma lider mövqeyi tutmayan olmalıdır. Bu cür artımın əsas strateji məqsədi - digər firmaların öz hesabına görə əlavə bazar seqmentlərini ələ keçirməkdir. Bu məqsədin reallaşdırılmasına keçəndə firma özü üçün dəqiq müəyyən etməlidir ki, bazarın bir hissəsini kimdən geri almaq niyyətindədir. İki seçim var:

- liderlərə hücum;
- daha zəif və xırda rəqiblərə hücum.

Liderlərə hücumu firma yalnız o halda başlaya bilər ki, əgər onun qarşısında aşkar rəqabət üstünlükləri varsa, liderlərdə rəqabətdə nöqsanlar varsa, firma bunu onların əleyhinə istifadə edə bilər. Bu zaman firma liderlərə qarşı açıq hücum seçməyə də bilər, müxtəlif dolayı maneərlərdən də istifadə edilə bilər. Liderlərə hücumun keçirilməsinə beş mümkün yanaşma seçilir.

Birinci yanaşma ondan ibarətdir ki, firma əvvəlcə açıq birbaşa zərbə atır. Bu halda rəqabət mübarizəsi “zor gücünə” prinsipi üzrə gedir. Firma liderin güclü tərəflərinin istiqamətində hücum görür ki, orada onu sarsıda, harada güclü sayılır və burada o zirvədə idi. Belə mübarizədə adətən, kim daha çox resurslara və kim güclü üstünlüklərə malikdirsə o qalib gəlir.

İkinci yanaşmada firma liderlər üçün cinahdan hücumu həyata keçirir. Bu halda hücum liderlərin zəif istiqamətləri üzrə gedir. Bu istiqamətlərdə əsasən liderlərin güclü olmadığı region seçilir.

Üçüncü yanaşma onunla səciyyələnir ki, firma bütün istiqamətlərdə hücumu atılır. Bu halda, liderlər öz qabaqcıl mövqeyini və arxalarını, cinahlarını da müdafiə edir. Bu tip hücumların uğurla başa çatması üçün firmaya çox böyük resurslar tələb olunur, belə ki, bütün bazarlarda lider var və lider buraxılan məhsulların bütün növləri üzrə irəliləyiş nəzərdə tutur.

Dördüncü yanaşma - bu dolayı hücumdur. Bu yanaşmada firma liderə hücum etmir, yeni baza yaradır, hansı ki, sonra lideri olduğu bazardan qoparır və bu bazarda üstünlüklərə malik olmaqla bərabər, ona qalib gəlir. Ən çox yayılmış tiplərlə dolayı hücumlarda əvəzedici məhsulun yaradılması və ya yeni coğrafi bazarların açılışı olub. Dolayı hücum şəklində işlənməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi məhsulun istehsalında geniş istifadə olunur.

Beşinci yanaşmada rəqabət mübarizəsinin liderinə qarşı rəqabət mübarizəsi təşkil edir. Adətən, hücumun bu tipində digər üsulları özünə rəva bilməyən kiçik ölçülü firmalar da mübarizə edirlər. Rəqiblərlə mübarizəsi zamanı firma elə bazarlar seçir ki, lider orada daha zəifdir və onun üzərinə sürətli hücumlar etmək üçün bəzi üstünlükləri atır. Rəqiblərlə mübarizəsində gözlənilməz gedişlər, çox sürətli əməliyyatların keçirilməsi, qəflətən hücum nəzərdə tutulur. Bu zaman firmalar üçün çox vacibdir, həm də onun dayandırılmasına hücumun əvvəlindəki kimi daim hazır olsunlar.

Rəqabət davranışı strategiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, liderə hücum etməyə can atmır, lakin bazar payını dəqiq qoruyur. Davamçısı müştəriləri saxlamağa çalışır, yeni yaranan bazarları üçün öz payının alınması adından da imtina etmir. Belə firmaların biznesinin aparılmasının mühüm cəhəti odur ki, o, diqqəti öz bazar strategiyası və mənfəəti üzərində cəmləşdirir [3]. Onu bu xətdən kənara intensiv rəqabət mübarizəsi aparır. Firmanın rəqabət strategiyası bazarda öz lazımı yerini bilən, axtarışı və həmin yerlərin bazarda ələ keçirilməsi, hansı ki, maraq doğurmur və ya müvəqqəti olaraq rəqibləri güclü çox məşğul etmir. Bu boş taxçalarda bazar biznesini uğurla aparmaq üçün, firma bazarda çox ciddi ixtisaslaşma aparmalıdır, öz sahəsini çox diqqətlə öyrənməyə və inkişaf etməyə, yalnız güclü və nüfuzlu rəhbəri olmaq həddində artım tempinin dəqiq tarixi sınaqlarından çıxmış olmalıdır.

Şirinov Bəşər, Ələkbərov Mirvüqar
Rəqabət mübarizəsi şəraitində firmanın mövqeyinin müəyyənlişməsi
Xülasə

Məqalədə rəqabət mübarizəsi şəraitində firmanın mövqeyinin müəyyənlişməsi, bazar payının artırılması uğrunda mübarizə, liderlərə hücumu keçilməsinə yanaşmalar kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Shirinov Bashar, Alakbarov Mirvugar
Determining the company's position in the competitive struggle
Summary

The article deals with such issues as determining the company's position in the competition, the struggle to increase market share, approaches to attacking leaders.

Ədəbiyyat

1. Hacı Niyazi Əlikram oğlu Həsənov Biznesin strateji idarə edilməsi (Dərslük) Bakı-2018
2. M.A. Məmmədov, F.Ə. Məmmədova, Ş.İ. Əlizadə Strateji Menecment .Bakı: “Təhsil” ELM, 2021.
3. A.B. Abbasov, S.A. Abbasov “Biznesin əsasları”, Bakı-2017

TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN ROLU

Şəhla Əlizadə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,

Ünvan: Bakı, Ayna Sultanova 5

e-poçt: shehla0619@mail.ru

Açar sözlər: tikinti sektoru, maliyyə resursları, investisiya, tikinti müəssisələri, idarəetmə, dövlət, özəl sektor

Ключевые слова: строительная отрасль, финансовые ресурсы, инвестиции, строительные предприятия, управление, государство, частный сектор

Keywords: construction industry, financial resources, investments, construction companies, management, state, private sector.

Tikinti sferası iqtisadiyyatın inkişafının əsas təkanverici sahələrindən biri olaraq investiyatutumlu sahə hesab olunur. Hal-hazırda respublikamızda tikinti sektoruna investisiya qoyuluşlarının əsas maliyyə mənbələri olaraq bank kreditləri, büdcə vəsaitləri, xarici investisiyalar, müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri, başqa təşkilatlardan əldə edilən borc vəsaitləri, vətəndaşların vəsaitləri və s. göstərmək olar.

2019-2021-ci ilin statistik məlumatları əsasında qeyd etmək mümkündür ki (Cədvəl 1.), respublikamızda mövcud olan tikinti sektoruna cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin əsas mənbəyi müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri olmuşdur. Bu respublikamızda sahibkarlıq sferasının yüksək inkişaf tempini göstərən mühüm göstəricilərdən biri hesab oluna bilər.

Cədvəl 1.

2019-2021-ci illər üzrə tikinti sektoruna cəlb edilən investisiyaların strukturu [3]

	2019		2020		2021	
	mln. manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə	mln. manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə	mln. manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə
Əsas kapitala investisiyalar, cəmi	18539,5	100,0	17226,1	100,0	16815,5	100,0
o cümlədən maliyyə mənbələri üzrə:						
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	9093,8	49,0	9710,6	56,4	9102,6	54,1
Bank kreditləri	2293,6	12,4	1064,3	6,2	1009,6	6,0
Büdcə vəsaitləri	5339,4	28,8	4729,6	27,4	4315,8	25,7
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	218,6	1,2	258,4	1,5	0,0232	0,0
Əhalinin şəxsi vəsaiti	1237,1	6,7	995,6	5,8	1094,2	6,5
Sair vəsaitlər	357,1	1,9	467,6	2,7	1293,2	7,7

Son dövrlərdə iqtisadiyyatın digər sektorları ilə yanaşı tikinti sektorunda da bir sıra müasir yanaşmalar meydana gəlmişdir. Bunlara maddi istehsalın əsas sahələrindən biri kimi tikinti sahəsində dövlətin dolaylı metodların tətbiqinin müşahidə edilməsindən və tikinti sektorunun idarə olunması və tənzimlənməsində sahibkarların rolunun artmasından ibarətdir. Burada dövlət qanun və hüquqi-normativ aktları əsas tənzimləyici alət kimi istifadə edir. Eyni zamanda dövlət sifarişçi qismində çıxış edərək tikinti kompleksini maliyyələşdirir.

Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən əsas tikinti komplekslərinə aqrar sənaye kompleksləri və sosial fəaliyyət istiqamətli obyektlərin rekonstruksiyası və təkmilləşdirilməsi daxildir [2, s.61]. Bu tikinti kompleksləri əsas etibarilə dövlətin büdcəsi və bələdiyyə orqanları (yerli özünü idarəetmə orqanı olan) hesabına maliyyələşdirilir.

Statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, dövlət sektorundan fərqli olaraq özəl sektorun tikinti bazarını maliyyə vəsaitləri ilə təmin etməsi payı daha yüksəkdir. Həmçinin, özəl sektor əsas oyunçu kimi hesab olunaraq büdcə vəsaitləri və proseslərinin tənzimlənməsində və infrastrukturunun inkişafında birbaşa iştirak edir.

Respublikamızda xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr, inşaat firmaları, sifarişçilər, istehsal kompleksləri, layihə firmalarını tikinti sektorunun əsas iştirakçıları kimi qeyd etmək olar [2, s.53]

Qiymətdöymə siyasətinin düzgün şəkildə hazırlanması və tətbiqi tikinti sferasında investisiya siyasətinin tənzimlənməsində nəzəri konseptual məsələlərdən biridir. Hal-hazırda investisiya prosesləri zamanı istehsal olunmuş məhsulların qiyməti tender əsasında, tarif və sərbəst qiymətlərlə, zəruri olduğu hallarda isə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət tərəfindən təyin edilən tarif və qiymətlərlə müəyyən edilir. Tikinti şirkətlərində smeta qiymətlərindən və normalarından istifadə etməklə müqavilə qiymətlərini tam şəkildə müəyyən etmək mümkündür.

Şəhla Əlizadə
Tikinti sektorunun inkişafında dövlətin rolu
Xülasə

İqtisadi strategiya və taktikaların düzgün şəkildə seçilməsi və tətbiqi maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi və siyasi aspektlərinin səmərəli reallaşması üçün əlverişli mühit yaradır. Tikinti sektorunun inkişaf tempi burada maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün səmərəli mühiti müəyyən edir. Maliyyənin idarə edilməsinin səmərəli şəkildə tətbiqi tikinti sektorunun maddi-texniki bazasından, kadrların ixtisas səviyyəsindən, hazırlanan strateji plandan, həyata keçirilən proqram və layihələrdən əsaslı şəkildə asılıdır. Maliyyə siyasətinin gerçəkləşməsinə təsir edən əsas amillərə aiddir: tikinti sektorunun idarə edilməsinin düzgün tənzimlənməsi, idarəetmə proseslərinin vaxtında həyata keçirilməsi, bu sektorun iştirakçılarının fəaliyyət istiqamətləri, həyata keçirilən tikinti, tikinti-quraşdırma işlərinin keyfiyyət səviyyəsi və s.

Shahla Alizade
The role of the state in the development of the construction industry
Summary

The right choice and application of economic strategies and tactics, favorable conditions for the effective implementation of the economic and political aspects of financial activity. The pace of development of the construction industry determines an effective environment for the implementation of financial policy here. The effective implementation of financial management fundamentally depends on the material and technical base of the construction industry, the qualification level of personnel, the prepared strategic plan, ongoing programs and projects. The main factors influencing the implementation of financial policy include: the correct regulation of the management of the construction industry, the timely implementation of management processes, the activities of participants in this industry, the level of construction quality, construction and installation work, etc.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca Tikinti, Azərbaycan Respublikası Statistik Göstəriciləri, 2022
2. E.S.Nuriyev, Z.M.Allahverdiyev, M.Suleymanov. Azərbaycanın inkişafında tikinti kompleksinin rolu. Bakı, Şərq-Qərb, 2011
3. www.stat.gov.az

OĞUZ RAYONUNDA ƏKİN SAHƏLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Qədirli Orxan Nərman oğlu
Oğuz Rayon Statistika İdarəsi
oghuz@stat.gov.az

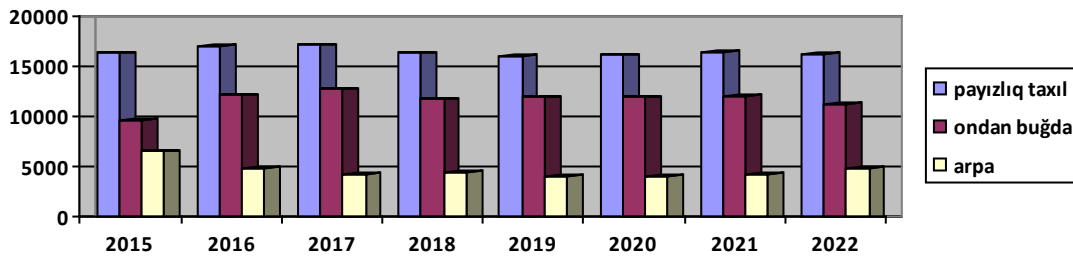
Açar sözlər: yaz əkini, payızlıq taxıl, payızlıq buğda, paxlalı bitkilər, əkin sahəsi, tütün sahələri, hektar.

Ключевые слова: яровые посевы, озимые зерновые, озимая пшеница, бобовые, пашня, табачные поля, гектаров.

Keywords: spring crops, winter cereals, winter wheat, legumes, arable land, tobacco fields, hectares.

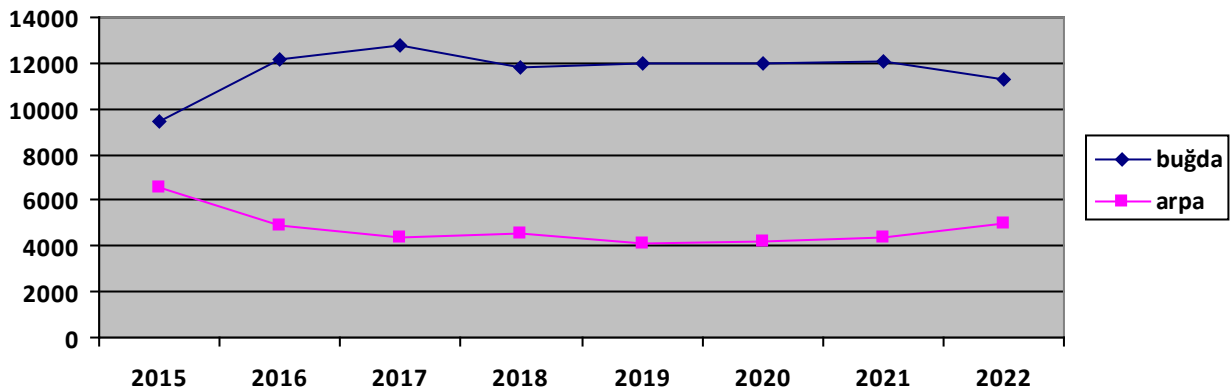
Oğuz rayonunun təsərrüfatlarında əvvəlki ilin payızında 2022-ci ilin məhsulu üçün 16253 hektar dən üçün payızlıq taxıl səpilməmişdir. Səpilməmiş payızlıq taxılın hamısı dən üçündür. Dən üçün payızlıq taxılın 11283 hektarı (69,4 %) buğda, 4970 hektarı (30,6 %) arpa olmuşdur. Yaz əkini qurtaranadək dən üçün payızlıq taxılın hamısı salamat qalmışdır.

2015-2022-ci illərdə payızlıq taxıl, o cümlədən buğda və arpa sahələri

Şəkil 1. Payızlıq taxıl, o cümlədən buğda və arpa sahələri.

Yaz əkini qurtaranadək salamat qalmış payızlıq dənliyərin əkin sahələri əvvəlki ilə nisbətən 170 hektar (1,0 %) azalmış, o cümlədən payızlıq buğda sahələri 774 hektar (6,4 %) azalmış, payızlıq arpa sahələri 604 hektar (13,8 %) artmışdır. Payızlıq taxıl sahələrinin tərkibində buğda sahələrinin xüsusi çəkisi əvvəlki ilə nisbətən 4,0 % azalmışdır. Yaz əkini qurtaranadək salamat qalmış payızlıq taxıl sahələrinin 20 hektarı (0,1 %) dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının, 386 hektarı (2,4 %) qeyri-dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının, 15847 hektarı (97,5 %) ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşür.

Şəkil 2. Əvvəlki illərlə müqayisədə cari ildə payızlıq buğda səpini.

2 №-li diaqramdan görüldüyü kimi, əvvəlki illərlə müqayisədə cari ildə payızlıq buğda səpini azalmış, payızlıq arpa səpini artmışdır.

Hesabat ilində 223 hektar dən üçün qarğıdalı səpilməmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 14 hektar

(5,9 %) azdır. Dən üçün qarğıdalının 218 hektarı (97,8 %) ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında, 5 hektarı (2,2 %) dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarında səpilmişdir. Ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında 42 hektar dən üçün vələmir səpilmişdir. Yazlıq dənliyərin əkin sahəsi 265 hektar olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 26 hektar (10,9 %) çoxdur.

Hesabat ilində keçən ildəki qədər, 25 hektar dən üçün lobya əkilmişdir. Cari ildə rayonda 57 hektar soya əkilmişdir. Lobyə və soya ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında səpilmişdir. Paxlalı bitkilərin əkin sahəsi əvvəlki ilə nisbətən 57 hektar (228,0 %) artaraq 82 hektar olmuşdur.

Cədvəl 1

**Oğuz rayonunda 01 iyun 2022-ci il tarixə cari ilin məhsulu üçün
əkin sahələri haqqında məlumat,hektar**

s №	Əkin sahələrinin adı	2021	2022	fərq	
				+;-	%
1.	Payızlıq taxıl – c ə m i:	16423	16253	-170	99,0
1.1	o cümlədən buğda	12057	11283	-774	93,6
1.2	arpa	4366	4970	604	113,8
2.	Yazlıq dənliyələr – c ə m i:	239	265	26	110,9
2.1	o cümlədən dən üçün qarğıdalı	237	223	-14	94,1
2.2	vələmir	0	42	42	0
2.3	sorqo	2	0	-2	0
3.	Paxlalılar – c ə m i:	25	82	57	328,0
3.1	o cümlədən lobya	25	25	0	100,0
3.2	soya	0	57	57	0
4.	Payızlıq, yazlıq dənliyələr və dənli paxlalılar cəmi:	16687	16600	-87	99,5
5.	Texniki bitkilər – c ə m i:	220	67	-153	30,5
5.1	o cümlədən tütün	220	67	-153	30,5
6.	Kartof	298	351	53	117,8
7.	Tərəvəz	297	276	-21	92,9
8.	Bostan	2	5	3	250,0
9.	Yem bitkiləri – c ə m i:	1138	1016	-122	89,3
9.1	o cümlədən birillik otlar	287	330	43	115,0
9.2	cari ilin çoxillik otları	155	106	-49	68,4
9.3	keçən illərin çoxillik otları	646	580	-66	89,8
9.4	Keçən ilin payızında əkilmiş yem bitkiləri	50	0	-50	0
10.	çoxillik otlar – c ə m i:	801	686	-115	85,6
10.1	o cümlədən: yonca	797	682	-115	85,6
10.2	xəşə	4	4	0	100,0
X	Y a z ə k i n i – c ə m i:	1523	1482	-41	97,3
X	Ə k i n s a h ə l ə r i - c ə m i:	18642	18315	-327	98,2
	ondan bağların cərgələri arasında	107	110	3	102,8

Payızlıq, yazlıq dənli və dənli paxlalıların əkin sahəsi 16600 hektar olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 87 hektar (0,5 %) azdır. Payızlıq, yazlıq dənli və dənli paxlalıların əkin sahəsinin 25 hektarı (0,2 %) dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının, 386 hektarı (2,3 %) qeyri-dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının, 16189 hektarı (97,5 %) ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşür.

Hesabat ilində 67 hektar tütün əkilmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 153 hektar (69,5 %) azdır. Tütün sahələrinin hamısı ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşür. Texniki bitkilərin əkin sahəsi əvvəlki ilə nisbətən 153 hektar (69,5 %) azalaraq 67 hektar olmuşdur.

632 hektar sahədə kartof, tərəvəz və ərzaq üçün bostan bitkiləri səpilmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 35 hektar (5,9%) çoxdur. Həmin sahələrin hamısı ailə kəndli və ev təsərrüfatlarına məxsusdur. Hesabat ilində 351 hektar kartof əkilmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 53 hektar (17,8 %) çoxdur. Ərzaq üçün bostan bitkilərinin əkin sahəsi əvvəlki ilə nisbətən 3 hektar (150,0 %) artaraq 5 hektar

olmuşdur. Bostan bitkilərinin 2,7 hektarı (54,0 %) qarpız, 2,3 hektarı (46,0 %) yemiş məhsuludur.

Hesabat ilində 276 hektar sahədə tərəvəz bitkiləri səpilmişdir. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 21 hektar (7,1 %) azdır. Tərəvəz sahələrinin 20,3 hektarı (7,3 %) kələm, 45,2 hektarı (16,4 %) xiyar, 56,1 hektarı (20,3 %) pomidor, 3,8 hektarı (1,4 %) xörək çuğunduru, 3,5 hektarı (1,3 %) xörək üçün yerkökü, 25,9 hektarı (9,4 %) baş soğan, 12,4 hektarı (4,5 %) sarımsaq, 108,8 hektarı (39,4 %) sair tərəvəz bitkilərindən ibarətdir. Sair tərəvəz bitkilərinin 4,0 hektarı (3,7 %) qabaq, 11,6 hektarı (10,7 %) badımcan, 7,3 hektarı (6,7 %) şirin bibər, 4,7 hektarı (4,3 %) acı bibər, 4,0 hektarı (3,7 %) turp, 77,2 hektarı (70,9 %) digər tərəvəz bitkiləridir.

2022-ci ildə yem bitkilərinin ümumi əkin sahəsi 1016 hektar olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 122 hektar (10,7 %) azdır. Yem üçün birillik otlar səpini 330 hektardır. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 43 hektar (15,0 %) çoxdur. Cari ilin çoxillik otlarının əkin sahəsi 106 hektardır. Bunun da hamısı yoncadır. Cari ilin çoxillik otların əkin sahələri əvvəlki ilə nisbətən 49 hektar (31,6 %) azdır. Əvvəlki illərdə əkilmiş çoxillik otların çalım sahəsi 580 hektardır. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 66 hektar (10,2 %) azdır. Ailə kəndli və ev təsərrüfatlarına məxsus 211 hektar və qeyri-dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarında 10 hektar əvvəlki illərdə əkilmiş çoxillik otların çalım sahəsi istifadə müddəti başa çatdığı üçün silinərək yerinə başqa kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilmişdir. Həmin sahələrin hamısı yonca sahələridir.

Hesabat ilində yazlıq bitkilərin əkin sahəsi 1482 hektar olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 41 hektar (2,7 %) azdır. Ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında yaz əkini 1477 hektar, əvvəlki ilə nisbətən 1 hektar (0,1 %) az olmuşdur. Dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarında yaz əkini 5 hektar olmuşdur. Rayon üzrə yazlıq əkinlərin 99,7 %-i ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının, 0,3 %-i dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının payına düşür.

2022-ci ilin məhsulu üçün rayon üzrə ümumi əkin sahəsi 18315 hektar olmuşdur. Bu, əvvəlki ilə nisbətən 327 hektar (1,8 %) azdır. Əkin sahələrinin 110 hektarı bağların cərgələri arasındadır. Cari ilin məhsulu üçün əkin sahələrinin 17904 hektarı (97,8 %) ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının, 25 hektarı (0,1 %) dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının, 386 hektarı (2,1 %) qeyri-dövlət kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının payına düşür.

Ölkədə aparılan uğurlu aqrar islahatların nəticəsi olaraq özünü torpağın əsl sahibi hiss edən rayon əməkçiləri payızlıq taxıl biçininə başlamış və yazlıq bitkilərə qulluq işlərini davam etdirirlər.

Qədirlı Orxan
Oğuz rayonunda əkin sahələrinin statistik təhlili
Xülasə

Əkin sahələrinin uçotu cari il ərzində rayon ərazisində əkilmiş kənd təsərrüfatı bitkilərinin kəmiyyət tərəfini əvvəlki ilə nisbətən nə qədər artdığını və ya azaldığını xarakterizə edir. Ölkədə aparılan uğurlu aqrar islahatların nəticəsi olaraq özünü torpağın əsl sahibi hiss edən rayon əməkçiləri payızlıq taxıl biçininə başlamış və yazlıq bitkilərə qulluq işlərini davam etdirirlər.

Kədirlı Orhan
Statistical analysis of agriculture of Oguz district
Summary

Accounting for sown areas characterizes how much the number of agricultural plants planted in the region increased or decreased in the current year compared to the previous year. As a result of the agrarian reform successfully carried out in the country, the workers of the district, who feel like real owners of the land, have begun the autumn harvest of grain and continue to care for spring crops.

Ədəbiyyat

1. www.stat.gov.az
2. www.etsim.az

İQTİSADI TƏDQIQATLARDAN İNNOVASIYALAR

Şəhriyar Qayıbov

Qobustan Rayon Statistika İdarəsi

e-poçt: gobustan@stat.gov.az

Açar sözlər: innovativ inkişaf, innovativ sahibkarlıq, elmi-texniki tərəqqi, innovasiya yönümlü iqtisadiyyat, İKT sektoru, innovasiya əsaslı iqtisadiyyat

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационное предпринимательство, научно-технический прогресс, инновационно-ориентированная экономика, ИКТ-сектор, инновационная экономика

Keywords: innovative development, innovative entrepreneurship, scientific and technological progress, innovation-oriented economy, ICT sector, innovative economy

İnnovasiya siyasəti cəmiyyətin inkişafında, rəqabətqabiliyyətli istehsal prosesinə təkan verməkdə, əlverişli kommunikasiyanın qurulmasında, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsində, həm də dövlətin iqtisadi inkişafının sürətlənməsində geniş rol oynayır. Ölkəmiz neftlə zəngin ölkə olduğundan bu sahədən əldə edilən gəlirlərdən digər sahələrin intensiv inkişafını təmin etməyə yönəldilir. İnnovasiya texnologiyalarına əsaslanan subyektlərin yaradılması ölkədə yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini artırır, istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində istehsal prosesində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində əl əməyinə və vaxta qənaət etməklə ÜDM-in artımına ciddi təsir göstərir.

İnnovasiya siyasətinin əsas məqsədi innovasiya fəaliyyətini təşviq etmək, bu istiqamətdə bütün zəruri addımları atmaq, yerli sahibkarlara müasir texnologiya və texnoloji avadanlıqların əldə olunmasında yardım göstərmək, onların transferini təşkil etmək, innovasiyaya əsaslanan elmi tədqiqatları dəstəkləmək, innovativ layihələri, o cümlədən startapları maliyyə mexanizmlərini stimullaşdırmaq, onları qrant, güzəştli kredit və vençur vasitəsilə maliyyələşdirməkdir. Eyni zamanda İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılmasıdır.

İnnovativ fəaliyyətin səviyyəsini ölçmək üçün seçilən göstəricilər dünya təcrübəsinə əsaslanaraq aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

- 1) yenilikçi məhsulların həcmi
- 2) texnoloji yeniliyin dəyəri
- 3) əsas fondların dəyəri
- 4) əsas fondlara yatırımlar
- 5) aktiv patentlərin sayı.

Dünya təcrübəsində iqtisadi inkişafa istiqamətlənmiş modellər və dövlət təşviqləri zaman keçdikcə dəyişərək yeni modellərin və təşviq alətlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi, zaman və məsafə amilinin bir problem kimi ikinci plana keçdiyi qlobal iqtisadi sistemdə iqtisadi rəqabətlik məsələsi gün keçdikcə daha da ön plana çıxır. Bu baxımdan, firmalar və dövlətlər istehsalatda innovativ vasitələrdən istifadənin artırılması və innovasiya əsaslı məhsulların istehsalı üçün əhəmiyyətli dərəcədə maddi xərcləmələri göz önünə alaraq müxtəlif təşviq vasitələrindən istifadə etməkdədirlər.

İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişafdan əvvəl innovasiya terminin və innovasiyaya gedən yolun aydın başa düşülməsi vacibdir. Bu məqalənin məqsədi də innovasiya terminini diqqətə almaqla

innovasiya prosesinin mərhələli analizini aparmaq, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatla sənaye əsaslı iqtisadiyyatı qarşılıqlı müqayisə edərək mövcud üstünlükləri ortaya çıxarmaq, iqtisadi inkişafda innovasiyanın rolunun artırılması üçün tətbiq oluna bilinəcək dövlət təşviqlərindən bəhs edərək Azərbaycan üçün tövsiyə məqsədli təkliflər verməkdən ibarətdir.

Innovasiya daha geniş bir mənə daşıyır. Belə ki, innovasiya qısaca olaraq yeni ideyaların məhsullara, istehsal prosesinə və ya istehsalçı firmanın bazar dəyərini artıracaq hər hansı bir fəaliyyətə tətbiqi kimi xarakterizə olunur. Yəni burada innovasiya dedikdə prosesin iştirakçıları olaraq yeni ideyalar, istehsal olunan məhsul, istehsal prosesi və firmanın bazar dəyəri nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, innovasiya üçün yeni ideyalar bir başlanğıcdır. Bu yeni ideyalar istehsal olunan məhsullara və ya istehsal prosesinə tətbiq olunduğu zaman innovasiya prosesi başa çatmış sayılır.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində firma daxili fəaliyyətlərin son hədəfi firmaların bazar dəyərini artırmaq olduğu üçün bu məqsədə xidmət edəcək istənilən yeni ideyanın tətbiqi də innovasiya sayılır. Innovasiya ilə ixtira və ya kəşflər arasındakı fərqi bilinməsi vacibdir. Hər hansı yenilik, ixtira və ya kəşf yalnız tətbiq olunduğu, bazara çıxarıldığı və alıcılar və digər firmaların bu yeniliklərdən faydalana biləcəyi şərait yaradıldığı halda innovasiya prosesi reallaşmış sayılır. Əlbəttə ki, burada söhbət əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması kontekstində digər firmaların bu innovasiyadan istifadəsindən gedir. XX əsrin ortalarından bu yana inkişaf etmiş dövlətlər güclü sənayelərinin olması və sənaye əsaslı iqtisadiyyata sahib olmaları ilə xarakterizə olunurdu. Bu gün də iqtisadi inkişafa gedən yolun sənayeləşmədən keçdiyini söyləyənlər üstünlük təşkil edir. Amma, son dövrlərdə əsas olaraq qloballaşma və texnoloji yeniliklərin təsiri ilə inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatları sənaye əsaslı olmaqdan daha çox innovasiya əsaslı iqtisadiyyata üstünlük verməyə başlamışdır.

Innovasiyalar dəyər artırıcı rolu ilə iqtisadi böyüməyə gətirib çıxarır. J.Fagerberg və M. Srholm da tədqiqatlarında innovasiya sistemlərinin iqtisadi inkişafda vacib rol oynadığını vurğulayır. Bəs innovasiya əsaslı iqtisadiyyat sənaye əsaslı iqtisadiyyatdan nə ilə fərqlənir və ya üstünlükləri nələrdir? Belə ki, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda sənaye əsaslı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq xammal ideyalardır. Daha doğrusu, yeni ideyaların istehsalatda tətbiqi ilə təbii resurslardan, əmək və kapitaldan istifadənin səmərəliliyi artırılır və bu yolla iqtisadi inkişafa nail olunur.

Sənaye əsaslı iqtisadiyyatda kütləvi istehsal yoluyla müştərilərə müraciət olunur. Ancaq, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda isə informasiya texnologiyalarından aktiv istifadə və məhsul dizaynında fərqliliklərin yaradılması, müştəri qruplarına fərqli dizaynda məhsullar təklif etməklə müştəri cəlb olunur. Sənaye əsaslı iqtisadiyyatda istehsal nəhəng korporasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir və iqtisadi inkişaf ciddi şəkildə nəhəng korporasiyaların fəaliyyətlərindən asılı hala gəlir. Buna bu tip korporasiyaların öz maraqlarına uyğun bazara və qiymətlərə təsir etməsi də əlavə oluna bilər.

Halbuki, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda iqtisadi inkişaf sahibkarlar və müstəqil agentliklərin şəbəkə fəaliyyətləri vasitəsilə əlaqələndirilməsi və birgə fəaliyyəti nəticəsində əldə olunur. Digər tərəfdən, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişafda uğur göstəriciləri də fərqli əsaslara dayanır. Yəni, sənaye əsaslı iqtisadiyyatlarda uğur yeni iş yerlərinin yaradılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, istehsalda stabillik və bazara nəzarət sayıldığı halda innovasiya əsaslı iqtisadiyyatlarda uğur innovativlik səviyyəsi və innovasiyaya əsaslanan istehsal, müştəri ilə bütünləşmə kimi başa düşülən “mass customization” dərəcəsi və fəaliyyətlərdəki elastikliklə ölçülür.

Digər tərəfdən innovasiya Porterin 4 mərhələli milli rəqabətliliyin inkişafı modelində (Porter's Four-Phase Model of National Competitive Development) də önəmli yer tutur. Porter qeyd edir ki, rifah əsaslı milli rəqabətlik inkişafına nail olmanın yolu innovasiya əsaslı olan mərhələdən keçir. İqtisadi inkişaf baxımından da bu modelin tətbiqi göstərir ki, bir ölkənin iqtisadi inkişafı zamanla faktor əsaslı və investisiya əsaslı mərhələlərdən keçir. Amma global iqtisadi rəqabətin çox güclü olduğu müasir dünya iqtisadiyyatında firmaların uğur qazanmasının əsas yolu yeniliklərin tətbiqi və innovasiyaların güclü şəkildə təşviqindən keçir. Bundan başqa, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf modeli innovasiya əsaslı qrupların dəstəklənməsi məqsədli elmə və infrastruktura investisiyalar vasitəsilə məhsuldarlığın və adambaşına düşən milli gəlirin artırılmasını hədəfləyir və modelin

performans göstəriciləri iş yerlərində keyfiyyət, maaş, gəlir artımı və innovativlik səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

İqtisadi inkişafda məsul şəxslərin roluna gəlinə, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf modelində bu şəxslər broker innovasiya şəbəkələrinin yaradılması, ixtiraçılar, maliyyəçilər və sahibkarlar (transformers) arasında fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsinə fokuslaşmış şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər. Ümumiyyətlə, innovasiya əsaslı iqtisadiyyat yüksək keyfiyyətli əmək amilinə sahib olması, sənaye sahələrinin sürətli inkişafı və nəticə olaraq da dünya bazarlarında rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı və ixracı ilə xarakterizə olunur.

Günümüzdə texnoloji inkişafın olduqca sürətli olduğu və rəqabətin günügündən daha da gücləndiyi dünya bazarlarında əlbəttə ki, innovasiyaya dayanmadan, yeniliklərin tətbiqini reallaşdırmadan rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi mümkünsüzdür. İqtisadiyyatını innovasiyaya əsaslanaraq inkişaf etdirmək istəyən dövlətlər bu məqsədə yönəlik sənayeləşmə siyasəti həyata keçirməlidirlər. Burada əsas məqsəd sənayedə innovasiyanın tətbiqini və innovativ sənaye məhsullarının istehsalını artırmaqdır. Çünki, bu gün Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa gedən yol əsas olaraq sənayeləşmədən keçir.

Bununla belə, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi innovasiya prosesi sənayeləşmə xaricində digər iqtisadi sektorlarda da uğurla tətbiq olunmaqdadır. Sənayeləşmə siyasətinin özü də innovasiyaların iqtisadiyyatda tətbiqi və yaradılan əlavə dəyərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalaraq zamanla yenilənməyə məcburdur. Yəni, innovasiya əsaslı iqtisadiyyata sahib olmaq istəyən dövlət davamlı olaraq innovasiyaları tətbiq etməli, başqa dövlətlərin təcrübələrini öyrənməli və innovasiyaların iqtisadiyyatda tətbiqinə münbit şərait yaratmalıdır.

Innovasiya prosesini və innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın üstünlüklərindən bəhs edərkən ağıla gələn suallardan bəlkə də birincisi istehsalatda və iqtisadi inkişafda innovasiyaların rolunun necə yüksəldilməsidir. Daha dəqiq desək, bu məqsədə xidmət edəcək dövlət təşviqlərinin forma və əhatə dairəsinin necə olacağı müzakirə mövzularından biridir. Elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitlərin artırılması ilə bağlı təkliflər daha ciddi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bununla belə, innovasiya prosesinin mərhələli analizindən də gördüyümüz kimi elmi tədqiqatlar və belə tədqiqatların nəticələri innovasiya prosesinin sadəcə ilkin mərhələsi içində yer alır və tətbiq olunmadığı müddətdə innovasiya hesab edilmir.

Zənnimizcə, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə xidmət edəcək təkliflər innovasiya prosesi kontekstində bu prosesi sürətləndirən, innovasiyaların tətbiqinə marağı yüksəldən və prosesin irəliləməsinə maneə olan səbəblərin aradan qaldırılmasına hədəflənməlidir. Hər şey mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmiş yeni fikir və ya ideyaların ortaya çıxmasından başladığı üçün atılmalı olan ilk addım ideya sahibi və ya yaradıcı şəxslərin “kəşf edilməsi” və bu insanlar üçün lazımı münbit şəraitin yaradılmasıdır. Misal olaraq, universitet-sənaye əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi sayəsində güclü nəzəri biliklərə sahib olan gənclərin və elm adamlarının potensialından effektiv şəkildə istifadə etmək olar. Universitetlərin milli innovasiya sistemləri daxilində effektivliyi aparılmış araşdırmalarda da öz təsdiqini tapmışdır. Burada əsas amil istehsalçı firmaların ehtiyacları çərçivəsində sifarişlərin universitetlərə verilməsi və eyni zamanda innovasiya ilə məşğul olan insanların lazım olan maddi-texniki baza ilə tam təmin edilməsidir.

Digər həlli vacib olan məsələ ixtisaslaşdırılmış elmi tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, mövcud mərkəzlərin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, bu tip mərkəzlərin 24 saat tam və ya yarı aktiv fəaliyyətinin təşkil olunması, tədqiqat aparmaq istəyən, elmi dərəcəsindən asılı olmayaraq istənilən şəxslər üçün bu mərkəzlərin açıq və ödənişsiz olması və beynəlxalq ödənişli database və axtarış sistemlərinə çıxışların təmini vacibdir. Şübhəsiz, bu tip mərkəzlərin maddi-texniki bazalarının da olduqca yüksək olması və tədqiqatçılara mərkəzin imkanlarından necə daha effektiv istifadə edə bilməsi ilə bağlı yazılı və şifahi məlumatlandırma imkanlarının olması da olduqca vacibdir.

Innovasiya yalnız və yalnız yeni ideyaların inkişaf etdirilərək testlərdən keçirildikdən sonra istehsalatda tətbiqi sayıldığı üçün bu məqsədə xidmət edəcək yeni bir mexanizm işlənilməlidir. Yəni əlaqədar təşkilatlar və dövlət bir tərəfdən innovativ ideyaların ortaya çıxması və tətbiqi tədqiqatların aparılması üçün münbit şərait yaratmalı, digər tərəfdən də bu innovativ

ideyaların istehsalatda tətbiqinin intensivləşdirilməsi üçün lazım olan mexanizmi işləyib hazırlamalı və effektiv icrasını təmin etməlidir.

Şəhriyar Qayıbov
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar
Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda innovasiyalı inkişaf və innovativ sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı vəziyyət təhlil olunur. Təhlilə əsasən innovasiyalı inkişafı müəyyən edən göstəricilərin dünya təcrübəsinə əsasən Azərbaycan üzrə payı statistik cədvəllərlə verilmişdir. Bundan başqa, dövlətin innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri, ölkəmizdə sənaye müəssisələrində innovasiyaya mane olan amillərin son 5 illik zaman sıxlığında müqayisəsi, innovasiyaya çəkilən xərclərə toxunulmuşdur.

Shahriyar Gaibov
Innovation in Economic Research
Summary

The article analyzes the situation related to innovative development and improvement of innovative entrepreneurship in Azerbaijan. Based on the analysis in statistical tables based on world experience, the share of indicators that determine innovative development in Azerbaijan is given. hindering the introduction of innovations at the industrial enterprises of our country over the past 5 years, comparison by the density of time, the cost of introducing innovations.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. <https://www/stat.gov.az/>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. <https://economy.gov.az/>
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. <https://www.maliyye.gov.az/>

ŞƏKİ RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

Selcan Qafarlı

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Şəki Şəhər Statistika İdarəsinin baş məsləhətçisi
AZ 5500 Şəki şəhəri, M.Ə.Rəsulzadə prospekti 139a
e-poçt: selcanqaffarli08@mail.ru

Açar sözlər: Şəki rayonu, sosial-iqtisadi göstəricilər, Dövlət Proqramı

Ключевые слова: Шекинский район, социально-экономические показатели, Государственная Программа

Keywords: Sheki district, socio-economic indicators, State Program

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissələrindən biri də regionların inkişafıdır. Regionların inkişafı sahəsində dövlət proqramlarının, həmçinin bu sahədə əlavə tədbirlərə dair qəbul edilmiş sərəncamların qəbul edilməsində əsas məqsəd regionlarda qeyri-neft sektorunun inkişafı, sosial infrastruktur və kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, sağlam rəqabət mühitinin möhkəmləndirilməsi, investisiya qoyuluşlarının artımı və yeni iş yerlərinin yaradılmasıdır [4]. Bu isə öz növbəsində regionlarda məşğulluğun artımı və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması ilə nəticələnir [3]. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”da nəzərdə tutulmuş vəzifələr uğurla həyata keçirilir [5].

Ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf yolunda həyata keçirilən tədbirlər bütün regionlarda olduğu kimi Şəki rayonunun da sosial-iqtisadi inkişafında özünü göstərir. Şəki Azərbaycanın şimal-qərb coğrafi zonasına, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna aiddir. Şəki rayonu 08 avqust 1930-cu ildə yaradılmışdır. Ərazisi 2,43 min kvadrat kilometrdir. Mərkəzi Şəki şəhəridir.

Cədvəl 1

Şəki rayonu üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilər

	2020-ci il	2021-ci il
Əhalinin sayı min nəfər	189,1	189,7
Qaçqınların sayı, nəfər	1764	1764
Köçkünlərin sayı, nəfər	5031	5058
Əhalinin təbii artımı, nəfər	864	529
əhalinin hər 1000 nəfərinə	4,6	2,8
İqtisadiyyatda mizdlə işləyənlərin orta illik say, min nəfər	20,5	20,4
İqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin orta aylıq əməkhaqqı, manat	441,1	458,7
Məhsul buraxılışının həcmi, min manat	538612,8	508530,7

Selcan Qafarlı
Şəki rayonun sosial-iqtisadi inkişafı

Sənaye məhsulu, min manat	36009,80	64162,2
Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	218394,1	235272,7
Əsas fondların istifadəyə verilməsi, min manat	39438,6	32986,4
Əsas kapitalla qoyulan investisiyalar, min manat	150741,6	61050,2
Yaşayış evlərinin istifadəyə verilmiş ümumi sahəsi, min kv, m	26,0	27,3
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, min ton	1266,0	1279,0
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	441240,2	456840,2
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, min manat	81708,9	90508,9
Həkimlərin sayı	323	320
Orta tibb işçilərinin sayı	1179	1183
Xəstəxanaların sayı	3	3
Xəstəxana çarpayılarının sayı	724	574
Məktəbəqədər müəssisələrin sayı	61	62
onlarda uşaqların sayı, nəfər	2708	2765
Məktəbəqədər müəssisələrlə (100 yerə düşən uşaq hesabı ilə) təminat	97	94
Gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı, cəmi	97	98
onlarda şagirdlərin sayı, nəfər	27719	28075
Klub müəssisələrinin sayı	53	53
Muzeylərin sayı	8	8
Bütün mənzil fondu ümumi sahə, min kv.m	3293,0	3377,5
Bir sakinə orta hesabla düşən ümumi sahəsi, kv.m	17,4	17,8
Özəlləşdirilmiş mənzillər: sayı, ədəd	10	19
Özəlləşdirilmiş mənzillərin ümumi sahəsi, kv,m	460	1036,6

Mənbə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

Regionların 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı çərçivəsində Şəki rayonu üzrə qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas üç istiqamət üzrə müəyyən edilmişdir [1]:

- Sənayenin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin inkişafı;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi.

Bu istiqamətlər əsasında 2020-ci il ərzində Şəki rayonunda taxıl əkini və taxıl məhsullarının saxlanması və fermentləşdirilmiş tütün və siqaret istehsalı layihələri üzrə 1 sahibkarlıq subyektinə 1 investisiya təşviqi sənədi və 2 sahibkarlıq subyektinə 2 təsdiqedicisi sənəd təqdim edilmişdir. “ASK Şəki Şərab” MMC-də sidr istehsalı sahəsinin yaradılması ilə bağlı ilkin hesablamalar aparılmışdır [2].

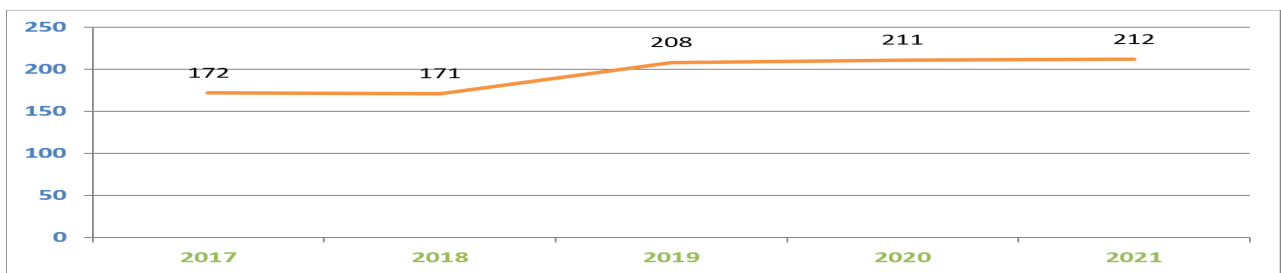
Şəki rayonu üzrə 2020-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi (AKİA) tərəfindən heyvandarlığın inkişafına 906,0 min manat, əkinçilik sahəsinin inkişafına 158,0 min manat, arıçılıq sahəsinin inkişafına 60,0 min manat, suvarma xərcləri üçün 15,0 min manat məbləğində güzəştli kredit verilmişdir. Fermer-sahibkarlara 122 sayda texnika və texnoloji avadanlıqların alınması üçün 577,9 min manat məbləğində kredit və 1097,0 min manat məbləğində güzəşt vəsaiti ayrılmışdır [2].

Şəki rayonu üzrə həyata keçirilən inkişaf tədbirlərində sosial sahənin inkişafı da prioritet istiqamətlərdəndir. Bu sahənin inkişafı əsasən sosial müdafiənin gücləndirilməsi və sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilir. 2022-ci ilin əvvəlinə rayonda pensiyaçıların sayı 21943 nəfər, ünvanlı dövlət sosial yardım təyin olunmuş ailələrin sayı 913, sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı isə 8045 nəfər olmuşdur [2].

2019-2023-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramına uyğun olaraq sosial strukturun yaxşılaşdırılması çərçivəsində Psixiatriya xəstəxanası üçün 200 çarpayılıq yeni bina istifadəyə verilmişdir [1]. İcbari Tibbi Sığorta sisteminə keçidlə əlaqədar bir çox səhiyyə müəssisələri ləğv edilərək yeni struktur bölmələri yaradılmışdır. Belə ki, Turan qəsəbə xəstəxanasının və Aşağı Göynük, Kiçik Dəhnə kənd xəstəxanalarının bazasında kənd həkim məntəqəsi yaradılmışdır.

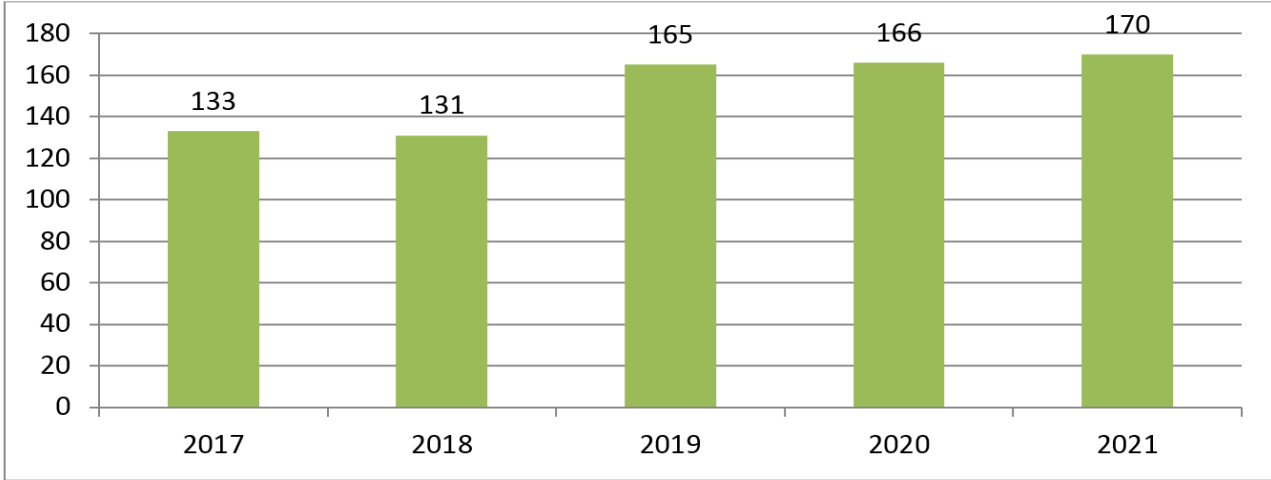
İqtisadiyyatın sürətli inkişafı ixtisaslı kadrlara olan tələbatı ildən-ilə artırır. Bu səbəbdəndir ki, son illər respublikamızda təhsilin zamanın tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir. Gündüzümumtəhsil məktəblərində maddi-texniki bazanın yeniləşdirilməsi prosesi davam etməkdədir. Son illərdə Cumakənddə 432 yerlik, Qumux kəndində 132 yerlik, Baltalı kəndində 360 yerlik məktəb binası, bundan əlavə, yerli icra hakimiyyəti tərəfindən 4 saylı şəhər 40 yerlik uşaq bağçası tikilib istifadəyə verilmişdir. 2020-ci ildə Cəyirli kəndində tikintisinə başlanılan 432 yerlik məktəb binası 2021-ci ildə tamamlanaraq istifadəyə verilmişdir. Həmçinin 2021-ci ildə 7 saylı şəhər 960 yerlik məktəb binasının tikintisinə başlanılmışdır.

Şəki bu gün həm də regionun önəmli turizm mərkəzi kimi də tanınmaqdadır. Odur ki rayonda turizmin inkişafı istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 8 avqust 2020-ci il tarixli 287 nömrəli “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə Azərbaycan Respublikasında mehmanxanaların fəaliyyətinin təşkili Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə qərarına əsasən region mehmanxanalarında monitorinqlər həyata keçirilmişdir. Şimal-qərb turizm marşrutu boyunca 10 dağ-piyada marşrutunun beynəlxalq Çex standartına uyğun işarələnməsi prosesinə başlanılmışdır. “Şəhərdən kəndə” layihəsinin uğurla keçirilməsi məqsədilə Şəki Destinasiya Menecmenti Təşkilatı tərəfindən Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında yaşayan və etnotarixi kolleksiyaları olan maraqlı şəxslərin siyahısı toplanılmışdır və bu şəxslər qonaqpərvərlik təlimlərinə cəlb edilmişdirlər.

Şəkil 1. Şəki rayonunda 2017-2021-ci illərdə kompüterdən istifadə edən müəssisələrin sayı [2]

Müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafda informasiya və rəbətə sahəsinin modernləşdirilməsi əsas amilə çevrilmiş və informasiya texnologiyalarının inkişafı bütün sahələrə öz təsirini göstərmişdir. Son 5 ildə Şəki rayonunda kompüterdən istifadə edən və internetə çıxışı olan müəssisələrin sayında artım müşahidə edilmişdir.

Şəkil 2. Şəki rayonunda 2017-2021-ci illərdə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı [2].

Azərbaycanda regionların inkişafına ölkənin davamlı həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi baxılır. Regionlarımızın inkişafını şərtləndirən əsas amil odur ki, onlar ölkənin ümumilikdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasından təcrid edilmir. Aparılan işlər regionların, o cümlədən Şəki rayonunun da inkişaf potensialının artmasına, biznes və investisiya mühitinin, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, əhəlinin rifahının yüksəlməsinə və ekoloji təhlükəsizliyin güclənməsinə şərait yaradır. Hazırda əsas məqsəd sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində görülmüş işlərin növbəti illərdə də davam etdirilməsi, eləcə də infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, yerlərdə yaşayan əhəlinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsidir.

Selcan Qafarlı Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı

Xülasə

Məqalədə Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”da bu göstəricilərin inkişafı üçün nəzərdə tutulan məsələlər haqqında məlumat verilərək təhlil aparılmışdır.

Regionların, o cümlədən Şəki rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına dair görülən işlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması, investisiya layihələrinin icrası və nəticədə, əhəlinin rifah yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Seljan Gafarlı Social-economic development of Shekinskogo district Resume

In the article, the indicators of the social and economic development of the Shekinsk district are analyzed, the questions provided for the development of these indicators in the «State Program of the Social and Economic Development of the Regions of the Azerbaijan Republic for 2019-2023».

The work carried out on the social and economic development of regions, including the Shekinsky district, is of great importance in the development of the country's economy, and the creation of favorable conditions for the development of entrepreneurship in the regions, the opening of new jobs, the implementation of investment projects, and, as a result, an important role in increasing the well-being of the population and reducing the level of poverty.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/41320>
2. https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
3. <https://azerbaijan.az/related-information/276>
4. <https://az.trend.az/business/3162816.html>
5. <https://president.az/az/articles/view/31697>

Vəliməmmədov Cəlil Rəsul oğlu
Ucar rayon Statistika idarəsi
velimemmedovcelil@gmail.com

Açar sözlər: texnoloji innovasiyalar, elm sənaye inteqrasiyası, innovasiya prosesinin mərhələləri, innovativ inkişaf, innovasiya sahibkarlığı

Ключевые слова: технологические инновации, научно-производственная интеграция, этапы инновационного процесса, инновационное развитие, инновационное предпринимательство

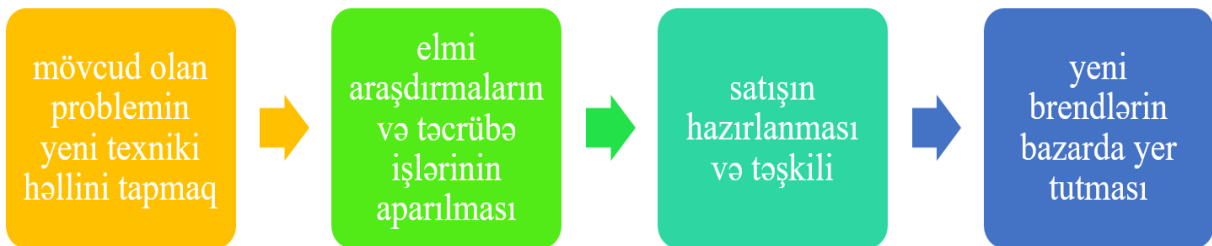
Keywords: technological innovations, scientific and production integration, stages of the innovation process, innovative development, innovative entrepreneurship

İqtisadi inkişaf ölkədəki milli gəlirlərin, ÜDM-nin, xarici ticarət səviyyəsinin, pul və borc səviyyəsinin statistikasını əsasında müəyyən edilir. Ölkənin iqtisadi inkişafına bir sıra amillər təsir edir. Dövlət idarəçiliyi (sektoru), təbiət resursları, enerji, maliyyə, vergi, əhali və texnologiyaları bu amillərə misal göstərmək olar [2]. Günümüzdə isə inkişaf texnoloji tərəqqi ilə əlaqədardır. Texnologiyanın sürətli inkişafı isə innovasiyanı sahibkarlıq fəaliyyətinin yaranması üçün başlıca şərt halına gətirir. İnnovativ yanaşma ilə əlavə dəyəri qazanmaq inkişafda açar rolunu icra edir. Sənaye inqilabından sonra, bilik və biliyə əsaslanan iqtisadi yanaşmalar dünyanın ən aktual problemlərindəndir.

Ən sadə təriflə desək, innovasiya fərqli, yeni fikirlərin düşünülməsi və bunların həyata keçirilməsidir. Hansı ki, bu fikirlər əvvəllər həll olunmamış problemləri həll etməyə ya da var olan fikirlərin, xidmətlərin istifadəyə yararlı olmasına yardım edir. Bu innovativ fikirlərin həyata keçirilməsi, yeni məhsulların hazırlanması və satılması ilə innovasiya baş vermiş olur. İnnovasiya dedikdə, istehsalat tətbiq üsulları ilə yanaşı ondan gələn gəlir də nəzərdə tutulur. Bir sözlə, innovasiya yeni ideyaların istehsal prosesindən keçib bazarda dəyər qazanmasıdır [3].

İnnovasiyanın baş verdiyi zaman isə elmin iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün faydalı olan dəyərə çevrilməsindən ibarət olur. Yəni bu zaman innovativ düşüncələrə malik olan şəxslər yeni fikirlər ortaya çıxarırlar.

1. İnnovasiya prosesi mərhələləri:

İnnovasiya cəmiyyət, müəssisələr və ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sıra müsbət nəticələr yaradır. Müəssisələrə yönəlik nəticələrə rəqabət üstünlüyünü təmin etməsi, səmərəliliyin artımı, mənfəətin artması, xammalın effektiv istifadə olunması, keyfiyyətin artması, informasiyanın iqtisadi dəyərə çevrilməsi, müştəri məmnuniyyətinin maksimuma çatdırılması, istehsal müddətlərinin qısaldılması və tullantıların minimuma çatdırılmasını misal göstərmək olar.

Cəmiyyət və iqtisadiyyata yönəlik nəticələr: həyat standartının yüksəldilməsi, davamlı iqtisadi böyümənin təmin olunması, məşğulluğun artması, sahibkarlığın artması, xaricdən asılılığın azalması və s. [5]

İnnovasiyaların inkişafı və tətbiqi ilə bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verə bilər. Belə ki, ortaya çıxan innovativ nəticələrlə bir çox problem köklü şəkildə aradan qalxır. Məsələn, internetin kəşf olunması və tətbiqi İKT sahəsində inqilaba səbəb olmuşdur.

Yeni və innovativ fikirlər sahibkarlıq fəaliyyətlərini inkişaf etdirir. Yeni sahibkarlıq sahələrinin

yaradılması və həyata keçirilməsi sənayenin inkişafı deməkdir. Nəticədə isə ölkə iqtisadiyyatı inkişaf edir. [4]

Əgər bir firma yuyulduqdan sonra ütülənməyəcək parçalar istehsal edirsə, başqa bir firma daha çox məhsul verən, xəstəliklərə davamlı bitki toxumları hazırlayırsa, uşaqların yumurtanı sevə-sevə yeməsi üçün onları daha diqqət çəkəcək formaya salırsa, bu zaman innovasiya baş verir. Ya da xəstəxana ora gələn xəstələrin müayinə nəticələrini öz internet ünvanında yayımlayırsa bu da elə innovasiyadır. İnnovasiya yenilik mənasına gəldiyi üçün yeni fikirlər nəticəsində ərsəyə gələn məhsullar digərlərini ötüb keçir və daha çox müştəri qazanır. Məsələn üçün NESLE firması Türkiyədən aldığı findığı istehsal prosesindən keçirərək və dəyər zəncirinə qataraq dəfələrlə artıq pul qazanır.

Dünya İqtisadiyyat Forumunun etdiyi araşdırmalara görə, son illərin rəqabət gücü ən yüksək olan ölkəsi Finlandiyadır. Bəs bu səviyyəyə çatmaq üçün Finlandiya ölkə olaraq nə etmişdir?

Finlandiya innovasiyaya etdiyi yatırımla güclü bir iqtisadiyyata malik cəmiyyət yaratdı. Belə ki, Fin hökuməti, təqribən 20 il öncə innovasiyaya böyük qaynaqlar ayırmağa başladı. Bu investisiyalar, iqtisadiyyatın zəif olduğu vaxtlarda da davam etdi. 1990-cı ilin əvvəlində yaranan kriz bununla azaldıldı. İqtisadi krizdən sonra təhsil və araşdırma proqramı həyata keçirilməyə başladı. Bu proqramın hədəflərindən biri də universitetlər və şirkətlər arasında güclü bir əlaqənin qurulması idi. Beləliklə, meşəçilik və əkinçiliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yerinə innovasiya əsaslı iqtisadiyyat formalaşmağa başladı. 2000-ci ildən etibarən elm və texnologiya sahəsi Finlandiya iqtisadiyyatının əsas hissəsinə çevrildi. İnnovasiya iqtisadiyyatın hər bir sahəsində dəstəklənməyə başladı. Nəticə olaraq, 1985-ci illərdə adambaşına düşən milli gəlir 10.470 dollar idisə, 2004-cü ildə isə 29 000 dollara yüksəldi. Bu misalla biz bir daha innovasiya əsaslı iqtisadi inkişafın şahidi oluruq.

İnnovasiya, texnoloji tərəqqi elm və texnologiya sahələrindəki irəlləyişlərdən asılıdır. Bu səbəbdən, elmi biliklərin tədris olunduğu universitetlərdə fundamental araşdırmalarla yanaşı, tətbiqi araşdırma fəaliyyətləri də həyata keçirilməlidir. Universitetlərdəki bu elmi fəaliyyətlərin reallaşdığı, yeni təşəbbüslərin yarandığı və universitet-sənaye əməkdaşlığının yaşandığı yerlər texnopark kimi tanınır.

Texnopark, innovasiya və kəşf sahiblərinin müvəffəqiyyət qazana bilməsi üçün münasib iş şəraiti yaradan, şirkətləri, yeni təşəbbüskarları bir araya gətirən, universitet və sənaye arasında əməkdaşlıq yaradan bir sistemdir. Digər bir ifadə ilə texnopark, universitet və araşdırma mərkəzləri ilə bilik, insan kapitalı və qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan sənaye şirkətlərinin əməkdaşlığını nəzərdə tutan, sistem daxilindəki şirkətlərə texnologiya transferi və ya menecment mövzusunda yardımçı olan təşviqedici təşəbbüsdür. İlk dəfə isə “texnopark” anlayışı 1950-ci illərdə ABŞ-da ortaya atılmış və dünyanın ilk texnoparkı məhz ABŞ-da qurulmuşdur. Texnoparklar ABŞ-da araşdırma parkı, Böyük Britaniyada elm parkı, Fransada texnopol, Yaponiyada texnopolis, Almaniyada texnologiya (innovasiya) mərkəzi olaraq adlandırılır [2].

2. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiyanın inkişafı

2009-cu ildə Barama İnnovasiya və Sahibkarlıq Mərkəzi ölkəmizdə sahibkarlığa dəstək verən qurum oldu. Daha sonra 2012-ci ildə Bakı Mühəndislik Universiteti nəzdində Texnoparkın, 2013-cü ildə “Yüksək Texnologiyalar Parkı”nın qurulması və startaplara dəstək olması, 2014-cü ildə “Fabrika Co-Working” mərkəzinin açılması ilə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq co-working sözünü gətirdi. Elə həmin ildə İqtisad Universiteti nəznində İnnovativ Biznes İnkubator mərkəzi yaradıldı. 2015-ci ildə “Baku Business Factory”, “Next Step İnnovation Centre” və “Sup.az Akselerator”u fəaliyyətə başladı. 2016-cı ildə “Colab Co-Working” mərkəzi istifadəyə verildi [1].

Hər il bu mərkəzlərdə onlarla, bəlkə də daha çox innovativ fikirli gənc layihəsi üçün dəstək görünür və startapçıya çevrilir. Startap yeni və innovativ təşəbbüslə qurulan şirkətlərə verilən addır. Startaplar yeni ideyanı həyata keçirmək üçün bir araya gələn komanda üzvlərindən ibarət olur. Startap ifadəsi 1990-cı illərdən etibarən məşhurlaşmağa başladı. Hansı ki, həmin dövrdə “nöqtəcom” şirkətləri yenidən yaranmağa başlayırdı. Belə internet şirkətlərin bu günə kimi fəaliyyətini davam etdirə bilən “amazon.com” və “ebay.com” misal ola bilər [2].

Beləliklə, rəqabətin artmasında texnoloji və yeniliklərin sürətli inkişafı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün vacib bir şərtidir. İstehsalın geniş çeşidli xidmətini əhatə edən innovasiya yerli, regional və ya

milli səviyyədə vacib rol oynayır. Müxtəlif səviyyələrdə innovativ yenilik iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır və bölgədə sinerji yaradır. Yenilikçi bir yanaşma ilə əlavə dəyər əldə etmək rəqabət və inkişafda mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, AR-GE innovasiyaların tədqiqat nəticələrinə əsaslanan yeniliklər və tədqiqatlara əsaslanmasını tələb edir. Başqa sözlə, yenilik və ya yenilik prosesi təhsil və tədqiqat ehtiyacını tələb edir. Bu vəziyyət fərdi və cəmiyyəti, eləcə də ictimai varlığı birləşdirir.

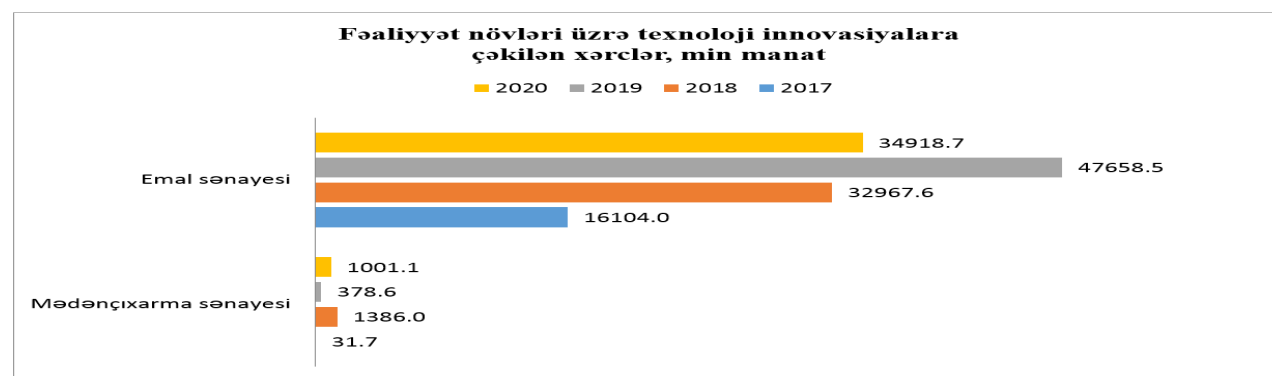
Ölkəmiz innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün elmi araşdırma və təkmilləşdirmələrə yüksək texnologiya məhsulların istehsalına görə mükafatlar və kreditlər vermək yolu ilə geniş diapazonlu bilik şəbəkəsi yaratmaq sahəsində də bir çox imkanlara malikdir. Bundan başqa, vençur fondların yaradılması və vençur maliyyələşdirmə mexanizminin işə salınması, şirkətlərin elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olmasını və innovasiyalı inkişafını stimullaşdırmaq üçün onlara nəticələrə əsaslanan güzəştlər və imtiyazlar verilməsi istiqamətində müvafiq işlər görülməkdədir. Bu müddələrin ardıcıl, mərhələli və davamlı şəkildə icrasının diqqət mərkəzində saxlanması uyğun və optimal nəticələrin əldə olunması üçün vacibdir.

Bu məqsədlə innovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşu da geniş təşviq edilməkdədir. Pandemiyanın tüğyan etdiyi 2020-ci ili nəzərə alaraq, təkcə sənayedə fəaliyyət növləri və təbiiq istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin artan tendensiyasını müşahidə etmək mümkündür (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Fəaliyyət növləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2017	2018	2019	2020
Bütün sənaye <i>o cümlədən:</i>	16135,7	34353,6	48037,1	35919,8
Mədəncixarma sənayesi	31,7	1386,0	378,6	1001,1
Emal sənayesi	16104,0	32967,6	47658,5	34918,7

Şəkil 1. Fəaliyyət növləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

İnnovasiya inkişaf məsələləri “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də öz əksini tapmış, “Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkan” adlı 5 mühüm Milli Prioritetlərdən biri hesab edilmişdir. Bu prioritetin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün işə yaradıcı və innovativ cəmiyyət qurulması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə işə gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyətin inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevrilməsi, ölkəmizi rəqabətqabiliyyətli edəcək ekosistemin qurulması, bu ekosistemdə iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılması, Azərbaycanın texnoloji ixrac məkanına çevrilməsi üçün perspektivlərin yaradılması, emal sənayesinin inkişafının dərinləşdirilməsi, elmtutumlu və yüksək gəlir yaradan orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafının təmin edilməsi, nəticəyönümlü elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmlərinin formalaşdırılması gözlənilir.

İnnovasiya prosesində ən vacib amillərdən biri də Tədqiqat və İnkişaf fəaliyyətlərinin səmərəli qurulmasıdır. Bu kontekstdən yenilik prosesində iştirak edən tərəflər arasında universitet

və elmi tədqiqat müəssisələrinin rolu hədsizdir. Buna görə də, bu qurumların innovativ yanaşmaları və onların bazarın tələblərinə olan münasibətləri çox vacib məsələlərdəndir. İnnovasiyalar 5 əsas faktora əsaslanır: sərmayələr, institutlar, insan kapitalı, mövcud olan infrastruktur və biznes mühit. İqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi rəsmi dövlət siyasəti əsasında aparılmalıdır. Çünki innovasiyaların tətbiqi iqtisadi artıma pozitiv təsir göstərə bilər və bu iqtisadi artım faktorlarından biridir. Artıq qeyd edildiyi kimi, yeni innovasiyalar mövcud məhsulların təkmilləşmələri və ya tamamilə yeni biliyə əsaslanan yeni məhsul, proses və biznes modeli ola bilər. İnnovasiya tamamilə bazar ehtiyacından irəli gəlir və bazar yönümlü ola bilər. (Aslanlı, 2017). Azərbaycan Qlobal İnnovasiya İndeksində (Global Innovation Index) 2016-cı ildə 128 ölkə arasında 85-ci olmuşdur[5]. İndeksin alt kateqoriyası olan “Bilik və texnologiya məhsulları” üzrə isə ölkənin mövqeyi 128 ölkə arasında 101-ci olmuşdur. Burada patentlərin, elmi məqalələrin və yeni innovativ bizneslərin sayı qiymətləndirilən göstəricilərdən olsa da patent müraciətləri alt-kateqoriyasında 138 ölkə arasında 80-ci yeri tutmuşdur [4].

Ümumiyyətlə, innovasiyaya əsaslanan firmaların, xəstəxanaların, restoranların, marketlərin, bankların olduğu ölkələrdə işsizlik azalır, insanların qazancı artır. Bir ölkədə innovasiya nə qədər çox olsa ümumi rifah da bir o qədər yüksək olur. Eyni zamanda ölkənin iqtisadi rəqabət gücü də yüksəlir. Nəticədə isə bu ölkə digər ölkələrə görə daha çox inkişaf edir. Universitet-sənaye əməkdaşlığı, ölkə sənayesi, elmi və texnoloji tədqiqatların nəticələri, satılan məhsul və ya xidmətin nəticələri, yeni və ya təkmilləşdirilmiş istehsal və ya paylanma üsulu və ya innovativ sosial xidmət üsulu, müasir dünya bazarlarında həlledici rol oynayır. Buna görə universitet-sənaye əməkdaşlığı innovasiya ekosisteminin ən əhəmiyyətli həlqələrindən biridir. Əslində, texnoparklar və ya texnologiya məhəllələrinin, innovasiya ekosisteminin bir çox digər elementlərinin mövcudluğunun səbəbi bu əməkdaşlığın qurulması üçün ən uyğun mühit yaratmaqdır. İqtisadi böyümə və ya iqtisadi inkişaf baxımından innovasiya və innovasiya prosesi iqtisadiyyata bu gün lokal və ya makro formalarda təsir göstərir.

İqtisadiyyatın inkişafı və ölkələrin bu sahədə irəliləyişləri yüzillərdən bəri iqtisadçıların tədqiqatlarında yer almaqdadır. Bir cəmiyyətin iqtisadi baxımdan güclü olması onun rəqabət gücünə bağlıdır. Rəqabət gücünü artıran ən önəmli vasitə isə innovasiyadır. Çünki innovasiya məhsuldarlığı artırır. Bu səbəblə innovasiya ölkələr üçün iqtisadi inkişafın və rifahın yüksəlişinin açarındır. Hazırda innovasiya əsaslı iqtisadiyyat dövrün ən dinamik və gəlirli istiqamətlərindən sayılır. İnnovasiya termin olaraq yeni ideyalarla elm və texnikanı inkişaf etdirib istehsal sahələrinə tətbiq etmək, gəliri artırıb, işsizliyi aradan qaldırmaq və iqtisadi vəziyyəti inkişaf etdirmək deməkdir. İnnovasiyanı fərqli edən xüsusiyyətlər isə onun elmi-texniki nailiyyətlərdən geniş istifadə etməsinə, yeni texnologiyanın tətbiqinə, istehsal edilən məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin artırılmasına və beləliklə də, iqtisadi artımın əldə edilməsinə yönəldilmiş olmasıdır.

Vəliməmmədov Cəlil İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar

Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti, innovativ inkişafda elmi-sənaye birliklərinin yaradılmasına dair dünya təcrübəsi araşdırılmışdır. Ayrı-ayrı transmilli şirkətlərin inkişafında elm, təhsil və innovasiyaların rolu qeyd edilmişdir. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin qrafiki verilmişdir.

Ölkəmiz innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün elmi araşdırma və təkmilləşdirmələrə yüksək texnologiya məhsulların istehsalına görə mükafatlar və kreditlər vermək yolu ilə geniş diapazonlu bilik şəbəkəsi yaratmaq sahəsində də bir çox imkanlar təklif edilir.

Valimamedov Jalil
Innovations in economic studies
Summary

In the article, the importance of the application of innovations in the development of the economy, the world experience of the creation of scientific and production associations in the development of innovation. The role of science, education and innovations in the development of individual transnational companies is noted. The table of expenditures on technological innovations by type of economic activity is shown.

In order to stimulate the innovative activity of our country, many opportunities are also offered in the field of creating a wide range of knowledge networks by providing premiums and credits for the production of high-tech production for scientific research and development.

Ədəbiyyat

1. <http://marja.az/news/4367>.
2. İsa Qasımov , Fərid Cəbiyev ; Innovasiya sahibkarlığı və texnoparklar, Bakı 2017
3. Altay İsmayilov, Xətai Aliyev. İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqlərinin əhəmiyyəti; Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya IV Beynəlxalq Kongres Bakı 2014
4. The Global Competitiveness Report 2016–2017 (http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf)
5. Global Innovation Index 2016. <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report#>

DÖVLƏTİN İNVESTİSİYA-İNNOVASIYA SİYASƏTİ

Hüseynov Xalqəddin Novruz oğlu,
Xocavənd Rayon Statistika idarəsi
Ünvan: Beyləqan Rayonu 500 ailəlik qəsəbə
e-poçt: xalqeddin_85@mail.ru

Acar sözlər: investisiya siyasəti, innovasiya siyasəti, strateji yol xəritəsi, yeni iqtisadiyyat, informasiya təhlükəsizliyi

Ключевые слова: инвестиционная политика, инновационная политика, стратегическая дорожная карта, новая экономика, информационная безопасность.

Key words: investment policy, innovation policy, strategic roadmap, new economy, information security.

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir. Qlobal çağırışlara cavab verərək investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyi gücləndirəcək və yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri»nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Sənəd təkcə inkişaf məqsədləri və prinsiplərini deyil, həm də hər bir istiqamət üzrə qlobal meyilləri, iqtisadiyyatın 360 dərəcəli diaqnostikasını və mövcud vəziyyətin GZİT təhlilini, görülməli tədbirləri, tələb olunan investisiya və nəticə indikatorlarını əhatə edir.

Qısamüddətli dövrdə seçilmiş prioritetlərə fokuslanmaqla orta və uzunmüddətli dövrlərdə iqtisadi inkişafın bünövrəsi qoyulacaqdır. Strateji Yol Xəritəsi iqtisadi inkişafa töhfə verən bütün faktorları, o cümlədən yerli və beynəlxalq özəl sektor nümayəndələrinin kommunikasiyası və əməkdaşlığı üçün imkanları təmin edəcəkdir. Dövlət investisiyaları katalizator rolunu oynayacaq, iqtisadi inkişafın lokomotivi isə özəl sektor olacaqdır. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, Strateji Yol Xəritəsinin qəbulundan sonra onun həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət qurumları öz fəaliyyətlərini daha müfəssəl proqramlar əsasında quracaqlar. Sənəddə nəzərdə tutulan layihələrin həyata keçirilməsindən əvvəl texniki-iqtisadi əsaslandırılma aparılacaq və hər bir təşəbbüs üzrə müvafiq dövlət qurumları cavabdehlik daşıyacaqlar.

Məlum olduğu kimi, dünya iqtisadiyyatı müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçib: kənd təsərrüfatı, sənaye və postsənaye dövrü. Son illər yeni qlobal iqtisadi mühitin təşəkkülü prosesi baş verir. Dünya iqtisadiyyatının sənaye və postsənaye dövrü innovasiya dövrü ilə əvəz olunur. İnnovasiya dünyada baş verən qlobal dəyişmənin təməl faktoru olaraq xarakterizə edilə bilər.

Qlobal informasiya təcrübəsinə söykənən, qlobal ünsiyyətə əsaslanan, mövcud elmi qəbul və bunu aşmağı hədəfləyən bir yenilik, dəyişiklik və fərqləndirmə mədəniyyətdir. «Yeni iqtisadiyyat» müzakirələrində iqtisadçıların etdiyi tərif, «sənaye çağında torpaq, əmək və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatın təməl daşlarını təşkil edərdi, lakin məlumat çağında bunlara dördüncüsü əlavə olundu. Bu da məlumatdır. Məlumat yeni bir sərmayə növüdür». Artıq beşinci bir ünsür daha var. Bu «innovasiyadır» hansı ki, iqtisadiyyatın əsas sütunlarından biridir. İqtisadiyyatın həm ənənəvi, həm də elmtutumlu sahələrdə rəqabətə davamlılığının artımı onun inkişafına stimül yaradır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf innovasiya siyasəti ilə sıx əlaqəlidir. Bu da öz növbəsində innovasiya sistemlərinin

yaradılmasını tələb edir.

İqtisadiyyatın innovasiya inkişaf yoluna keçidi rəqabətə davamlı regional innovasiya sisteminin formalaşmasını, regional iqtisadiyyatın idarəetmə forma və üsullarının təzələnməsini tələb edir. Günümüzün sürətlə dəyişən rəqabət mühitində ayaqda qala bilmək üçün firmaların məhsullarını, xidmətlərini və iş görmə üsullarını davamlı olaraq dəyişdirmək, fərqliləşdirmək və yeniləmək lazımdır. Bu dəyişdirmə, fərqliləşdirmə və yeniləmə əməliyyatı «innovasiya»dır. Təsərrüfat subyektləri üçün innovasiya çox əhəmiyyətli bir rəqabət vasitəsidir. Məhsuldarlığı və gəlirliliyi artırır, yeni bazarlara girilməsini və mövcud bazarların böyüdülməsini təmin edir. İqtisadiyyatın material-resurs tutumlu və xammal istiqamətli sahələrindən innovasiya inkişafına istiqamətləndirilməsi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas məzmununu təşkil edir.

Yeni dünyada rəqabətə tab gətirmək üçün, ilk növbədə, təhsilə, zəngin biliklərə, informasiya texnologiyalarına, innovasiya iqtisadiyyatına arxalanmaq lazımdır. Yeni dünya nizamında elmi-informativ biliklər inkişafın mühüm katalizatoruna, innovation yeniliklərin başlıca təminatına çevrilmişdir. Elmtutumlu informasiyanın yaradılması, əldə edilməsi, tətbiqi sosial-iqtisadi inkişafın, qlobal rəqabətin mühüm amilləridir. İqtisadi artımın və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllində ölkədəki investisiya durumu, investisiyaların innovasiyayönümlü olması vacib şərtlərdən biridir.

İqtisadi artımı və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə investisiyaları iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəltmək, iqtisadiyyatın quruluşunda elmtutumlu sahələrin payını artırmaq zəruridir. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti investisiya mənbələrini tapıb, onların səmərəli, elmtutumlu, innovasiyalara bağlı sahələrə yönəldilməsidir. Bu siyasət işə bütövlükdə ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir və struktur, vergi, maliyyə-kredit, amortizasiya, qiymət, gəlir və digər siyasətlərlə əlaqəlidir.

İqtisadi siyasəti istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak, yığım, idxal, ixrac və s. sahələrdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Dövlətin iqtisadi siyasəti ölkədaxili və beynəlxalq konyunkturadan, bazarın vəziyyətindən, iqtisadi aktivliyin səviyyəsindən, iqtisadi tsiklin mərhələsindən asılıdır.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin bir çox istiqaməti var: büdcə-vergi, pul-kredit, antitsiklik, struktur, amortizasiya, investisiya-innovasiya, elmi-texniki, regional, ekoloji, sosial, qiymət, xarici-iqtisadi, antiinflasiya və s. Investisiya və iqtisadi artım arasında olan əlaqəyə dair iki yanaşma mövcuddur.

Birinci yanaşmaya əsasən investisiyalar iqtisadi artımın əsas şərtidir və ölkədə yığım nə qədər çox olarsa, o qədər iqtisadi artım templəri yüksək olar.

İkinci yanaşmaya əsasən yüksək tələb istehsalın artırılmasına və firmaları investisiyaları qoymağa vadar edir, başqa sözlə desək, istehsalın və satışın yüksəlməsinə görə firmaların gəlirləri artdıqca investisiya imkanları da artır.

Investisiya – ÜDM tərkib hissəsidir və ÜDM yüksək artımı investisiyaların artımı ilə müşahidə olunur. İqtisadi artım, bir qayda olaraq, investisiya qoyuluşlarının artması, canlanma ilə müşahidə olunur:

- iqtisadiyyatın innovasiya əsasında inkişafı üçün ETT nailiyyətlərinin tətbiqini stimullaşdırmaq;
- rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafını təmin etmək;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırmaq;
- modern iqtisadi sistemin qurulmasını stimullaşdırmaq;
- ölkə üzrə yüksək məşğulluq səviyyəsinə nail olmaq;
- xarici ixrac və daxili təminat potensialını artırmaq və s.

Dövlətin innovasiya siyasəti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

1. İnkişaf və innovasiya normativ bazasının təkmilləşdirilməsi, innovasiya institusional islahatlar, intellektual mülkiyyətin qorunması onun təşviq sisteminin mexanizmi və iqtisadi dövriyyəyə onun tətbiqi;

2. Hərtərəfli dəstəklə yenilik sisteminin yaradılması, istehsalın inkişafı, rəqabət və yüksək

texnologiya məhsulları ixracatını artırmaq. İnnovasiya fəaliyyətinin prosesində, həm də regional səviyyədə hökumət, biznes, maliyyə institutları və qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakının tələbi;

3.İnformasiya təhlükəsizliyi, sistem təcrübəsi, maliyyə və iqtisadi sistemi, istehsal və texnoloji dəstək, sertifikatlaşdırma sistemi və təşviq inkişafı, sistem təlim və yenidən sisteminin, o cümlədən innovasiya prosesinin infrastrukturunun inkişafı;

4.Formalaşması və kiçik yüksək texnologiyalı şirkətlərin uğurlu fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və ilkin mərhələsində dövlət dəstəyi ilə təmin etməklə kiçik innovasiya sahibkarlığın inkişafı;

5.İnnovativ layihə və proqramların rəqabət seçiminin təkmilləşdirilməsi. Dövlətin dəstəyi ilə özəl investorların iştirakı ilə innovativ layihələrin sektorları nisbətən kiçik və sürətli geri payment həyata keçirilməsi onların özəl investisiya axınını artırmaq üçün ən perspektivli sənaye və təşkilatları dəstəkləyəcək;

6.Kritik texnologiyaların həyata keçirilməsi, ölkə və onun regionlarının iqtisadiyyatının inkişafında müvafiq sektorların prioritet kimi seçilməsi. İnnovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ən əsas texnologiyaları nisbətən kiçik sayda seçki iqtisadiyyatında istehsal və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və yeni texnoloji üçün keçid təmin həlledici təsir edir;

7.İkili təyinatlı texnologiyalar istifadə. Belə texnika silah və hərbi avadanlıqların istehsalı, habelə mülki məhsullar üçün də istifadə edilə bilər. Daxili investisiyaların strukturunun və onun dinamikasının təhlili iqtisadi subyektlərin innovativ motivasiyaları barədə ümumi təsəvvürün formalaşmasına kömək edə bilər.

2017-2023-ci illər Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı çərçivəsində sənayedə və emal sahələrində innovasiyaya çəkilən xərclər barədə məlumat cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Sənayedə və emal sahəsində innovasiya xərclərinin istiqamətləri

	2017	2018	2019	2020
	16135.7	34353.6	48037.1	35919.8
Bütün sənaye				
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	7880.1	11119.0	9600.0	7000.0
texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	528.4	4578.5	32360.0	15292.7
yeni texnologiyaların alınması	158.7	185.2	71.5	1754.5
proqram vəsaitlərinin alınması	685.3	957.9	41.0	8497.7
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	5300.0	6200.0	5900.0	3000.0
yeni marketing tədqiqatları	151.0	-	-	-
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	-	12.0	-
elmi-tədqiqat və işləmələr	12.5	9944.5	22.4	-
müştərək müəssisələrin təşkili vasitəsilə texnologiyaların alınması	-	151.1	-	-
kənar təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsinə çəkilən xərclər	4.7	1.0	-	362.9
texnoloji innovasiyalara çəkilən digər xərclər	1415.0	1216.4	30.2	12.0
Emal sənayesi	16104.0	32967.6	47658.5	34918.7

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi-sosial sahələrin inkişafında dövlət qayğısının göstərilməsi

göz önündədir. Son illərdə yeni istehsal və xidmət sahələrinin fəaliyyətə başlaması daxili bazarda məhsul bolluğu yaratmaqla bərabər, respublikanın ixrac potensialını artırmış, idxalın həcmi isə azaltmışdır.

Hüseynov Xalqəddin
Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti

Xülasə

Məqalədə dövlətin investisiya-innovasiya siyasətinə dair araşdırmalar aparılmış, milli iqtisadiyyat əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərində innovasiya siyasətinə üstünlük verilməsi vurğulanmışdır.

Yeni iqtisadiyyatın təməl daşını torpaq, əmək və sərmayə faktorlarından başqa məlumat, bilik, innovasiya, elm tutumlu məhsulların təşkili göstərilmişdir. Eyni zamanda Dövlətin innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri əks etdirilmişdir.

Huseynov Khalqaleddin
Investment and innovation policy of the state

Summary

In the article, researches were conducted on the state's investment-innovation policy, and the preference for innovation policy in the main directions of the strategic road map for the main sectors of the national economy was emphasized.

The cornerstone of the new economy is the organization of information, knowledge, innovation, and science-based products, in addition to land, labor, and investment factors. At the same time, the main directions of the State's innovation policy were reflected.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi (president.az)
2. Azərbaycan Respublikası «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Qanunu
3. Abbasov S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi
4. Əhmədov M.A, Hüseynov A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2011
5. www.stat.gov.az Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı.
6. Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı məqalələr toplusu AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı: 2011

İQTİSADI TƏDQIQATLARDA İNNOVASIYALAR

Elmin Əliyev

Yardımlı Rayon Statistika İdarəsi
Yardımlı şəhəri Heydər Əliyev prospekti 165
e-poçt:elminliyev1@gmail.com

Açar sözlər: innovasiya, iqtisadi inkişaf, texnologiya, tədqiqat, elmi-texniki tərəqqi

Ключевые слова: инновации, экономическое развитие, технологии, исследовательская работа, научно-технический прогресс.

Key words: innovation, economic development, technology, research, scientific and technical progres

İnnovasiya deyildikdə adətən yenilik və ya yeni texnologiyalardan istifadə başa düşülür. Əslində isə innovasiya daha geniş bir məna daşıyır. Belə ki, innovasiya qısaca olaraq yeni ideyaların məhsullara, istehsal prosesinə və ya istehsalçı firmanın bazar dəyərini artıracaq hər hansı bir fəaliyyətə tətbiqi kimi başa düşülür [1]. Yəni burada innovasiya dedikdə prosesin iştirakçıları olaraq yeni ideyalar, istehsal olunan məhsul, istehsal prosesi və firmanın bazar dəyəri nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, innovasiya üçün yeni ideyalar bir başlanğıc hesab olunur. Bu yeni ideyalar istehsal olunan məhsullara və ya istehsal prosesinə tətbiq olunduğu zaman innovasiya prosesi başa çatmış sayılır. İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyatın üstünlükləri XX əsrin ortalarından bu yana inkişaf etmiş dövlətlərin güclü sənayelərinin olması və sənaye əsaslı iqtisadiyyata sahib olmaları ilə xarakterizə olunurdu. Bu gün də iqtisadi inkişafa aparıcı yolun sənayeləşmədən keçdiyini söyləyənlər üstünlük təşkil edir. Amma, son dövrlərdə əsas olaraq qloballaşma və texnoloji yeniliklərin təsiri və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatları sənaye əsaslı olmaqdan daha çox innovasiya əsaslı iqtisadiyyata üstünlük verməyə başlamışdır. İnnovasiyalar dəyər artırıcı rolu ilə iqtisadi böyüməyə gətirib çıxarır [2]. İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyatı tədqiq edən zaman onun sənaye əsaslı iqtisadiyyatdan bir çox fərqləri və eyni zamanda üstünlükləri ortaya çıxır. Bəs innovasiya əsaslı iqtisadiyyat sənaye əsaslı iqtisadiyyatdan nə ilə fərqlənir və ya üstünlükləri nələrdir? Bu sualın cavabı aşağıdakı cədvəllərlə müqayisəli olaraq göstərilmişdir.

Sənaye əsaslı iqtisadiyyat (Industrial economy)
Xammal: təbii resurslar, əmək, kapital
Müştəri hədəfi: kütləvi istehsal
Təşkilatlar: nəhəng korporasiyalar
Uğur faktoru: keyfiyyət, aşağı maya dəyəri, stabillik, nəzarət

İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyat (idea economy)
Xammal: ideyalar
Müştəri hədəfi: informasiya texnologiyaları və məhsul dizaynı əsaslı kütləvi müştəri cəlb etmə
Təşkilatlar: sahibkarlar, müstəqil agentliklər, şəbəkə fəaliyyətləri
Uğur faktoru: innovasiya, müştəri ilə bütünləşmə, elastiklik

Belə ki, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda sənaye əsaslı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq xammal funksiyasını ideyalar yerinə yetirir. Daha doğrusu, yeni ideyaların istehsalatda tətbiqi ilə təbii resurslardan, əmək və kapitaldan istifadənin səmərəliliyi artırılır və bu da iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır. Sənaye əsaslı iqtisadiyyatda kütləvi istehsal yoluyla müştərilərə müraciət

olunur. Ancaq, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda isə informasiya texnologiyalarından aktiv istifadə və məhsul dizaynında fərqliliklərin yaradılması, müştəri qruplarına fərqli dizaynda məhsullar təklif etməklə müştəri cəlb olunur.

Sənaye əsaslı iqtisadiyyatda istehsal nəhəng korporasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir və iqtisadi inkişafda ciddi şəkildə nəhəng korporasiyaların fəaliyyətlərindən asılılıq. Buna bu tip korporasiyaların öz maraqlarına uyğun bazara və qiymətlərə təsir etməsi də əlavə oluna bilər. Halbuki, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatda iqtisadi inkişaf sahibkarlar və müstəqil agentliyin şəbəkə fəaliyyətləri vasitəsilə əlaqələndirilməsi və birgə fəaliyyəti nəticəsində əldə olunur. Digər tərəfdən, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişafda uğur göstəriciləri də fərqli əsaslara dayanır.

Yəni, sənaye əsaslı iqtisadiyyatlarda uğur yeni iş yerlərinin yaradılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, istehsalda sabillik və bazara nəzarət sayıldığı halda innovasiya əsaslı iqtisadiyyatlarda uğur innovativlik səviyyəsi və innovasiyaya əsaslanan istehsal, müştəri ilə bütünləşmə kimi başa düşülən “mass customization” dərəcəsi və fəaliyyətlərdəki elastikliklə ölçülür. Digər tərəfdən innovasiya Porterin 4 mərhələli milli rəqabətliyi inkişafı modelində də önəmli yer tutur [3].

Porter qeyd edir ki, rifah əsaslı milli rəqabətlik inkişafına nail olmanın yolu innovasiya əsaslı olan mərhələdən keçir. İqtisadi inkişaf baxımından da bu modelin tətbiqi göstərir ki, bir ölkənin iqtisadi inkişafı zamanla faktor əsaslı və investisiya əsaslı mərhələlərdən keçir. Amma global iqtisadi rəqabətin çox güclü olduğu müasir dünya iqtisadiyyatında firmaların uğur qazanmasının əsas yolu yeniliklərin tətbiqi və innovasiyaların güclü şəkildə təşviqindən bilavasitə asılıdır. Bundan başqa, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf modeli innovasiya əsaslı qrupların dəstəklənməsi, məqsədli elmə və infrastruktura investisiyalar vasitəsilə məhsuldarlığın və adambaşına düşən milli gəlirin artırılmasını hədəfləyir və modelin performans göstəriciləri iş yerlərində keyfiyyət, maaş, gəlir artımı və innovativlik səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

İqtisadi inkişafdan məsul şəxslərin roluna gəlincə, innovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf modelində bu şəxslər broker innovasiya şəbəkələrinin yaradılması, ixtiraçılar, maliyyəçilər və sahibkarlar (transformers) arasında fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsinə fokuslanmış şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Ümumiyyətlə, innovasiya əsaslı iqtisadiyyat yüksək keyfiyyətli əmək amilinə sahib olması, sənaye sahələrinin sürətli inkişafı və nəticə olaraq da dünya bazarlarında rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı və ixracı ilə xarakterizə olunur. Günümüzdə texnoloji inkişafın olduqca sürətli olduğu və rəqabətin davamlı olaraq gücləndiyi dünya bazarlarında əlbəttə ki, innovasiyaya dayanmadan, yeniliklərin tətbiqini reallaşdırmadan rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi mümkünsüzdür. İqtisadiyyatını innovasiyaya əsaslanaraq inkişaf etdirmək istəyən dövlətlər bu məqsədə yönəlik sənayeləşmə siyasəti həyata keçirməlidirlər. Burada əsas məqsəd sənayedə innovasiyanın tətbiqini və innovativ sənaye məhsullarının istehsalını artırmaqdır [6]. Çünki, bu gün Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafa gedən yol əsas olaraq sənayeləşmədən keçir. Bununla belə, innovasiya prosesi sənayeləşmə xaricində digər iqtisadi sektorlarda da uğurla tətbiq olunmaqdadır.

Sənayeləşmə siyasətinin özü də innovasiyaların iqtisadiyyatda tətbiqi və yaradılan əlavə dəyərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalaraq zamanla yenilənməyə məcburdur. Yəni, innovasiya əsaslı iqtisadiyyata sahib olmaq istəyən dövlət davamlı olaraq innovasiyaları izləməli, başqa dövlətlərin təcrübələrini öyrənməli və innovasiyaların iqtisadiyyatda tətbiqinə münbit şərait yaratmalıdır.

Innovasiya prosesindən və innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın üstünlüklərindən bəhs edərkən ağıla gələn suallardan bəlkə də birincisi istehsalatda və iqtisadi inkişafda innovasiyaların rolunun necə yüksəldilməsidir. Daha dəqiq desək, bu məqsədə xidmət edəcək dövlət təşviqlərinin forma və əhatə dairəsinin necə olacağı müzakirə mövzularından biridir. Elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitlərin artırılması ilə bağlı təkliflər daha ciddi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bununla belə, innovasiya prosesinin mərhələli analizindən də gördüyümüz kimi

elmi tədqiqatlar və belə tədqiqatların nəticələri innovasiya prosesinin sadəcə ilkin mərhələsi içində yer alır və tətbiq olunmadığı müddətdə innovasiya hesab edilmir. İnnovasiya əsaslı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə xidmət edəcək təkliflər innovasiya prosesi kontekstində bu prosesi sürətləndirən, innovasiyaların tətbiqinə marağı yüksəldən və prosesin irəliləməsinə əngəl olan səbəblərin aradan qaldırılmasına hədəflənməlidir. Hər şey mövcud problemlərin həllinə istiqamətlənmiş yeni fikir və ya ideyaların ortaya çıxmasından başladığı üçün atılmalı olan ilk addım ideya sahibi və ya yaradıcı şəxslərin “kəşf edilməsi” və bu insanlar üçün lazımı münbit şəraitin yaradılmasıdır.

Digər həlli vacib olan məsələ ixtisaslaşdırılmış elmi tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, mövcud mərkəzlərin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, bu tip mərkəzlərin 24 saat tam və ya yarı aktiv fəaliyyətinin təşkil olunması, tədqiqat aparmaq istəyən, elmi dərəcəsindən asılı olmayaraq istənilən şəxslər üçün bu mərkəzlərin açıq və ödənişsiz olması və beynəlxalq ödənişli database və axtarış sistemlərinə çıxışların təmini vacibdir. Şübhəsiz, bu tip mərkəzlərin maddi-texniki bazalarının da olduqca yüksək olması və tədqiqatçılara mərkəzin imkanlarından necə daha effektiv istifadə edə bilməsi ilə bağlı yazılı və şifahi məlumatlandırma imkanlarının olması da olduqca vacibdir [5].

İnnovasiya yalnız və yalnız yeni ideyaların inkişaf etdirilərək testlərdən keçirildikdən sonra istehsalatda tətbiqi sayıldığı üçün bu məqsədə xidmət edəcək yeni bir mexanizm işləni hazırlanılmalıdır. Yəni əlaqədar təşkilatlar və dövlət bir tərəfdən innovativ ideyaların ortaya çıxması və tətbiqi tədqiqatların aparılması üçün münbit şərait yaratmalı, digər tərəfdən də bu innovativ ideyaların istehsalatda tətbiqinin intensivləşdirilməsi üçün lazım olan mexanizmi işləyib hazırlamalı və effektiv icrasını təmin etməlidir.

Modern dövrümüzdə dünyada texnika və texnologiyaların daha sürətlə dəyişməsi danılmazdır. Bu cür şəraitdə məhsul və xidmətlərin yerli mühitə uyğunlaşdırılması, əmək məhsuldarlığının artımı və xərclərin azaldılması üçün onların inkişaf etdirilməsi tələb olunur ki, bu dəyişikliklərin çoxu elmi-tədqiqat üçün ayrılmış laboratoriyalarda deyil, daha çox iş yerlərində, ofislərdə reallaşdırılır.

Ölkə iqtisadiyyatında xidmətlər və məhsullar üzərində reallaşdırılan bu kiçik dəyişikliklərin ümumi təsiri çox hallarda müəssisələrdə yeni olan iri texnologiyanın qazandırdığı təsirdən daha böyük ola bilər. Bu səbəbdən, mövcud texnologiyaların yerli mühitə ayaqlaşması ilkin innovasiyaların yaratdığı təsir qədər faydalı ola bilər. İnkişafda olan ölkələr öz cəhdlərini elmi-tədqiqat və təcrübə qazanmaq işlərində birləşdirməlidir. Belə olduqda, hökumət əsasən digər ölkələrdən alınmış olan texnologiyanın malik olunması, onun mənimsənilməsi, yerli mühitə uyğunlaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə tərəfgerlik funksiyalarını öz üzərinə götürməlidir və həmçinin həmin işlərə yardım göstərməlidir [4]. Son dövrdə Azərbaycanın yeni texnologiyaya malik olması üçün bir sıra üsullardan istifadəsi mümkündür. Bunlardan ilki xaricdən gələn texnologiyaya malik olunmasıdır.

Xarici texnologiyanın cəlbi bir neçə üsulla mümkündür ki, bunlar da: xarici investisiyanın birbaşa cəlbi, xaricdəki investisiya mallarının oxşarını meydana gətirmək, xarici lisenziyanın əldə edilməsidir. Dövlət innovasiyasına sahib olunmasında yuxarıda qeyd edilən bəzi istiqamətlərə bunu da əlavə etmək olar ki, xarici investisiyanın cəlbi sahəsində dövlət siyasətinin yürüdülməsi, xarici lisenziyanın əldə edilməsinin tənzimlənməsi, intellektual olan mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi rejimi və eləcə də yerli təşkilatların xarici texnologiyaya sahib olmasının maliyyələşdirilməsi üsulu ilə təsir etməsini göstərmək olar [5].

Yeni istifadəyə yararlı texnologiyalardan sonuna qədər istifadə etmək istənilirsə, dövlət həmin bu texnologiyaların bütün ölkə üzərinə yayılması və eləcə də istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsində yerli müəssisələrə nəzərdə tutulmuş yardım siyasəti yerinə yetirilməlidir. Hədəflənmiş bu fikrə yeni texnologiyanın sisteminin bazasını təşkil edən məlumat və biliklərin ölkə üzrə əhatələnməsini qarantiləyən elmi institut və bunun kimi bir çox şəbəkələrin meydana gətirilməsi üsulu ilə əldə etmək mümkündür. Qeyd edilən bu şəbəkələr qeyri-iradi şəkildə və

birdən-birə meydana gəlmirlər, ancaq onlar milli iqtisadiyyata yeni nüfuz edən innovasiyaların özünüküləşdirmə qabiliyyətinin bölünməz bir parçası kimi bərqərar edirlər. Və sonda, respublikada təkmil innovasiya prosesinin meydana gəlməsi ölkənin elm yüklü istehsal potensialı ilə arasında əlaqə yaradılması əsasında iqtisadi-sosial inkişafın sürətini yüksəltmək mümkündür [6].

Elmin Əliyev

İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar

Xülasə

Texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi və əmtəələr arası rəqabətin güclü olduğu müasir dünya bazarında iqtisadiyyat innovasiyaların tətbiqi vasitəsilə rəqabət gücünü artırmağa çalışır. İqtisadiyyatın innovasiya tərəfinin gücləndirilməsi Azərbaycan üçün də prioritetdir. Mövzunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu məqalədə innovasiya və onun iqtisadi inkişafda rolu hərtərəfli tədqiq olunmuş, innovasiya prosesinin mərhələli analizi şərh edilmişdir. Araşdırma nəticələrindən aydın olur ki, innovasiya prosesi ideyalar ətrafında ilkin araşdırmalar ilə başlayıb uzun bir proses sonrasında innovasiyaların istehsalatda tətbiq olunması və əmtəənin bazara çıxarılması ilə başa çatır. Makroiqtisadi baxımdan analiz olunarsa, istehsalatda innovasiyaların tətbiqinin intensivləşdirilməsi və innovativ əmtəə istehsalının artırılması iqtisadi inkişafın innovasiya əsaslılığı artmış olar.

Elmin Aliyev

Innovations in economic research

Summary

In the modern world market, where technology is developing rapidly and competition between goods is strong, economies are trying to increase their competitiveness through the application of innovations. Strengthening the innovative side of the economy is also a priority for Azerbaijan. Taking into account the importance of the topic, innovation and its role in economic development have been comprehensively studied in this article, and the step-by-step analysis of the innovation process has been interpreted. It is clear from the research results that the innovation process begins with initial research around ideas and ends with the application of innovations in production and the release of goods to the market after a long process. If analyzed from a macroeconomic point of view, the intensification of the application of innovations in production and the increase in the production of innovative goods will increase the innovativeness of economic development.

Ədəbiyyat

- 1.Chiristine Greenhalgh, Mark Rogers, Innovation Intellectual Property, and Economic Growth. Prinecton University Press, 2010
- 2.Andrew I. S. Goh. Towards an Innovation-Driven Economy through Industrial Policy-Making: An Evolutionary Analysis of Singapore. The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal, Volume 10, No.3, ss. 1-22, 2005
3. A. Szirmai, W. Naudé, M. Goedhuys. Entrepreneurship, Innovation, and Economic Development. Oxford University Press, 2011, s.5. 2.s 4
4. A.Tağıyev, İ.Əmirov “İnnovasiya menecmenti” Bakı-2010
5. www.economics.az
6. www.unec.edu.az

İQTİSADI TƏDQIQATLARDA İNNOVASIYALAR

Qoşqar Niftəliyev
Zərdab Rayon Statistika *İdarəsi*
e-poçt: qosqar-907@mail.ru

Açar sözlər: innovativ inkişaf, rəqəmsal iqtisadiyyat, innovativ sahibkarlıq, elmi-texniki tərəqqi, davamlı inkişafı, investisiya-innovasiya mühiti

Ключевые слова: инновационное развитие, цифровая экономика, инновационное предпринимательство, научно-технический прогресс, устойчивое развитие, инвестиционно-инновационная среда

Keywords: innovative development, digital economy, innovative entrepreneurship, scientific and technological progress, sustainable development, investment and innovative environment

Azərbaycanın bugünkü uğurları müasir Azərbaycan dövlətinin banisi, ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilərək həyata keçirilmiş islahatlarla bağlıdır. Məhz bu islahatların hesabına Azərbaycanda bazar münasibətlərinə söykənən sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafına nail olunmuş, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə gedən iqtisadi inkişaf prosesləri Azərbaycana da öz ciddi təsirini göstərir. Belə təsir birmənalı olaraq özünü sosial-iqtisadi inkişaf, ictimai və idarə proseslərin təkmilləşməsində əks etdirir.

İqtisadi artım hər bir cəmiyyətin qəbul etdiyi bir iqtisadi məqsəddir. O, nə qədər yüksək olarsa, əhalinin artmaqda olan tələbatı, demək imkanı bir o qədər yaxşılaşar. İqtisadi artımın tədqiqində isə onun amillərinin müəyyənəşdirilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artım amilləri dedikdə, istehsalın real həcmnin artmasına, onun səmərəliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən proseslər başa düşülür. Bu amillər iqtisadi artım dinamikasını müəyyən etməklə yanaşı, onun səmərəliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin də əsas amillərindən biri iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiq etdirilməsidir.

İnnovasiya iqtisadiyyata böyük təsir göstərir. Belə ki, innovasiyalar məhsulun keyfiyyətinə təsir edir, yəni tamamilə yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsullar meydana çıxır. Bu məhsullar da insanın tələbatını tam ödəmək imkanındadır. Həmçinin, innovasiya istehsal xərclərinin azalmasına şərait yaradır. Belə ki, elektrik enerjisinin, suyun və s. sərfinin həcmi azaltmağa imkan verən yeni texnologiyalar ixtira edilir. Ən əsası, innovasiya mənfəətin artmasına kömək edir.

İnnovasiya dedikdə adətən yenilik və ya yeni texnologiyalardan istifadə başa düşülür. Əslində isə innovasiya daha geniş bir mənə daşıyır. Belə ki, innovasiya qısaca olaraq yeni ideyaların məhsullara, istehsal prosesinə və ya istehsalçı firmanın bazar dəyərini artıracaq hər hansı bir fəaliyyətə tətbiqi kimi xarakterizə olunur. Yəni burada innovasiya dedikdə prosesin iştirakçıları olaraq yeni ideyalar, istehsal olunan məhsul, istehsal prosesi və firmanın bazar dəyəri nəzərdə tutulur.

İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyaların tətbiqinin əsas məqsədi yerli sahibkarlara müasir texnologiya və texnoloji avadanlıqların əldə olunmasında yardım göstərmək, onların transferini təşkil etmək, innovasiyaya əsaslanan elmi tədqiqatları dəstəkləmək, innovativ layihələri, o cümlədən startapları maliyyə mexanizmlərini stimullaşdırmaq, onları qrant, güzəştli kredit vasitəsilə maliyyələşdirməkdir. Eyni zamanda İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılmasıdır.

Sadaladığımız bütün bu amillər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında iqtisadi tədqiqatlarda innovasiyaların tətbiqininin zərurətini əsas götürərək, onun davamlı formada həyata

keçirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər icra edilir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra qlobal iqtisadi inkişafa inteqrasiya və innovasiya fəaliyyəti istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqaməti, eyni zamanda ölkədə investisiya-innovasiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması zərurətini artırdı. Müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyətdə yeni texnologiyaların sürətlə dəyişən tələbə cavab verməsi, dünya standartlarına uyğun yeni məhsulların yaradılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalı inkişafın rolunu daha da artırır. Azərbaycan Respublikasında inkişaf prosesləri arasında əsas təsir amili kimi, elmi texniki tərəqqi innovasiya amilləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizin müasir və perspektiv inkişafında davamlı sosial iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi innovasiya fəaliyyəti və innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin, iqtisadi tədqiqatlarda innovasiyaların tətbiqinin müasir tələblərə uyğun təşkili və mütəmadi təkmilləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, ictimai, iqtisadi və sosial həyatda innovasiya fəaliyyəti və innovativ proseslərin nəticələrindən, niyyətlərindən istifadə edən ölkənin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə, eləcə də intellektual potensialın üzə çıxarılmasına, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, innovasiyalı iqtisadiyyatın qurulması və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Sadaladığımız bütün bu amillər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyətinin inkişaf zərurətini əsas götürərək, onun davamlı formada həyata keçirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər icra edilir.

Müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyətdə yeni texnologiyaların sürətlə dəyişən tələbə cavab verməsi, dünya standartlarına uyğun yeni məhsulların yaradılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalı inkişafın rolunu daha da artırır. Ölkəmizdə son illərdə müxtəlif sferalar üzrə innovativ yanaşmadan istifadə olunur. İnnovasiya prosesinin təşkili, iqtisadi tədqiqatlarda tətbiqi və idarə edilməsi dövlətin sosial iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Azərbaycanda innovasiyaların iqtisadiyyatda tam və mükəmməl formada tətbiqi və formalaşması baxımından köklü və əsaslı islahatların həyata keçirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə son illərdə ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirməsi baxımından həyata keçirilən işlər və əldə edilən nəticələr ölkəmizdə innovasiyanın inkişaf etdirilməsinə daha da inam yaratmışdır.

Qoşqar Niftəliyev
İqtisadi tədqiqatlarda innovasiyalar
Xülasə

Məqalədə iqtisadi tədqiqatlarda innovasiyaların əsas məqsədləri, rolu və ölkəmizdə son illərdə müxtəlif sferalar üzrə innovativ yanaşma ilə bağlı vəziyyət təhlil olunur. Təhlilə əsasən müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyətdə yeni texnologiyaların sürətlə dəyişən tələbə cavab verməsi, dünya standartlarına uyğun yeni məhsulların yaradılması, yeni texnologiyaların tətbiqi, innovasiyalı inkişafın rolunun daha da artması göstərilmişdir.

Goshgar Niftaliyev
Innovations in economic research
Summary

The article analyzes the main goals and role of innovation in economic research and the situation related to the innovative approach in various spheres in our country in recent years. Based on the analysis, it is shown that in modern times, the role of new technologies in economic activity has increased in response to rapidly changing demand, the creation of new products in accordance with world standards, the use of new technologies, and the role of innovative development.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. <https://www/stat.gov.az/>
2. “Elm və innovasiya fəaliyyəti”, İnnovasiya, əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqlərinin əhəmiyyəti

Statistik İstehsal Proseslərində İnnovasiyaların Tətbiqi

SEÇMƏ ŞƏBƏKƏSİNİN YARADILMASINDA STATİSTİK İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ

Saleh Mövlamov, Nazilə Ağayeva

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: saleh.movlamov@stat.gov.az, nazila.aghayeva@stat.gov.az

Açar sözlər: seçmə müşahidələr, seçmə planı, reprezentativ seçmə, innovativ texnologiyalar, R proqram sistemindən istifadə, seçmə bazası

Ключевые слова: выборочные наблюдения, план выборки, репрезентативная выборка, инновационные технологии, использование программного комплекса R, база выборки

Keywords: sampling observations, sampling plan, representative sampling, innovative technologies, use of software complex R, sampling base

Müasir dövr kənd təsərrüfatı statistikasının təkmilləşməsi yeni innovativ texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Yeni innovativ texnologiyalardan istifadə keyfiyyətli statistik məlumatların alınmasını şərtləndirir.

Statistik biznes prosesinin ümumi modelində statistik tədqiqat aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir [1].

- informasiyaya olan tələblərin müəyyən edilməsi;
- statistik tədqiqatın layihələndirilməsi;
- statistik məlumatların istehsalı sisteminin yaradılması;
- məlumatların toplanması ;
- məlumatların işlənməsi ;
- məlumatların təhlili ;
- məlumatların yayılması;
- məlumatların qiymətləndirilməsi.

Statistik biznes prosesinin ümumi modelinə əsasən seçmə şəbəkəsinin yaradılması layihələndirmə mərhələsinin tərkib hissəsi hesab olunur (2.4 alt bəndi).

Seçmə statistik müşahidələrin aparılması üçün ilk növbədə seçmə şəbəkəsi yaradılmalıdır. Seçmə şəbəkəsinin yaradılması zamanı kənd təsərrüfatı siyahıyaalma məlumatlarından istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması son dəfə 2015-ci ildə keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin statistikasının təşkili üçün 2 N-li siyahıyaalma vərəqəsinin (uçot vahidi: fərdi sahibkar təsərrüfatı, ailə kəndli təsərrüfatı, ev təsərrüfatı) 2-cı bölmə aşağıdakı kimidir [2].

1. Dənli bitkilər: Payızlıq buğda , payızlıq çovdar, payızlıq arpa, yazlıq buğda, yazlıq çovdar, yazlıq arpa, vələmir (yulaf), pərinc, dən üçün qarğıdalı, qarabaşaq, darı, çəltik, sorqo, dən üçün digər dənli bitkilər.

2. Dənli paxlalı bitkilər: Noxud (nut), lobyə, mərci, lərgə, maş, yemlik paxlalılar, digər dənli paxlalılar.

3. Texniki bitkilər: Pambıq, tütün, şəkər çuğunduru (emal üçün), dən üçün günəbaxan, efiryağlı bitkilər-cəmi.

4. Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri: kartof, kələm, xiyar, pomidor, xörək çuğunduru, yerkökü, baş soğan, sarımsaq, göy noxud, digər tərəvəz-cəmi, tərəvəz bitkilərinin toxumluq əkinləri, bostan bitkilərinin toxumluq əkinləri.

5. Yem bitkiləri: Yemlik kökümeyvəli bitkilər, yemlik kökümeyvəli bitkilərin toxumluq əkinləri, yem üçün şəkər çuğunduru, yaşıl yem, silos və senaj üçün qarğıdalı, silos bitkiləri (qarğıdalısız), birillik otlar,

carı ilin çoxillik otları, keçmiş illərin çoxillik otları, digər yem bitkiləri.

6. Cəmi əkinlər

Bildiyimiz kimi, seçmə statistik tədqiqatların nəticəsinin ümümləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün toplanmış göstəricilərin orta kəmiyyətlərindən istifadə edilir. Lakin həmin göstərici hesablama nəticəsində alındığına görə onun xətasının müəyyən edilməsi və alınmış yekunun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricinin riyazi-statistik xarakteristikaları hesablanmalıdır.

Tədqiqat aparılan obyektlərin həmcinsliyinin (representativliyinin, eynicinsliliyinin) təmin edilməsi üçün statistik vahidlərin qruplaşdırılması seçmə şəbəkəsinin yaradılması mərhələsində həyata keçirilir. Həmcinslik hər bir qrup üzrə seçilmiş vahidlərin seçmə əlaməti (əkin sahəsi) üzrə orta kəmiyyəti, seçilmiş qrupun seçmə əlamətinin orta kəmiyyətinə yaxın olmalıdır. Baş məcmunun seçmə əlamətinin və seçmə məcmunun seçmə əlamətinin orta kəmiyyətləri fərqi representativlik (bircinslik) xətası hesab olunur. Bu xəta nə qədər kiçik olsa layihənin effektivliyi yüksək olar.

Aparılan təhlil göstərir ki, SPSS vasitəsi ilə seçmə əlamətinə görə statistik vahidlərin qruplara (klasterlərə) bölünməsi metodu daha keyfiyyətli layihələrin hazırlanmasını təmin edir.

İri həcmli fərdi məlumatlar (Big data), müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə qruplaşdırma (klaster təhlili) seçmə əlamətinin orta kəmiyyətin standart xətasını və orta kəmiyyətin dispersiyasını azaltmaq mümkündür. Deməli, innovativ statistik metodlardan (klaster təhlili, maşın learning) istifadə etməklə seçilən vahidin representativliyi təmin edilir.

Müşahidə məlumatların baş məcmuya şamil olunması üçün göstəricilərin orta kəmiyyətini və orta kəmiyyətin standart xətasını həmin qrupun vahidlərinin sayına vurmaqla yekun göstəricilər və yekun xəta qiymətləndirilir.

Ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əkin sahəsinə görə tədqiqat aparmaq üçün ev təsərrüfatları qruplara ayrılır. Təsərrüfatlar üzrə əkin sahəsi cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Sıra nömrəsi (id)	İqtisadi rayonun kodu (zona_y)	Inzibati rayonun kodu (REQ)	Əkin sahəsi (D1)	Əkin sahəsinin kodu (land)
1	1	30612018	0.04	0
2	1	30602016	0.04	0
3	1	30602016	0.04	0
...	...	...	...	...
7	1	30602016	0.04	0
8	1	30604016	0.02	0
9	1	30602016	0.02	0
...	...	...	...	...

Cədvəl 1-in göstəricilərinə əsasən qruplaşdırılmış əkin sahəsinin siyahısının nümunəsi aşağıdakı cədvəl 2-də verilmişdir.

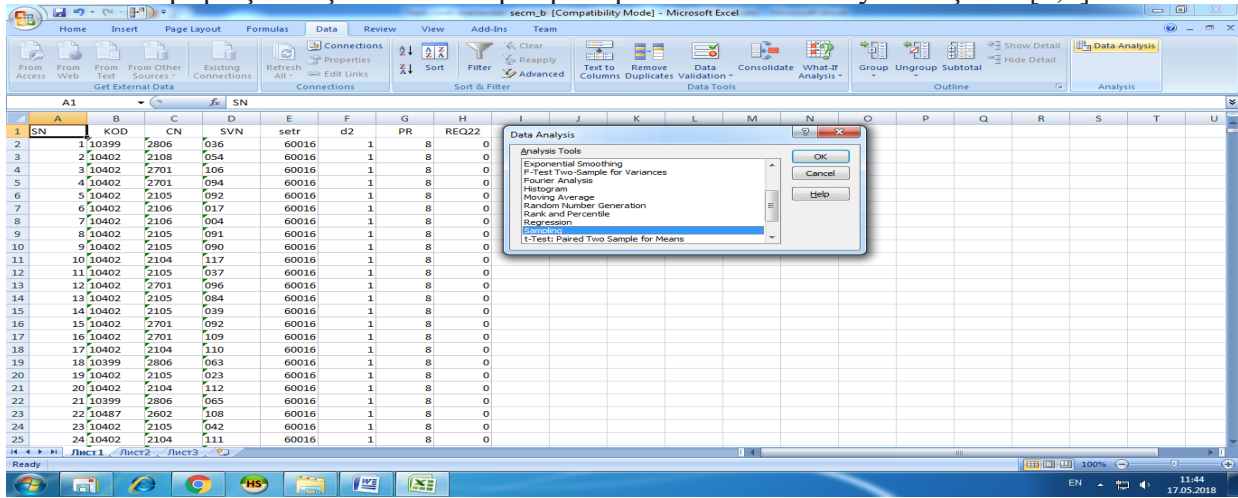
Cədvəl 2

Əkin sahəsi, ha	Təsərrüfatların sayı	Seçiləcək təsərrüfatların sayı
0	8474	840
0.1	595	59
...	...	...
0.5	4	1
0.6	4	1
0.7	2	1
...	...	...

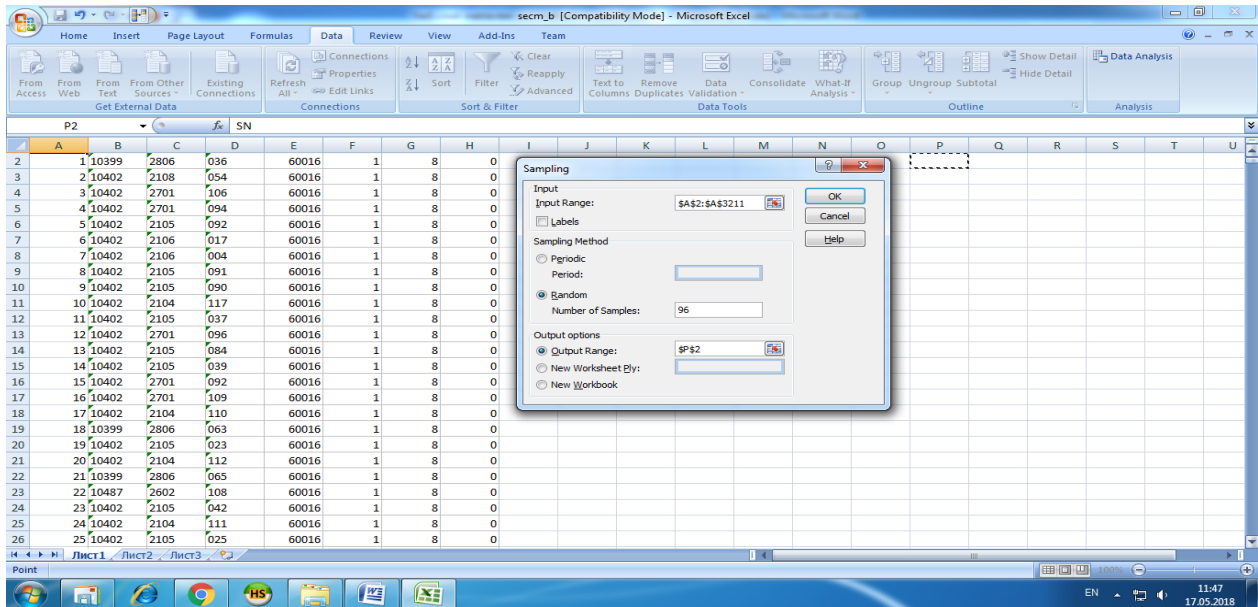
Qruplaşma mərhələsi yerinə yetirildikdən sonra hər qrup üzrə seçmənin sayı müəyyən olunur. Göstərmək lazımdır ki, təsərrüfatların seçməyə düşmə ehtimalı eyni götürülməlidir. Bu layihədə 10

hektardan yuxarı əkin sahəsi olan təsərrüfatların hamısı, 10 hektardan aşağı əkin sahəsi olan təsərrüfatların isə 10 faizi seçilir. Sonra isə seçmə planına əsasən Excel proqram paketi vasitəsi ilə seçmə prosesi aşağıdakı yerinə yetirilir:

Sadə təsadüfi seçmənin aparılması üçün təsərrüfatların siyahısı tərtib olunur, müşahidə aparılacaq təsərrüfatların (obyektlərinin) sayı müəyyən olunur, yəni qruplar üzrə seçmə planı tərtib olunur. Hər qrup üçün seçmə **EXCEL** proqram paketi vasitəsilə həyata keçirilir [5,7].

Şəkil 1. Excel proqramı vasitəsilə seçmə aparmaq üçün istifadə olunan altmenyuya müraciət pəncərəsi

Şəkil 2: Exsel proqramında seçmə metodu altmenyusuna müraciət pəncərəsi

1-ci pəncərə **SAMPLING** başlığı ilə verilmişdir. Burada **INPUT RANG** sətirinin qarşısında təsərrüfatların siyahısı yerləşdiyi ünvan göstərilir.

2-ci pəncərə **SAMPLING METHOD** başlığı ilə verilir. Burada seçmənin mexaniki (PERIODIC) və təsadüfi (RANDOM) növləri təklif olunur. Təsadüfi seçməni qeyd edək, **NUMBER OF SAMPLES** şətri qarşısında seçilən vahidlərin sayını göstərək.

3-cü pəncərədə **OUTPUT OPTIONS** başlığı ilə göstərilir. **OUTPUT RANG:** sətirinin qarşısında seçiləcək vahidlərin ünvanı qeyd olunur.

Exsel proqram paketi vasitəsilə aparılan seçmə prosesi əmək tutumlu olduğuna görə, həmçinin prosesin avtomatlaşma səviyyəsi aşağı olduğuna görə R proqram sistemindən istifadə daha innovativ texnologiya hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, irihəcmli məlumatların işlənməsi üçün Exsel sistemindən istifadə səmərəli olmur. Odur ki, seçmə şəbəkəsinin yaradılması üçün R proqram sistemində tərtib olunmuş proqram aşağıdakı kimidir [6]:

```
secme.plan<-read.table("c:/RRR/plan_zona1.csv", header=TRUE, sep=";")
```

```
str(secme.plan) # 1-ci zona üzrə seçmə planı (plan_zona1.csv) R-sisteminə oxunur
n<-length(secme.plan$secme) #seçmə.plan cədvəlinin sətirlərin, yəni dövrlərin sayı tapılır
n # dövrlərin sayı ekranda göstərilir
size.land<-as.numeric(secme.plan$land) #əkin sahələrinin həcmi vektoru yaradılır
size.land
say.secme <-as.integer(secme.plan$secme) # qruplar üzrə seçmənin həcmi vektoru yaradılır
say.secme
registr.unit<-read.table("c:/RRR/registr_all.csv",header=TRUE, sep=",") # əkin sahəsinə
dair registr R-sisteminə oxunur
registr.unit
str(registr.unit) #əkin sahəsi registri strukturu ekranda göstərilir
dat<-data.frame(registr.unit) #məlumat cədvəli yaradılır
dat
str(dat)
j=1
while (j<=n) #dövrü operator
{
  say.secme_j<-say.secme[j] #j-cu dövr üçün seçmə sayı say.seçmə vektorundan müəyyən
  olunur
  say.secme_j
  i<-say.secme_j
  size.land_j<-size.land[j] # j-cu dövr üçün əkin sahəsinin növü size.land vektorundan
  müəyyən olunur
  str(size.land_j)
  data<-subset(dat, zona_y=='1' & land== size.land_j) # əkin sahəsi registrindən 1-ci zona
  və əkin sahəsinin növü seçilir
  data
  str(data)
  data[sample(1:nrow(data), size = i), ]->sample_j # seçmə prosesi yerinə yetirilir və nəticə
  sample_j vektoruna yazılır
  sample_j
  write.table(sample_j, file = "c:/RRR/selection.csv", sep=",", append=TRUE, col.names=-
  FALSE,row.names=FALSE) #seçmə prosesinin nəticəsi selection.csv faylına yazılır
  j=j+1
} # dövr başa çatır
```

Hər bir tədqiq olunan göstəricinin hesabi orta kəmiyyətin xətasının hüdudu aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\bar{x} = \tilde{x} \pm \Delta_{\tilde{x}},$$

$$\tilde{x} - \Delta_{\tilde{x}} \leq \bar{x} \leq \tilde{x} + \Delta_{\tilde{x}}$$

Əkin sahəsi üzrə statistik tədqiqatın təşkilində müxtəlif proqram paketlərindən istifadə edilir. Bu layihənin hazırlanmasında MS Office (Excel, Access) və R proqram sistemindən istifadə edilmişdir. Yuxarıda R sisteminin makrosları, skriptləri ilə tərtib olunmuş proqramın izahatı verilmişdir.

Saleh Mövlamov, Nazilə Ağayeva
Seçmə şəbəkəsinin yaradılmasında statistik innovasiyaların tətbiqi

Xülasə

Məqalədə iqtisadi və ya inzibati rayonlar üzrə əkin sahəsinin statistikasının təşkili üçün tədqiqat obyektlərinin (fərdi sahibkarlar, ev təsərrüfatları və s.) seçilməsi üçün Excel və R proqram

sistemindən istifadəsi göstərilmişdir. Zona üzrə seçmə planı hazırlanmış, cəmi əkin sahəsi üzrə registr məlumatlarından istifadə etməklə R-da seçmə prosesini avtomatlaşdırmaq üçün proqramı tərtib edilmişdir. Eyni zamanda seçmə şəbəkəsinin yaradılması üçün innovativ texnologiyaların tətbiqinin seçmə müşahidənin keyfiyyətinə təsiri araşdırılmışdır.

Saleh Movlamov, Nazila Aghayeva
Application of statistical innovation to create a sampling network
Summary

The article explores the use of Excel and R programs on a sample of objects (individual entrepreneurs, households, etc.) to organize agricultural land statistics by economic or administrative regions. A sampling plan was developed by area, and a program was developed to automate the sampling process in R using registry data by total area. At the same time, the application of innovative technologies on the quality of selective observation was studied.

Ədəbiyyat

1. https://ec.europa.eu/eurostat/cros/content/gsbpm-generic-statistical-business-process-model-theme_en
2. 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2016
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı bölmələrində seçmə müayinələrin aparılması və subregistrlərin yaradılmasına dair metodiki tövsiyyələr. (ikinci hissə). Bakı-2001
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Seçmə müayinələrin aparılmasına dair metodiki tövsiyyələr. Bakı-2000
5. <https://office.live.com/start/Excel.aspx?omkt=mn-MN>
6. https://r-analytics.blogspot.com/p/blog-page_06.html
7. Методологические положения по статистике. Вып.3/М 54 Госкомстат России. М.,2000.-294 с.
8. <https://www.questionpro.com/blog/example-of-sample-survey/>
9. <https://stat.gov.az>
10. <https://www.britannica.com/science/statistics/Sample-survey-methods>

AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN SAĞLAM ÖMÜR UZUNLUĞU

Səadət Rəhimova, Nəzakət Məmmədova

Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi

AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: saadat.rahimova@stat.gov.az; nazakat.mammadova@stat.gov.az

Açar sözlər: gözlənilən ömür uzunluğu, sağlam ömür uzunluğu, xroniki xəstəliklər, sağlamlıq, əlillik.
Ключевые слова: ожидаемая продолжительность жизни, ожидаемая продолжительность здоровой жизни, хронические заболевания, здоровье, инвалидность.

Keywords: life expectancy, healthy life expectancy, chronic diseases, health, disability.

Beynəlxalq statistika standartına görə ölkənin və onun regionlarının insan kapitalı indeksinin hesablanması zamanı adambaşına düşən ÜDM, əhəlinin təhsil səviyyəsi və gözlənilən ömür uzunluğu göstəricilərindən istifadə olunur. Bu məqsədlə beynəlxalq metodologiyaya uyğun olaraq, ömür uzunluğu göstəricisi hesablanır. Davamlı olaraq ömür uzunluğunun artması qismən tibbi texnologiyaların müasir standartlara cavab verməsi ilə sosial proqramların və səhiyyə proqramlarının xroniki xəstəliklərlə mübarizəyə tətbiq edilməsindən asılıdır, bu isə əhəli arasında həmin xəstəliklərdən ölüm hallarını daha yuxarı yaşlara gətirib çıxarır.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq gözlənilən ömür uzunluğunun artması, əhəli arasında qocalma və xroniki xəstəliklərin yayılmasının artması ilə xarakterizə olunan yeni demoqrafik vəziyyətdə ömür uzunluğu, həmçinin xəstəliklərin və zədələrin sağlamlığa, o cümlədən gündəlik fəallığa və əmək qabiliyyətinə necə təsir göstərməsi haqqında məlumatı özündə birləşdirən yeni tip göstəricilərə tələbat yaratmışdır. Bu, sağlamlığın inteqral göstəriciləri olan gözlənilən sağlam ömür uzunluğu (healthy life expectancy) çox sayda ölüm və xəstəliklər səbəbindən itirilmiş illərin yükündə öz əksini tapmışdır.

Buraya, həmçinin sağlamlığın üç ümumi göstəricisinə istinad edərək sağlam ömür uzunluğunun müqayisəli tədqiqatı əsasında xroniki xəstəliklər və ya onların olmaması, bütövlükdə sağlamlığın qiymətləndirilməsi və sağlamlıqla əlaqədar problemlərə görə gündəlik fəaliyyətdə məhdudiyyətlərin olması da aid edilir.

Əhəlinin sağlam ömür uzunluğu göstəricisini hesablamaq üçün bir neçə metod vardır ki, bunlardan biri də mövcud klassik ölüm cədvəllərinin (gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinin hesablanması cədvəlləri) standart göstəricilərindən istifadə olunmasıdır.

Sağlam ömür uzunluğu göstəricisini hesablamaqdan ötrü hər bir yaşdakı $L(x)$ yaşayanların toplusunu iki hissəyə: sağlamlığına görə məhdudiyyəti olmayanlara və ya sağlamlığında məhdudiyyəti olanlara ayırmaq lazımdır [2]. Əgər bu nisbət mövcuddursa, yəni sağlam və sağlamlığı məhdudlaşanların bölgüsü varsa, o zaman bu və ya digər halda $x - x+n$ yaş intervalında adam-illərin sayı hesablanır və bu halda məsələnin həllinə ancaq texniki cəhətdən yanaşmaq lazımdır.

Sağlam ömür uzunluğunu hesablamaq üçün sağlamlığı məhdud olan əhəlinin hissəsini $\pi(x)$ ilə işarə edək. Verilən məlumatlardan istifadə edərək sağlamlığı məhdud olanlar üçün hər yaş üzrə (yaş qrupu üzrə) $\pi(x)$ hesablanır, bu zaman $1 - \pi(x)$ müvafiq olaraq, hər yaş üzrə (yaş qrupu üzrə) sağlam əhəlinin payına düşən hissəni əks etdirir. Bütün yaşayanların sayını göstərən $L(x)$ göstəricisindən istifadə edərək

$$LH(x) = L(x) * (1 - \pi(x))$$

səhhətində məhdudiyyət olmayanların, yəni yalnız sağlam yaşayanların sayını hesablamağa imkan verir. Burada $LH(x)$ – sağlam yaşayanların sayıdır. Daha sonra $TH(x)$ – sağlam adam-ill göstəricisini:

$$TH(x) = \sum(LH(x))$$

kumulyativ olaraq hesablamaq mümkündür.

Nəticədə sağlam ömür uzunluğu göstəricisi $eH(x)$ aşağıdakı düsturla ifadə edilir (Sullivan metodu):

$$eH(x) = TH(x) / l(x),$$

burada, $eH(x)$ – x yaşınadək yaşayanların sağlam ömür uzunluğu;

$TH(x)$ – sağlam ömürdə yaşayacaq adam-illərin sayı;

$l(x)$ – klassik ölüm cədvəllərindəki əhali sayından həmin yaş intervalının başlanğıcına qədər yaşayanların sayını əks etdirən göstəricidir.

Məlumat mənbələri olaraq, həmçinin əlilliyə səbəb olan bütün xəstəliklər: vərəm, yenitörəmələr, psixi pozuntular, sinir sistemi xəstəlikləri, qan dövranı sistemi xəstəlikləri, qan yaradıcı orqanların xəstəlikləri, tənəffüs sistemi xəstəlikləri, həzm sisteminin xəstəlikləri, sümük-əzələ sisteminin xəstəlikləri, endokrin sisteminin xəstəlikləri, zədələr, digər səbəblər (göz, dəri və dərialtı toxuma, anadangəlmə anomaliyalar) barədə olan Səhiyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi illik hesabat məlumatlarından istifadə olunur (Vərəm xəstəliyinə tutulmuş xəstələr haqqında hesabat; Ruhi xəstəliklər haqqında hesabat; Müalicə müəssisəsinin xidmət göstərdiyi ərazidə yaşayan əhalinin xəstəlikləri haqqında hesabat). Məlumatlar ölkə üzrə cinsə və yaş qruplarına görə verilir. Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən ölkə, həmçinin regionlar üzrə cinsə və yaşa (yaş qrupuna) görə illik məlumatlar hesabat şəklində təqdim olunarsa, o zaman sağlam ömür uzunluğu göstəricisini daha dəqiq şəkildə əldə etmiş olarıq.

Sağlam ömür uzunluğu göstəricisinin hesablanmasının əsas istiqamətlərindən biri xroniki xəstəliklərə nəzarət etmək üçün statistik məlumatlar bazasının yaxşılaşdırılmasıdır. Bu zaman əlillik və ciddi xəstəliklər olmadan yaşanan illərə üstünlük vermək məqsədəuyğundur.

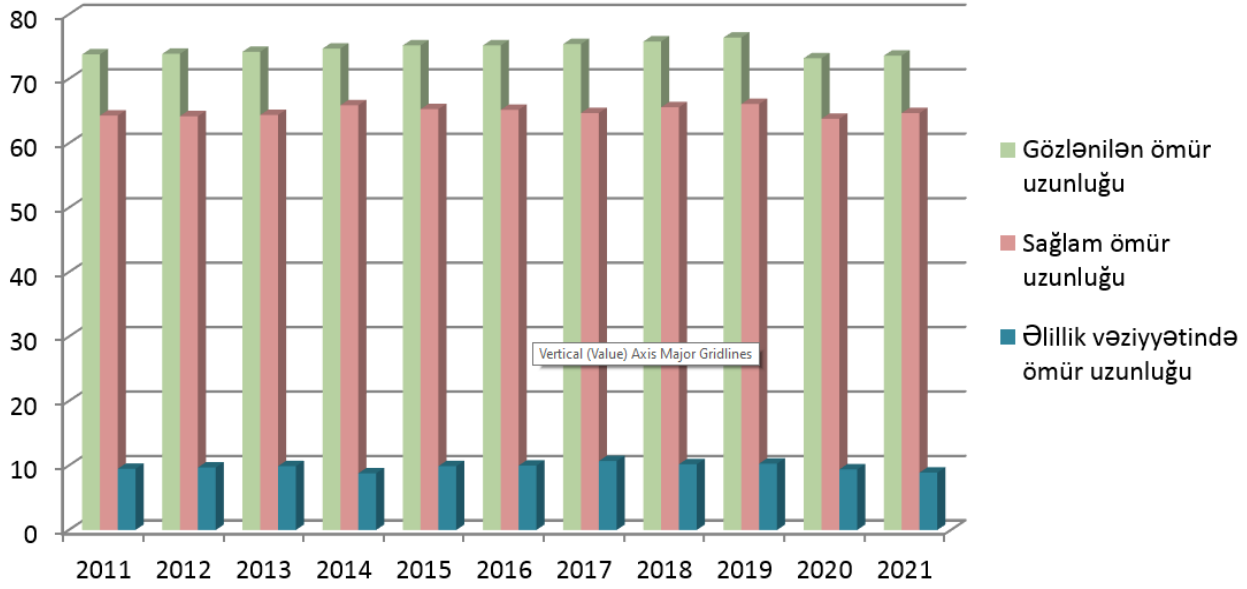
2011-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam və əlillik vəziyyətində gözlənilən ömür uzunluğunun dinamikasını nəzərdən keçirək. Aşağıdakı cədvəldə gözlənilən ömür uzunluğu, sağlam ömür uzunluğu, əlillik vəziyyətində ömür uzunluğu, sağlam vəziyyətdə yaşanacaq ömür uzunluğunun faizlə ifadə olunan hissəsi göstəriciləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam və əlillik vəziyyətində gözlənilən ömür uzunluğu

İllər	Gözlənilən ömür uzunluğu	Sağlam ömür uzunluğu	Əlillik vəziyyətində ömür uzunluğu	Sağlam vəziyyətdə yaşanacaq ömür uzunluğunun hissəsi (%)
2011	73.8	64.3	9.5	87.1
2012	73.9	64.2	9.7	86.9
2013	74.2	64.4	9.9	86.7
2014	74.7	65.9	8.8	88.2
2015	75.2	65.3	9.9	86.9
2016	75.2	65.2	10.0	86.7
2017	75.4	64.7	10.7	85.8
2018	75.8	65.6	10.2	86.5
2019	76.4	66.1	10.3	86.5
2020	73.2	63.8	9.4	87.2
2021	73.6	64.7	8.9	87.9
2019-cu ildə 2011-ci ilə nisbətən artım(+), azalma(-)	2.6	1.8	0.8	-
2021-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən artım(+), azalma(-)	-2.8	-1.4	-1.4	-

Koronavirus (COVID-19) pandemiyası və 44 günlük Vətən müharibəsi səbəbindən 2021-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu və sağlam ömür uzunluğu göstəriciləri

müvafiq olaraq 2.8 il və 1.4 il azalmışdır. Bu azalmanı aşağıdakı qrafikdən aydın şəkildə görmək mümkündür.

Şəkil. Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam və əlillik vəziyyətində doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu

Hazırda əliliyin artması yalnız Azərbaycanda deyil, həmçinin bütün dünyada səhiyyə və sosial müdafiə orqanlarının əsas problemlərindən biridir. Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının qiymətləndirməsinə görə Avropa regionu əhalisinin təqribən 10%-i uzun müddət və ya əhəmiyyətli dərəcədə əlillikdən əzab çəkir. Əliliyin artması xroniki xəstəliklərin geniş yayılmasının birbaşa nəticəsidir. Əlillik halında ömür uzunluğu bir neçə komponentlə müəyyən olunur.

Birincisi, kontingentin miqyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mövcud məlumatlar əsasında əlillik vəziyyətində ömür uzunluğu göstəricisinin hesablamalarına əsasən əliliyin ilk dəfə qeydə alınmasının və əlillərin ölüm faizi haqqında qəbul edilmiş fərziyyələrin faktiki səviyyələrinə əsaslanaraq, əliliyin yayılma dərəcəsinin qiymətləndirilməsini təşkil edən əliliyin yayılma dərəcəsinin model səviyyələri müəyyən edilmişdir.

Əlillik vəziyyətində ömür uzunluğunun hesablanması üçün ikinci mühüm komponent kontingentin yaş strukturudur. Digər bərabər şərtlərlə əlillərin yaş tərkibi daha gənc olarsa, bir o qədər də əlillik vəziyyətində ömür uzunluğu çox olar. Hər iki hal əliliyin faktiki yayılmasına görə ardıcılıqla ərazinin tutduğu rəng ilə əlillik vəziyyətində ömür uzunluğuna görə ərazi üzrə tutduğu rəngin fərqli olmasına gətirib çıxaracaq.

Əlillik göstəricisini əhalinin sağlamlıq göstəricisi kimi nəzərdən keçirsək, o zaman əlillik səviyyəsi, nəticə etibarilə yüksək ölüm göstəricisi ilə xarakterizə olunan ərazilərdə ömür uzunluğu daha çox olduğu halda, buna müvafiq olaraq əhalinin ömür uzunluğu aşağı olur. Lakin Rusiyada aparılan tədqiqatlar vəziyyətin heç də birmənalı olmadığını göstərmişdir. Orada aparılan tədqiqat bunun kifayət qədər dəqiq əks qanunauyğunluğunu ortaya çıxarmışdır. Ömür uzunluğu çox olduqca onun çox hissəsi əlillik, az hissəsi isə sağlam halında yaşanır. Sivil cəmiyyətdə məntiq çərçivəsində bu mütənasibliq sağlamlıq vəziyyətinin birmənalı neqativ xüsusiyyətləridir. Bu onu göstərir ki, insanlar əlil olmadan əvvəl ölürlər. Bu mövqedən əliliyin artması, əlillik vəziyyətində ömür uzunluğunun yüksək olması qeyri-kafi sağlamlıq vəziyyətində olan şəxslərə yardımın progressiv olmasının sübutudur [3].

Sağlam vəziyyətdə yaşayan, gözlənilən ömrün hissəsi əvvəlki göstəricinin tam inikası (əksi) deyil, çünki bu göstərici həmçinin yaşadığı ərazidə əhalinin gözlənilən ömür uzunluğundan asılıdır. Əgər müxtəlif ərazilərdə əhalinin ölüm göstəricisi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə, bu zaman əlillik

Səadət Rəhimova, Nəzakət Məmmədova
Azərbaycanda əhalinin sağlam ömür uzunluğu

vəziyyətində müxtəlif ömür uzunluğu səviyyəsində eyni sağlam ömür uzunluğuna bərabər ola bilər.

Beləliklə, sonuncu göstərici ölüm göstəricilərinin ərazi üzrə müxtəlifliyini əks etdirdiyinə görə sağlam vəziyyətdə ömür uzunluğunun hissəsini regional müqayisədə istifadə etmək olar. Regional səviyyədə hesablanmış sağlam ömür uzunluğu göstəricisi hər bir region üçün əlillik problemləri haqqında daha düzgün təsəvvür yaradacaq.

Səadət Rəhimova, Nəzakət Məmmədova
Azərbaycanda əhalinin sağlam ömür uzunluğu

Xülasə

Məqalədə əhalinin sağlam ömür uzunluğu göstəricisi, onun hesablaması metodları və informasiya mənbələri haqqında əsas anlayışlar təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan sağlam ömür uzunluğunun Sallivan üsulu ilə hesablanmasından bəhs edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam və əlillik vəziyyətində gözlənilən ömür uzunluğunun dinamikası nəzərdən keçirilmişdir. Burada gözlənilən ömür uzunluğu, sağlam ömür uzunluğu, əlillik vəziyyətində ömür uzunluğu, sağlam vəziyyətdə yaşanacaq ömür uzunluğunun göstəriciləri öz əksini tapmışdır.

Saadat Rahimova, Nazakat Mammadova
Healthy life expectancy of the population in Azerbaijan

Summary

In the article, the basic concepts of healthy life expectancy of the population, its calculation methods and information sources were analyzed. The calculation of healthy life expectancy by the Sullivan method, which is widely used in international practice, was discussed.

The dynamics of the life expectancy of the population in the Republic of Azerbaijan in the state of health and disability have been reviewed. Here are indicators of life expectancy, healthy life expectancy, life expectancy in case of disability, and life expectancy in healthy conditions.

Ədəbiyyat

1. Рамонов А.В. Ожидаемая продолжительность здоровой жизни как интегральная оценка здоровья россиян. //Экономический журнал ВШЭ. 2011. Стр.497-518
2. <http://www.sci.aha.ru/ATL/ra83c.htm> Средняя продолжительность жизни населения без инвалидности и в состоянии инвалидности.
3. Елисеева И.И. Демография и статистика населения. М., 2006
4. Вопросы Статистики. Научно-информационный журнал. 11/2012. Стр. 50-59
5. <http://eurostat.database>
6. <https://www.stat.gov.az>

ASTARA RAYONUNDA KARTOF, TƏRƏVƏZ VƏ BOSTAN MƏHSULLARININ İSTEHSALINA DAİR

Şövqiyyə Məmmədova

*Astara Rayon Statistika İdarəsinin rəis müavini
AZ0700, Astara şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 17
e-poçt: astara@stat.gov.az*

Açar sözlər: kartof, tərəvəz, bostan bitkiləri, məhsuldarlıq, keyfiyyətli toxum, hibridlərin istifadəsi.
Ключевые слова: картофель, овощи, бахчевые культуры, производительность, использование качественных семян, гибридов.

Keywords: potatoes, vegetables, gourds, productivity, use of high-quality seeds and hybrids.

Astara rayonu ənənəvi tərəvəzçilik rayonu olmuşdur. Rayonda bir çox tərəvəz bitkiləri il boyu məhsul verir və əsas tərəvəz bolluğu iyun-oktyabr aylarında yaranır. Rayon keçmiş SSRİ-nin faraş tərəvəzçilik bazası və Respublikanın əsas tərəvəzçilik rayonlarından biri olmuş və Ümumittifaq bostanı adlandırılmışdır.

Rayonun iqlimi mülayim rütubətli. Relyefi qərbdə dağlıq (Talış silsilələri), şimal-şərqdə düzənlikdir (Lənkəran ovalığı). Dağlıq hissədə bəzi zirvələrin hündürlüyü 2000 metrə yaxındır. Hündürlük artdıqca iqlim soyuqlaşır. Rayonun ərazisindən Pensər çayı, İranla dövlət sərhədi boyunca isə Astara çayı axmaqla Xəzər dənizinə tökülür. Rayonun düzənlik və dağətəyi hissəsi respublikanın rütubətli (mülayim rütubətli) subtropik zonasına daxildir. Azərbaycanda ən çox yağıntı Lənkəran ovalığının cənubunda, Astara ərazisində müşahidə olunur. Sentyabr ayının ortası və oktyabr ayı regionda ən yağmurlu aylardır. İllik yağıntı 1200-1750 mm-dir. Orta temperatur yanvarda -1,5°C-dən 4°C-dək, iyulda 25-35°C-dir. Yanvar-fevral aylarında havanın maksimal temperaturu 24-25°C-yə çatır. Ərazidə yay aylarında cənub-qərb və yerli küləklər, qışda qərb və şimal küləkləri əsir. Küləyin ortaillik sürəti Astarada 2,7-3,1 m/san-dir. Yayın isti quru və qışın sərin, rütubətli keçməsi kənd təsərrüfatı üçün əlverişli imkanlar açır.

Rayonda kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 2016-cı ildə 4817 ha olduğu halda, 2021-ci ildə 3276 ha olmuşdu. 5 il ərzində 1541 ha azalmışdır.

2021-ci ildə rayonda tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 1922 ha, kartofun əkin sahəsi 971 ha, bostan bitkilərinin əkin sahəsi 383 ha olmuşdur.

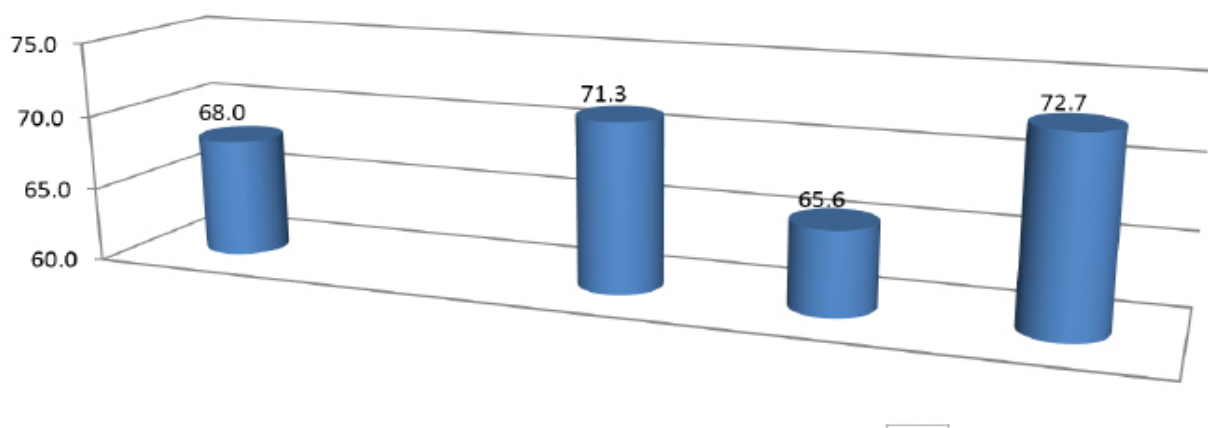
Cədvəl 1

Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahəsi, ha

Göstəricilər	2016	2018	2021	2021-ci il 2016-cı ilə nisbətən faizlə
Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri-cəmi	4817	3853	3276	68.0
ondan:				
Kartof	1362	1168	971	71.3
Tərəvəz	2928	2234	1922	65.6
Bostan	527	451	383	72.7

Cədvəldən göründüyü kimi Astara rayonunda kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahəsi 2021-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri-cəmi 32 faiz, kartof 28.7 faiz, tərəvəz 34.4 faiz bostan bitkiləri isə 27.3 faiz azalmışdır.

2021-ci il 2016 ilə nisbətən bitkilərinin əkin sahəsinin dəyişməsi, faizlə

Şəkil 1. 2021-ci il 2016-cı ilə müqayisədə Astara rayonu üzrə kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahəsinin dəyişməsi, faizlə

Ərzaq məhsulu olan kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının istehsalının inkişafı daha çox əkin sahələrinin məhsuldarlığının artırılmasından asılıdır.

Astara rayonunda bostan məhsullarının istehsalı 2016-cı ildə 6069 ton, 2018-ci ildə 4861 ton və 2021-ci ildə isə 4134 ton olmuşdur. 2021-ci ildə Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə istehsal olunmuş bostan məhsullarının 44,4 faizi Astara rayonunun payına düşür.

Rayonda kartof istehsalı 2016-cı ildə 10888 ton, 2018-ci ildə 9264 ton və 2021-ci ildə isə 7589 ton olmuşdur.

Tərəvəz istehsalı rayonda 2016-2021-ci illərdə 13030 ton azalaraq 28764 ton olmuş, məhsuldarlıq isə 7 sentner/ha artaraq 2021-ci ildə 150 sentner/ha olmuşdur.

Dövlət sektorunda istehsalla məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələrindən sovxoz və kolxozların fəaliyyətinin islahatla bağlı olaraq dayandırılması ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi aşağı düşmüşdür. Əvvəllər məhsulun satışı ittifaq miqyasında həyata keçirilirdi. İndi isə məhsulun satışı ilə əlaqədar problemlər yaranmışdır. Tərəvəzçiliyin Astara rayonunda inkişafı ona görə diqqət mərkəzində olmuşdur ki, burada rayonun münbit torpaqları və iqlim şəraiti tərəvəzçiliyə həm uyğun gəlir və həm də tərəvəz məhsulları yüksək məhsuldarlığa malikdir və həm də ucuz başa gəlir.

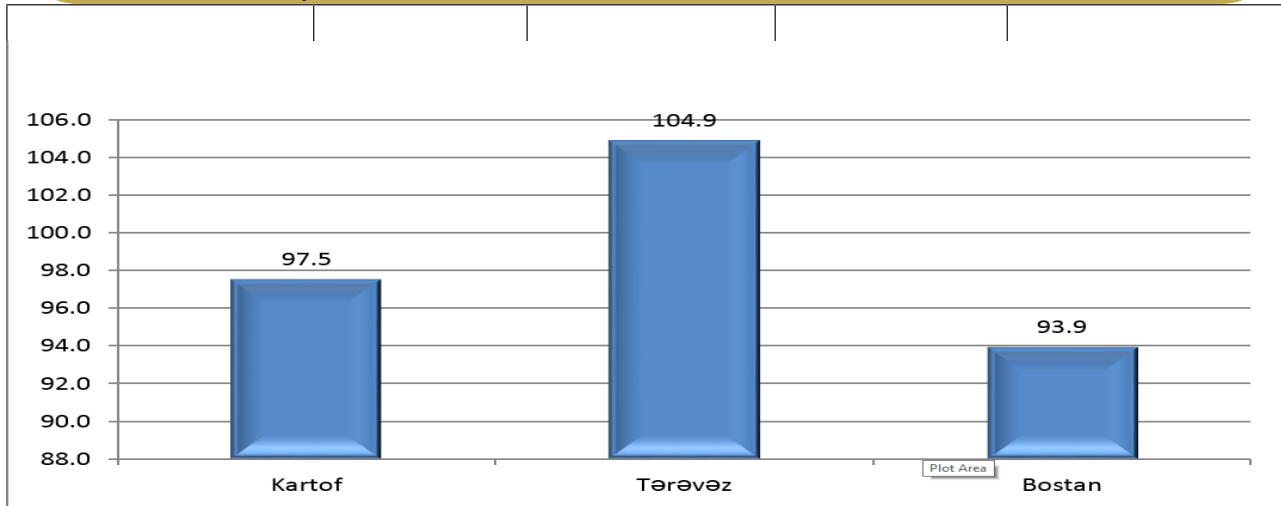
Astara rayonunda kartof əkinində məhsuldarlıq 2016-2021-ci illərdə 2 sentner/ha azalaraq 78 sentner/ha olmuşdur. Bostan bitkiləri üzrə məhsuldarlıq ötən 6 il ərzində 7 sentner/ha azalaraq 108 sentner/ha olmuşdur.

Cədvəl 2

Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin məhsuldarlığı, sentner/ha

Məhsulun adı	2016	2018	2021	2021-ci il 2016 ilə nisbətən, faizlə
Kartof	80	79	78	97.5
Tərəvəz	143	129	150	104.9

Şövqiyyə Məmmədova
Astara rayonunda kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının istehsalına dair

Şəkil 2. 2021-ci il 2016-cı ilə nisbətən Astar rayonu üzrə kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin məhsuldarlığının dəyişməsi, faizlə

Tərəvəzçiliyi inkişaf etdirmək üçün ən düzgün yol torpaq sahələrindən intensiv istifadə olunması, hər vasitə ilə məhsuldarlığı yüksəltmək və maya dəyərini aşağı salmaqdır. Bu sahədə müasir texnikalardan istifadə olunmalıdır. Belə ki, tərəvəzçilikdə məhsuldarlığı yüksəltmək, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, aqrotexniki tədbirləri geniş miqyasda həyata keçirmək və ən müasir sənaye üsulları ilə istehsalı təşkil etmək üçün təsərrüfatın kompleks mexanikləşdirilməsi vacibdir.

Məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasının əsas amili maddi resurslardan səmərəli istifadədir ki, buna nail olmaq üçün təsərrüfat hesabının tətbiq edilməsi ilə, resurslara qənaət texnologiyasının tətbiqi, iqtisadiyyatda onların stimullaşdırılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinə yüksək keyfiyyətli toxum və hibridlərin istifadəsi, istehsal olunan amillərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi lazımdır.

Astara rayonunda tərəvəzin 1 sentnerinin maya dəyəri 23.21 manat, kartofun maya dəyəri 28.64 manat, bostan məhsullarının maya dəyəri isə 16.00 manat olmuşdur. Astara rayonunda kartofun 1 sentnerinin satış qiyməti 2016-cı ildə 50.00 manat, 2018-ci ildə 51.64 manat, 2021-ci ildə isə 70.00 manat olmuşdur. Ölkə üzrə müqayisədə Astara rayonunda kartofun 1 sentneri 39.07 manat baha, Lənkəran iqtisadi rayonu ilə müqayisədə isə 7.42 manat ucuz satılmışdır.

Tərəvəzçiliyin, kartofçuluğun və bostançılığın inkişafı əhalinin keyfiyyətli bitki mənşəli ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında xüsusi rol oynayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərəvəzçiliyin inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlərin aqrar sektorda məşğulluğun təmin olunmasına müsbət təsir göstərməsi bu sahənin xüsusi əhəmiyyətə malik olmasını təsdiq edən amildir.

Şövqiyyə Məmmədova
Astara rayonunda kartof, tərəvəz və bostan
məhsullarının istehsalına dair

Xülasə

Məqalədə Astara rayonu üzrə kartof, tərəvəz və bostan məhsullarının istehsalının statistik təhlili verilmişdir. Həmin bitkilərin əkin sahəsi və məhsuldarlığına dair qrafiklər göstərilmişdir. Eyni zamanda həmin məhsulların qiyməti, maya dəyəri və rentabeliliyi təhlil edilmişdir. Torpaq, iqlim və məşğulluq nöqtəyi nəzərdən bu bitkilərin xüsusi əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Məhsuldarlığın

Shovgia Mammadova

Production of potatoes, vegetables and melons in the Astara region

Summary

The article provides a statistical analysis of the production of potato, vegetable and melon products in the Astara region. Graphs of the sown area and productivity of these plants are given. At the same time, the price, cost and profitability of these products were analyzed. The special significance of these plants from the soil-climatic point of view is substantiated. To increase productivity, the use of intensive technologies was recommended.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi, Bakı-2022
2. <https://stat.gov.az/>
3. <https://etsim.az/>

TƏDQIQATLARDA RİYAZİ STATİSTİK İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ

Zərifə Nağıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: zarifa.naghiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: Riyazi statistik innovasiya, iri həcmli məlumatlar (Big Data), məlumatların təhlili, korrelyasiya təhlili, dispersiya təhlili, reqressiya təhlili, faktor təhlili.

Ключевые слова: Математическая статистическая инновация, большие данные (Big Data), анализ данных, корреляционный анализ, дисперсионный анализ, регрессионный анализ, факторный анализ.

Keywords: Mathematical statistical innovation, Big Data, data analysis, correlation analysis, analysis of variance, regression analysis, factor analysis.

Müasir dövrdə elmi araşdırmaların və tədqiqatların həyata keçirilməsində riyazi-statistik metodların tətbiqi geniş yayılmışdır. Demək olar ki, hazırda riyazi metodların və müvafiq nəzəri anlayışların istifadə oluna bilməyəcəyi elm sahələri praktiki olaraq mövcud deyildir. Uzun illər ərzində iqtisadiyyatdan tutmuş kosmik tədqiqatlara qədər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində riyazi-statistik metodların uğurlu tətbiqi üzrə böyük təcrübə əldə olunmuşdur və müəyyən şəraitdə bu üsullar optimal nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Riyazi - statistik metodlardan istifadə iri həcmli məlumatları (Big data) təhlil etmək və əhəmiyyətli sayda amilləri nəzərə almaq imkanı sayəsində dolğun nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir. Statistik metodlar dedikdə, müxtəlif tədqiqatlardan əldə edilən məlumatların toplanması, işlənməsi, təhlili, modelləşdirilməsi və müqayisəsi zamanı istifadə olunan tətbiqi riyazi statistikanın metod və modellərinin məcmusu başa düşülür.

Tədqiqatda statistik metodlardan istifadənin bəzi xüsusiyyətlərini də qeyd etmək olar [1]:

- tədqiqatlar, bir qayda olaraq, seçmə xarakter daşıyır və statistik seçmə sorğu metodlarından istifadəyə əsaslanır;
- sosial tədqiqatın nəticələri ehtimal xarakteri daşıyır;
- müasir elmi tədqiqat metodlarından istifadə kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanır;
- statistik nəticələrin əldə edilməsi ekstrapolyasiya metodu vasitəsilə həyata keçirilir;
- ekstrapolyasiya modelləri proqnozların verilməsinə imkan yaradır.

Statistik üsullar (riyazi statistikanın istifadəsinə əsaslanan üsullar) informasiyanın toplanması və təhlili üçün effektiv vasitədir. Bu üsulların istifadəsi böyük xərc tələb etmir və öyrənilən hadisələrin (obyektlərin, proseslərin) vəziyyətini müəyyən bir dəqiqlik və etibarlılıq dərəcəsi ilə mühakimə etməyə, onların inkişafının bütün mərhələlərində problemləri proqnozlaşdırmağa və tənzimləməyə, bunun əsasında optimal idarəetmə qərarlarını hazırlamağa imkan verir.

Bu günə qədər dünya praktikasında statistik metodlar üzrə böyük təcrübə əldə olunmuşdur ki, onların bir çoxundan müxtəlif məsələlərin həllində kifayət qədər səmərəli istifadə olunur. Şərti olaraq, bütün metodları üç əsas qrupa bölmək olar: qrafik metodlar, statistik məlumatların təhlili üsulları və iqtisadi-riyazi metodlar. Bu təsnifat statistik metodların müxtəlifliyi və məlumatların təhlilində istifadə baxımından potensial imkanları haqqında əyani təsviri verir.

Qrafik metodlar statistik məlumatların qrafik təhlil alətlərinin istifadəsinə əsaslanır. Bu qrupa Pareto diaqramı, histoqram, səpələnmə qrafiki, nəzarət xəritəsi, dinamika sıralarının qrafiki və s. kimi

üsullar daxil ola bilər. Bu üsullar mürəkkəb hesablamalar tələb etmir, həm müstəqil, həm də digər üsullarla birlikdə istifadə edilə bilər. Qrafik metodlar kifayət qədər səmərəli üsullardır və sənayedə, xüsusən də keyfiyyətlə bağlı məsələlərdə geniş tətbiq olunur.

Statistik məlumatların təhlili üsullarına: reqressiya, dispersiya və faktor təhlili, orta göstəricilərin müqayisəsi metodu, dispersiyaların müqayisəsi metodu və s. aid edilir.

Bu metodlar tədqiq olunan hadisələrin təsadüfi amillərdən həm keyfiyyət (dispersiya təhlili), həm də kəmiyyət (korrelyasiya təhlili) tərəfdən asılılığını müəyyən etməyə; təsadüfi və qeyri-təsadüfi dəyişənlər arasında əlaqələri tədqiq etməyə (reqressiya təhlili); təhlil edilən parametrin dəyişməsində ayrı-ayrı amillərin rolunu müəyyən etməyə (faktor təhlili) və s. imkan verir

İqtisadi-riyazi metodlar iqtisadi, riyazi və kibernetik üsulların məcmusudur. Bu metodlarının mərkəzi konsepsiyası optimallaşdırma, yəni qəbul edilmiş meyar (optimallıq meyarı) nəzərə alınmaqla mümkün olan variantlardan ən yaxşı variantın tapılması prosesidir. İqtisadi-riyazi üsullar sırf statistik xarakter daşımır, lakin riyazi statistikanın imkanlarından geniş istifadə edildiyindən onları statistik metodların təsnifatına daxil etməyə əsas verir. Statistik metodlardan istifadə etməklə məlumatların təhlili bir neçə mərhələdə həyata keçirilə bilər [2].

Sıra nömrəsi	Məlumatların təhlili mərhələləri	Tədqiqatın statistik metodları
1.	Məlumatların təsviri	Təsviri statistika, seçmənin zəruri sayının müəyyən edilməsi
2.	Oxşarlıqların və fərqlərin araşdırılması	Statistik meyarlar: Kramer, Vilkokson-Manna-Uitni, xi-kvadrat, Fişer və s.
3.	Asılılıqların tədqiqi	Korrelyasiya təhlili, dispersiya təhlili, reqressiya təhlili.
4.	Ölçülərin azaldılması	Faktor təhlili, əsas komponentlər metodu.
5.	Təsnifat və proqnoz	Diskriminant təhlil, klaster təhlili, qruplaşdırma.

Statistik tədqiqatlarda adətən böyük həcmli məlumatlardan istifadə olunur. Mövcud məlumatların kompakt şəkildə təsviri məsələsi zəruri olur. Bu məqsədlə təsviri statistika metodları istifadə olunur. Təsviri statistika müxtəlif ümumiləşdirici göstəricilər, qrafiklər vasitəsilə nəticələrin təsvirindən ibarətdir. Bu ümumiləşdirici göstəriciləri şərti olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Vəziyyəti əks etdirən göstəricilər tədqiq olunan məlumatların ədədi ox üzərində vəziyyətini əks etdirir. Bunlara minimal, maksimal qiymətlər, orta kəmiyyət, median, moda və s. aid edilir.

2. Səpələnmə göstəriciləri məlumatların mərkəzdən (orta kəmiyyətdən) səpələnməsi dərəcəsini ifadə edir. Bunlara dispersiya, variasiya genişliyi, standart kənarlaşma və s. aid edilir.

3. Asimmetriya göstəricilərinə asimmetriya əmsalı, eksses əmsalı və s.

4. Histoqramlar.

Mövcud göstəricilər məlumatların əyani təsviri və ilkin təhlili üçün istifadə olunur.

Oxşarlıqların və fərqlərin araşdırılması iki müşahidənin orta kəmiyyətinin müqayisəsi meyarının təhlili məsələsində istifadə oluna bilər. Bu məqsədlə statistik fərziyyə (hipoteza) formalaşdırılır: fərqi olmaması fərziyyəsi (sıfırıncı hipoteza), əhəmiyyətli fərqi olması fərziyyəsi (alternativ hipoteza). Hipotezalardan hansının (sıfır və ya alternativ) qəbul edilməsinə qərar vermək üçün statistik meyarlardan istifadə olunur. Yəni müşahidələrin nəticələri haqqında məlumat əsasında meyarın empirik qiyməti hesablanır. Bu qiymət cədvəl əsasında verilmiş kritik qiymətlə müqayisə edilir. Meyarın empirik dəyəri nə qədər kiçik olarsa, müqayisə edilən obyektlərin xarakteristikaları bir o qədər çox bir-birinə yaxın olur. Əksinə, meyarın empirik dəyəri nə qədər böyükdürsə, müqayisə olunan obyektlərin xüsusiyyətləri bir o qədər çox fərqlənir.

Asılılıqların tədqiqində dispersiya, korrelyasiya və reqressiya təhlili istifadə olunur.

Statistik təhlilin təcrübədə ən çox təsadüf edilən problemlərindən biri tədqiq olunan göstəriciyə təsir edən faktorların müəyyən edilməsidir. Belə məsələlərin həllində dispersiya təhlilindən istifadə olunur.

Dispersiya təhlili bir metod kimi ilk dəfə kənd təsərrüfatında müxtəlif növ gübrələrin məhsuldarlığa təsirini tədqiq etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu metod sonralar iqtisadiyyat, sosial, idarəetmə, biznes və fəaliyyətin digər müxtəlif sahələrində öz təsdiqini tapmışdır. Təsir edən faktorların sayından asılı olaraq dispersiya təhlili birləşdirilmiş və ya çoxfaktorlu ola bilər [4].

Dispersiya təhlilinin (ANOVA - Analysis Of Variance) əsas məqsədi faktor qrupları üzrə asılı kəmiyyət dəyişənin orta dəyərləri arasındakı fərqin əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Yoxlama üsulu ilə qruplar arasında yaranan dispersiya ilə qrup daxili dispersiya arasındakı fərqin böyük olub-olmaması dəqiqləşdirilir. Bunun sayəsində qrupların bölünməsinin əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsiz olmasını görmək olur. Əgər qruplar arasındakı fərq böyük olarsa, onda ehtimal olunur ki, onlara müxtəlif qanunauyğunluqlar təsir edir.

Korrelyasiyanın statistik tədqiqi üç məsələnin həllinə yönəldilmişdir: belə bir əlaqənin mövcud olub-olmamasını müəyyən etmək, tədqiq olunan əlamətlər arasındakı əlaqənin yaxınlığını ölçmək və belə bir əlaqənin riyazi modelini müəyyən etmək.

Statistikada əlamətlər arasındakı əlaqənin mövcudluğunu və xarakterini müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur [5]:

- paralel məlumatların nəzərə alınması metodu;
- Fexnerin işarələrin korrelyasiya əmsalı;
- qrafik metod;
- analitik qruplaşdırma metodu;
- korrelyasiya cədvəllərinin metodu.

Paralel məlumatların (hər biri n sayda vahiddən ibarət olmaqla x və y kəmiyyətləri) nəzərə alınması metodunda müşahidə vahidləri x faktor əlamətinin qiymətlərinə görə artan sıra ilə nizamlanır və vizual olaraq y nəticə əlamətinin dəyişməsi ilə müqayisə olunur.

Fexnerin işarələrin korrelyasiya əmsalı – x amil və y nəticə əlamətlərinin ayrı-ayrı qiymətlərinin onların orta kəmiyyətindən kənarlaşmalarını göstərən işarələrin müqayisəsi əsasında hesablanır. Bu zaman $(x_i - \bar{x})$ və $(y_i - \bar{y})$ kənarlaşmalarının qiyməti deyil onların işarəsi («+» yaxud «-») nəzərə alınır. Bu əmsalların üstünlüyü ondadır ki, burada mürəkkəb hesablamalar aparmaq tələb olunmur.

Qrafik metod - bir-biri ilə əlaqəli x və y əlamət göstəricilərinin hər bir cütü düzbucaqlı koordinat sisteminin x və y koordinatları olan müstəvisində bir nöqtə kimi təsvir edildikdə, korrelyasiya asılılığının qrafik təsviridir. Alınan nöqtələrin məcmusu korrelyasiya sahəsidir və bu nöqtələri ardıcıl olaraq seqmentlərlə birləşdirərək empirik reqressiya xətti adlanan qırıq xətt alınır. Qrafiki vizual olaraq təhlil edərək, x və y əlamət göstəriciləri arasındakı əlaqənin xarakterini müəyyən etmək olar.

Analitik qruplaşdırma metodu böyük həcmli müşahidələrdə iki kəmiyyət əlamət göstəricisi arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün istifadə olunur. İki əlamət arasında korrelyasiyanın mövcudluğunu müəyyən etmək üçün məcmu vahidləri x amil əlamətinə görə qruplaşdırılır və hər bir seçilmiş qrup üçün nəticə əlamətinin orta qiyməti hesablanır. Nəticə əlaməti amil əlamətindən asılı olarsa orta kəmiyyətin dəyişməsində müəyyən qanunauyğunluq müşahidə olunacaq.

Müşahidə məlumatı çox olduqda amil və nəticə əlamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək üçün hər iki əlamət üzrə qruplaşdırma aparılır və qruplaşdırmanın nəticələri *korrelyasiya cədvəlində* verilir. Korrelyasiya cədvəlində amil əlamətinin qiymətləri sətirlərdə, nəticə əlamətlərinin qiymətləri isə sütunlarda verilir. Korrelyasiya cədvəlində amil və nəticə əlamətləri üzrə qrupların tezliklərinin düzülüşünə uyğun olaraq əlaqənin mövcudluğunu və istiqamətini demək mümkündür. Əgər korrelyasiya cədvəlində əlamətlərin tezlikləri cədvəlin yuxarı sol küncündən aşağı sağ küncünə diaqonal üzrə düzülərsə, amil əlaməti və nəticə əlaməti arasında düz əlaqə olduğunu, tezliklər

cədvəlin yuxarı sağ küncündən aşağı sol küncünə doğru düzülərsə, əlaqənin tərs olduğunu, tezliklər korrelyasiya cədvəlinin hər yerində nizamsız, dağınıq düzülərsə əlaqənin olmadığını və yaxud zəif olduğunu göstərir [6].

Regressiya təhlili amil və nəticə əlamətləri arasında gözlənilən əlaqəni hesablamağa imkan verən statistik analitik üsuldur. Regressiya təhlili vasitəsilə amil və nəticə əlamətləri arasında konkret əlaqə növü müəyyənləşdirilir, sonra onun əsasında əlaqə tənliyi qurulur və qiymətləndirilir. Korrelyasiya təhlilində əlamətlər arasındakı əlaqənin sıxlığı və nəticə əlamətinin ümumi dəyişməsində amil əlamətinin rolu müəyyən edilir.

Data Mining analitik texnologiyalarında proqnozlaşdırma, qiymətləndirmə, təsnifat və əlamət göstəriciləri arasında asılılıqların müəyyən edilməsi məsələlərinin həlli üçün regressiya təhlilindən geniş istifadə olunur.

Ölçülərin azaldılması. Çox vaxt eksperimental tədqiqatlar nəticəsində çox sayda göstəricidən ibarət böyük həcmli məlumat toplanır. Bu zaman hər bir tədqiq olunan obyekt bir neçə əlamət göstəricisi ilə təsvir olunur. Bu göstəricilərin hamısının informativ olub-olmaması məsələsi meydana çıxır. Məsələn, öyrənilən hadisəyə daha çox təsir edən göstəricilərin müəyyən edilməsi. Tədqiqatçı tərəfindən bu mühüm göstəricilərin müəyyən edilməsi və əsas diqqətin bunlara yönəldilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bundan əlavə emal olunan informasiyanın həcmnin azaldılması mühüm şərtidir. Bu məsələlərin həlli məhz statistik metodlar vasitəsilə yerinə yetirilir. Ölçülərin azaldılmasının statistik üsullarının əsas məqsədi əhəmiyyətli göstəriciləri ayırmaqla, yaxud göstəricilərin təsnifatı əsasında yeni göstəricilər qurmaqla təhlil edilən göstəricilərin sayının azaldılması və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin strukturunun müəyyən olunmasıdır.

Faktor təhlilinin praktiki icrası onun şərtlərinin yoxlanılması ilə başlayır. Faktor təhlilinin vacib şərtləri: bütün əlamət göstəriciləri kəmiyyət göstəriciləri olmalıdır; obyektlərin sayı göstəricilərin sayından (iki dəfədən az olmamaq şərti ilə) çox olmalıdır; tədqiq olunan məcmu həmcins olmalıdır; ilkin məlumatların paylanması simmetrik olmalıdır; faktor təhlili korrelyasiyası olan göstəricilər üzrə icra olunmalıdır.

Daha əhəmiyyətli faktorları müəyyən etmək üçün əsas komponentlər metodundan istifadə etmək daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu metodun mahiyyəti nəticələrin şərhini asanlaşdıran ən informativ əsas komponentləri nəzərə almaq və qalanlarını təhlildən çıxarmaq qabiliyyətidir. Bundan əlavə əsas komponentlər metodunun üstünlüyü faktor təhlilinin yeganə riyazi əsaslandırılmış üsulu olmasıdır.

Statistik təhlildə təsnifat geniş yayılmış metodlardan biridir. Təsnifat məsələləri üç sahəni əhatə edir: diskriminant təhlil, klaster təhlili, qruplaşdırma.

Diskriminant təhlilində siniflər əvvəlcədən müəyyən olunur. Əsas məsələ yeni yaranan obyektin bu siniflərdən birinə aid edilməsidir.

Diskriminant təhlildə əgər siniflər verilsə, klaster təhlili və qruplaşdırmada siniflərin müəyyən edilməsi və ayrılması nəzərdə tutulur.

Klaster təhlili empirik məlumatlara əsasən kəskin fərqlənən obyektlər üzrə qrupların (klasterlərin) müəyyən edilməsidir. Hər bir qrup daxilində obyektlər bir-birinə yaxın olur. Qruplaşdırarkən, klasterlər arasında kəskin sərhədlər olmadıqda, tədqiqatçı obyektlərin qrupları arasında sərhədləri özü müəyyən edir.

Proqnozlaşdırma metodu, proqnozlaşdırma modelini əldə etmək üçün yerinə yetirilməli olan ardıcılıqların icrasıdır. Proqnozlaşdırma modeli tədqiq olunan prosesi adekvat şəkildə ifadə edən və onun gələcək vəziyyətini əldə etməyə imkan verən funksional təsvirdir.

Proqnozlaşdırmanın metodoloji əsası ekstrapolyasiya, yəni keçmişdə baş verən hadisələri əks etdirən məlumatların qanunauyğunluqlarının gələcəyə tətbiqidir. Bu metod sosial-iqtisadi sahələrdə öz geniş tətbiqini tapmışdır.

Zərifə Nağıyeva
ədqiqatlarda riyazi statistik innovasiyaların tətbiqi
Xülasə

Məqalədə elmi araşdırmaların və tədqiqatların həyata keçirilməsində riyazi-statistik metodlardan geniş istifadə olunduğu vurğulanır. Müxtəlif məsələlərin həllində kifayət qədər səmərəli istifadə olunan bu metodların tətbiqi böyük xərc tələb etmir, öyrənilən hadisələrin vəziyyətini müəyyən bir dəqiqlik və etibarlılıq dərəcəsi ilə mühakimə etməyə, onların inkişafının bütün mərhələlərində problemləri proqnozlaşdırmağa və tənzimləməyə, bunun əsasında optimal idarəetmə qərarlarını hazırlamağa imkan verir.

Zarifa Nagiyeva
Application of mathematical statistical innovations in research
Summary

The article emphasizes that mathematical and statistical methods are widely used in the implementation of scientific research. The application of these methods, which are quite effectively used in solving various problems, does not require large expenditures, it makes it possible to judge the state of the phenomena under study with a certain degree of accuracy and reliability, to predict and correct problems at all stages of their development, and on this basis to make optimal management decisions.

Ədəbiyyat

1. Математико-статистические методы исследования. https://studme.org/219632/meditsina/matematiko_statisticheskie_metody_issledovaniya.
2. Статистические методы анализа данных. <https://www.vsavm.by/knigi/kniga3/780.html>
3. И.И.Елисеева, М.М. Юзбашев. Общая теория статистики: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2002.
4. В.Н.Сулицкий Методы статистического анализа в управлении. Москва 2002
5. И. С. Шорохова, Н. В. Кисляк, О. С. Мариев. Статистические методы анализа. Екатеринбург. Издательство Уральского университета 2015.
6. S. M. Nəsiyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi.

İSTEHSAL PROSESLƏRİNDƏ İNNOVASIYALARIN TƏTBİQİ

Cabbarlı Rahib Kamil oğlu
Tərtər Rayon Statistika İdarəsi
e-poçt: rahib.cabbarli@inbox.ru

Açar sözlər: Elmi-tədqiqat, texnologiya, iqtisadiyyat, sənaye parkları, innovasiya, elmi fəaliyyət, elm və texnika

Ключевые слова: Научные исследования, технологии, экономика, промышленные парки, инновации, научная деятельность, наука и техника

Keywords: Scientific research, technology, economics, industrial parks, innovation, scientific activity, science and technology

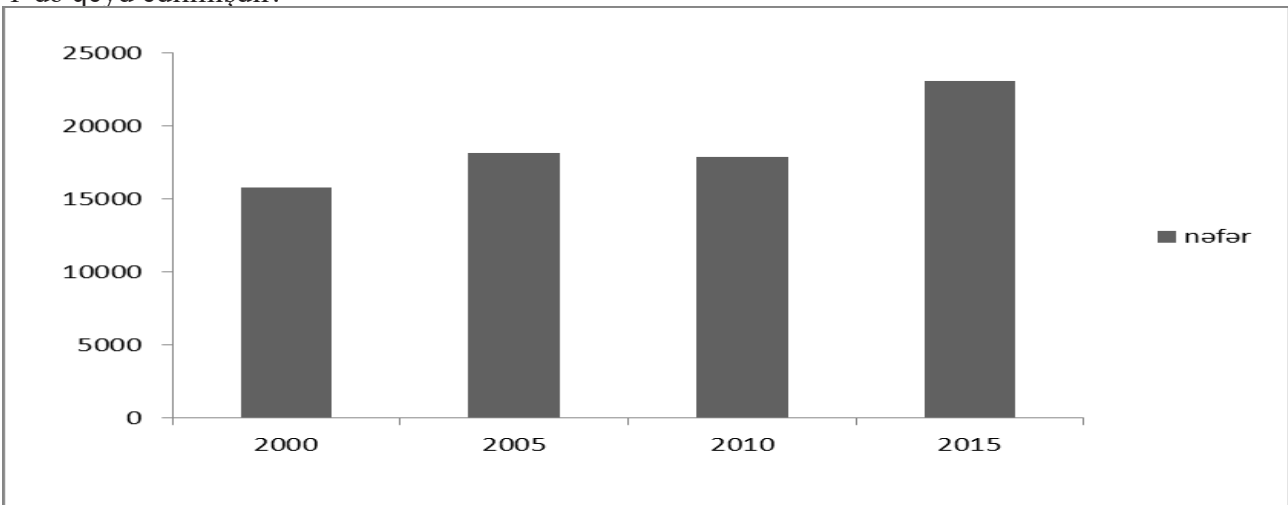
İnnovasiya fəaliyyəti sahibkarlığın xüsusi funksiyası olub, dəyər yaradan ideyanın yeni məhsul, texnologiya və ya xidmətlərə çevrilməsi prosesidir. İnnovasiya sözünün mənşəyinə ilk dəfə 1548-ci ildə latınca “innovare” felindən və “innovatus” (inno + vatus) sözdən meydana gəlmiş “yenilənmək və ya dəyişdirmək” mənasını verir. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, innovasiya prosesinin aktivləşməsi və innovativ texnologiyaya əsaslanan sahələrin inkişafı innovasiya fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır.

Bir çox tədqiqatlarda innovasiya elmi-texniki yenilik olub, yeni biliklərin məhsul və texnoloji yeniliyə çevrilməsini təmin edən, istehsal prosesinə tətbiq edilən və mənfəət əldə etmə qabiliyyəti kimi qəbul edilir. İqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulması, elmi-texniki fəaliyyətin inkişaf etməsi, yüksək texnologiyalara əsaslanan elmtutumlu sahələrin inkişafı ilə elm müstəqil sferaya çevrilmiş və daim inkişaf etməkdədir. Resursların məhdudluğu elmi fəaliyyət növlərinə taktikanın işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

Elmi-tədqiqat fəaliyyəti iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində iqtisadi artımın əsas amili kimi çıxış edir. Elmi-tədqiqat fəaliyyəti ictimai fayda gətirməsinə səbəb miqyasının genişliyidir. Elm və texnikada və habelə elmlə texnikanın inteqrasiyası şəraitində baş verən keyfiyyət dəyişmələri sonralar nəinki həmin sahələrin özlərinin, həm də elm və texnikanın digər qarşılıqlı asılı sahələrinin tərəqqisinə səbəb olmuşdur.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin nisbətən ləng olması iri həcmli itkilərə səbəb olur. İnnovasiyaların yaradılmasına istiqamətlənmiş tədqiqatlara çəkilən xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, investisiyaların səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin ənənəvi, standart üsulların tətbiqinə edilməsinə imkan verir. Ölkəmizdə elmi-tədqiqat fəaliyyəti innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində əsas alət kimi çıxış etməklə tətbiqi və fundamental tədqiqatların əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda 2000-2015-ci illərdə elmi-tədqiqat müəssisələrində çalışan işçilərin sayı Şəkil 1-də qeyd edilmişdir:

Şəkil 1. 2000-2015-ci illərdə Azərbaycanda elmi-tədqiqat müəssisələrində çalışan işçilərin sayı

İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf modelinə keçidinin zəruriliyi

İqtisadi artımın dayanıqlı inkişafı üçün ənənəvi inkişaf modelindən innovasiyalı inkişaf modelinə keçidi təmin etmək vacibdir. Yalnız innovasiyalı inkişaf modeli xammalın ixracında ixtisaslaşdırılmış iqtisadiyyatdan postindustrial iqtisadiyyata, elm tutumlu sahələrin inkişafına keçidi təmin edə bilər. Müasir bazar şəraitində ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək üçün innovasiyalı inkişaf modelinə keçidini zəruri edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- elmi-texniki və innovasiya sferalarında intellektual və texnoloji potensialın olması;
- dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi və ixtisaslı kadrlar üçün iş yerlərinin açılması;
- yeni növ məhsul və texnologiyaların yaradılması, texnologiyanın yeni, qənaətcil növlərinin yaradılması və tətbiqi, istehsal prosesində ənənəvi metodların yenisi ilə əvəz edilməsi;
- innovasiya prosesinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə elm, istehsal, maliyyə sahələrində qarşılıqlı əlaqənin yaradılması;
- innovasiyaların sosial və ekoloji sahələrə istiqamətlənməsi, istehsal prosesinin yaratdığı ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və ekoloji cəhətdən zərərli olan istehsal sahələrinin ölkədən çıxarılaraq ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi;
- elmi - texniki yeniliklərdən səmərəli istifadə etməklə məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin, rəqabət qabiliyyətliliyinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə məhsulun qiymətinin aşağı düşməsi;
- innovasiya infrastrukturunun mövcudluğu və hüquqi bazaların yaradılması;
- yeni ideya, məhsul və texnologiyaların yaradılması və mübadilə olunması, elmi-texniki sahədə əməkdaşlıq;

Respublikamızda innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- köhnəmiş məhsulun yenisi ilə əvəz edilməsi;
- məhsulun və ya xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- məhsulların çeşidinin, xidmətlərin növlərinin genişləndirilməsi;
- ənənəvi satış bazarlarının saxlanması ilə yanaşı yeni satış bazarlarının yaradılması;
- innovasiya prosesinin müasir qayda və standartlara uyğunluğun təmin olunması;
- innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması və mövcud strukturun inkişafı;
- istehsal prosesinin çevikliyinə təmin edilməsi;
- maddi xərclərin və əmək haqqının ödənilməsinə çəkilən xərclərin azaldılması;
- ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı innovasiya texnologiyalarının istehsal prosesinə tətbiqindən asılıdır. Sənaye müəssisələrinin strukturunun yenidən qurulması, innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, ixrac qabiliyyətinin genişləndirilməsi innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab edilir. Milli innovasiya sistemi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir:

- qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ən müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü sənaye məhsullarının istehsal edilməsi üçün infrastrukturun formalaşdırılması;
- iqtisadiyyatın struktur və müəssisələrin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması və peşəkar ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi;
- yerli və xarici investisiyaların insan kapitalının, regionların və qeyri-neft sektorunun və sosial sahələrin inkişafına yönləndirilməsi məqsədilə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək istehsal sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi;
- sənaye parklarının yaradılması və elmtutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əlverişli infrastrukturun formalaşdırılması;
- regionlarda işsizlik səviyyəsinin aradan qaldırılması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması;
- innovasiya yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi, yerli innovasiya sahibkarlığının

maraqlarının təmin olunması, yerli innovasiya məhsullarının beynəlxalq bazarda maraqlarının təmin edilməsi və dövlət innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;

- müəssisələrin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması məqsədilə yeni texnoloji avadanlıqların, innovasiyaların ölkəyə gətirilməsi üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və xarici iqtisadi innovasiya prosesinin inkişafı üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq və milli iqtisadiyyatının inkişafına

təkan

vermək;

- elm, təhsil, istehsal və maliyyə sahələrində qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi məqsədi ilə innovasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün infrastrukturunun yaradılması;
- yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, innovasiya və elmi-tədqiqat fəaliyyət ilə məşğul

olan

şəxslərin ictimai statusunun yüksəldilməsi;

- innovasiya fəaliyyətinin hüquqi bazasının formalaşdırılması, intellektual mülkiyyətin hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsi.

Azərbaycanda maddi rifah artan dövrdə innovasiya xərcləri nəinki müvafiq templərlə artmayıb, tam əksinə ÜDM-də xüsusi çəkisi daha da azalıb. Dövlətin innovasiya siyasətinin məqsədi, hədəfləri və təşviq alətləri icraçı qurumların konkret performans indikatorları ilə inteqrasiyalı şəkildə vahid bir sənəddə öz əksini tapmayıb. Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətinin uzun müddətli məqsədləri və strateji vəzifələrini ehtiva edən, ciddi şəkildə monitorinq olunan vahid bir sənədə ehtiyac duyulur. Ancaq ümumən hər bir strateji sənədin və ya dövlət siyasətinin icrası ölkənin dövlət idarəetməsinin ümumi keyfiyyətindən asılıdır. Bu baxımdan, effektiv innovasiya siyasəti keyfiyyətli dövlət idarəetmə aparatı (*maraq qruplarının təsirindən müstəqil*) və təkmil biznes mühit islahatları tələb edir.

İqtisadi artım tempinin azaldığı dövrdə xüsusən texnologiya transferini və bəzi seçilmiş sektorlarda tədqiqat və işləmə xərclərini stimullaşdıran tədbirlərə ehtiyac duyulur. Azərbaycan Uzaq Şərq ölkələrinin (Cənubi Koreya, Tayvan) təcrübələri əsasında ortalama 10-15 il müddətində qısa dövrlü texnologiyalar sektorunda ixtisaslaşdıqdan sonra zəruri texnoloji bacarıqları və vərdişləri toplayıb daha innovativ məhsullar istehsal etmək strategiyasını seçə bilər. Qısa dövrlü texnologiyalar sektorunda müəyyən müddət qalmaq və ixtisaslaşmaq ölkəyə innovasiya xərclərini, tədqiqat və işləmə sektorunda çalışan tədqiqatçı sayını artırmaq imkanı verir. Azərbaycanda dövlətin innovasiya siyasətində bu alternativ dəyərləndirilə bilər.

Cabbarlı Rahib
İstehsal Proseslərində İnnovasiyaların Tətbiqi
Xülasə

Məqalədə innovasiya fəaliyyətinin sahibkarlığın xüsusi funksiyası, tədqiqatların innovasiya yönümlü olması, iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf modelinə keçidinin zəruriliyi əsaslandırılmış, 2000-2015-ci illərdə elmi-tədqiqat müəssisələrində çalışan işçilərin sayı diaqramı, inkişaf modelinə keçidini zəruri edən əsas amillər, respublikamızda innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədləri göstərilmiş, milli innovasiya sistemində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin əks etdirilmişdir.

Jabbarlı Rahib
Application of innovations in production processes
Summary

The article substantiates the special function of innovation activity of entrepreneurship, innovation-oriented research, the need for the transition of the economy to an innovative development model, and a diagram of the number of employees in research institutions in 2000-2015. the main factors necessitating the transition to a development model, the main goals of innovation activity in our republic are indicated, the measures to be implemented in the national innovation system are reflected.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”. Statistik məcmuə. 2016
2. Akif Musayev. “*Innovasiya siyasəti: Avropa birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları*”. Vergi Jurnalı. No.5. 2010
3. Əmrah Qarayev. “Sənayeyönlü yeni kiçik və orta şirkətlərin (startap) yaradılmasının dəstəklənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə haqqında Arayış”. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Bakı 2015
4. İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. “Azərbaycanda innovasiya aktivliyinin qiymətləndirilməsi və innovasiya fəaliyyətinin səmərəsinin artırılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması”. mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzrə yekun hesabat, 2015
5. Vüsal Qasımlı. “*İqtisadi Modernizasiya*”. Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı 2014

Sosial-İqtisadi Proseslərin Modelləşdirilməsi (ekonometriya)

INNOVASIYA FƏALİYYƏTI VƏ INNOVASIYA PROSESI

Yelena Hacıyeva

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: yelena.hajiyeva@stat.gov.az*

Açar sözlər: innovasiya, inqilabi yeniliklər, sistem innovasiyası, innovasiya fəaliyyəti, iqtisadi effekt, innovasiya növləri.

Ключевые слова: инновации, революционные инновации, системные инновации, инновационная деятельность, экономический эффект, виды инноваций.

Key words: innovation, revolutionary innovations, system innovation, innovation activity, economic effect, types of innovation.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bu günə qədər əldə edilən istehsal səviyyələri əsasən son 150 ilin texnoloji yenilikləri ilə bağlıdır. İnvestisiya cəlb etmək üçün innovasiya və əqli mülkiyyət (İP) sistemləri vacibdir. İnnovasiya biznesin uğurunun açarıdır ki, bu da yaradıcılıqdan irəli gəlir.

Bir işdə, prosesdə, texnologiyada, məhsulda, xidmətdə, sistemdə, modeldə səmərəliliyin artırılmasına, keyfiyyətin yüksəldilməsinə imkan verən hər hansı təkmilləşdirmənin tətbiq edilməsi innovasiyadır [7]. “İnnovasiya” anlayışı yeni bir şeyin yaradılması və ya köhnənin yaxşılaşdırılması mənasını verən “ixtira” anlayışı ilə qarışdırılır. İxtira o zaman innovativ sayılır ki, o, bazara daxil ola bilsin ki, insanlar onun faydalarından istifadə etsinlər. İxtiralar və innovasiyalar arasındakı bu fərq ƏM-in ixtiraları inkişaf etdirmək və kommersionlaşdırmaq üçün lazım olan investisiyaları cəlb etmək vasitəsi kimi əhəmiyyətini vurğulayır ki, onlar həqiqətən innovasiyaya çevrilə bilsinlər. İnnovasiyanın özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, əlavə dəyər yaratmağa imkan verir.

İnnovasiya cəmiyyətin ehtiyac duyduğu məhsuldur. Onun şüarı “fərqli və yeni”dir. Ona görə də onun baş verməsinin başlanğıc nöqtəsi bazarın tələbatı, müəyyən xidmət və ya məhsul növünə tələbatdır. Adətən bu, hələ bazarda olmayan məhsuldur [6].

Hər bir ölkə üçün ən vacib sərvət insanlardır. Müasir dövrdə sərvətin və kapitalın əsl mənbəyi maddi şeylər deyil, insanın beyni və ruhudur. Təhlil etmək və gələcəyi proqnozlaşdırmaq bacarığı ilə insan resursları müəssisəni yeni nailiyyətlərə aparacaq yeniliklər yaratmağa qadirdir. İnsan beynini nə bir maşın, nə də robot əvəz etmir. İnvestorlar pullarını bacarıqlı insanlara etibar edirlər. Makroiqtisadi miqyasda Yaponiya mükəmməl innovasiya idarəetməsi nümayiş etdirmişdir. 1950-ci ildə bütün ölkədə Deminq adlanan keyfiyyətlər tətbiq olundu və bu, dünyaca məşhur “Yapon möcüzəsi”nin başlanğıc nöqtəsi oldu. Sinqapur, Honq-Konq, Cənubi Koreya və Tayvan kimi ölkələr bu gün dünya miqyasında ən yüksək inkişaf etmiş və qabaqcıl ölkələrdən biridir. Kasıb, toxumçu ölkə sistemli innovasiyalardan istifadə etməklə çiçəklənən dövlət yarada bilər.

Sistem innovasiyasının 7 əsas istiqaməti müəyyən edilib: innovativ biznes modelləri, innovativ strategiyalar, innovativ təşkilatlar, innovativ biznes prosesləri, texnoloji innovasiyalar, innovativ marketinq, innovativ məhsullar. Elm fəaliyyət pulu, maliyyəni biliyə çevirdiyi halda innovasiya isə biliyi pula böyük maliyyəyə çevirir (V. Kotelnikov).

Təsir miqyasına görə, yeniliklər nöqtəli, xətti, müstəvi, məkan və struktur və ya memarlıq, fundamental, çoxölçülü, sistemli və suprasistemik ola bilər.

1. Spot yenilik- fərdi yerli elementlərin, məhsullarda, avadanlıqlarda təkmilləşdirilməsidir.

2. Xətti yenilik- proseslərin, texnologiyaların, istehsal xətlərinin və s. təkmilləşdirilməsidir.

3. Düz yenilik- təşkilatın fəaliyyətinin artıq bütün ayrı-ayrı sahələrinin və ya müstəvilərinin təkmilləşdirilməsidir.

4. Məkan, biznesin strukturunun və “məkanın” inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində həllər: təkliflər portfelinin strukturu, bazarların strukturu, investisiyaların strukturu, korporasiyaların regional və sektoral strukturu, M&A əməliyyatları (birləşmələr) və satınalmalar, müəs-

sisələrin restrukturizasiyası.

5. Fundamental və ya dərin innovasiyalar təşkilatın və bütün biznesin inkişafı üçün əsas, bünövrə, DNT kodu, geninə əsaslanan və ya daha dəqiq desək yeniliklərdir.

6. Çoxölçülü innovasiya- bunlar inkişaf mühitinin, digər innovasiyaların tətbiqi və həyata keçirilməsi üçün əlverişli iqlimin formalaşması ilə bağlı qərarlardır.

a. Maddi və ya fiziki müstəvi. Sistemli innovasiyaya gəldikdə, bu, innovasiya üçün maddi infrastrukturudur.

b. Enerji planı ofisin enerjisidir, innovasiya prosesini stimullaşdırır.

c. Emosional müstəvi yenilikçi fəaliyyət üçün əlverişli psixoloji iqlimdir.

d. Zehni müstəvi intellektual səhədir, şirkətin kollektiv zehnidir.

e. İdeallar, dəyərlər, prinsiplər. İnnovasiya ideologiyası və mədəniyyəti.

f. Məqsədlər, motivlər, iradə.

g. Təşkilatın ruhu. Yenilik ruhu

7. Qlobal və ya total innovasiyalar bütün biznes sistemində fundamental, kardinal, radikal, inqilabi dəyişikliklərlə əlaqəli yeniliklərdir.

8. “Birbaşa” sistemli yenilik- bunlar daha böyük, sistemli təsirə səbəb olan yerli, nöqtəli, incə yeniliklərdir.

9. Sistemdən kənar yeniliklər- biznes sistemlərimizin supersistemlərinin inkişafında yeniliklərdir. Supersistemik innovasiyalar da çox müxtəlif ola bilər [4]:

Ən effektiv sistem üstü yeniliyin ideal nümunəsi ABŞ-da Silikon Vadisinin təşkilidir, burada ideal şərait və vençur biznesinin inkişafı üçün zəruri olan amillərin ən yaxşı kombinasiyası yaradılmışdır.

Əmtəə kimi inno/vasiya müxtəlif formalarda ola bilər: patent, sənədləşdirilmiş təcrübə, yeni texnologiya növü, məhsul və s. İnnovasiya üç funksiyanı yerinə yetirir: reproduktiv, investisiya və stimullaşdırıcı.

İnnovasiyalar iqtisadi, elmi-texniki, maliyyə, resurs, sosial, ekoloji təsir göstərə bilər. İqtisadi effekt son sosial məhsulun və milli gəlirin artımında ifadə olunan innovasiyaların istifadəsi və yayılmasının nəticəsi kimi başa düşülür.

Elmi-texniki effekt yeniliyin yenilik dərəcəsi, onun praktiki həyata keçirilməsinin sadəliyi, faydalılığı, yığcamlığı, etika və estetikası ilə müəyyən edilir.

İnnovasiyaların tətbiqindən maliyyə effekti mühasibat uçotunda istifadə olunan göstəricilər və əmsallar əsasında hesablanır.

Resurs effekti istehsal prosesində resursdan istifadənin səmərəliliyinə innovasiyanın təsirini əks etdirir.

Sosial effekt innovasiyanın sosial proseslərə təsiri ilə müəyyən edilir. Bunun nəticəsi əmək şəraitinin yaxşılaşması, cəmiyyət üzvlərinin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsidir.

Ətraf mühitə təsir innovasiyaların ətraf mühitə təsirini xarakterizə edən bir sıra göstəricilər əsasında hesablanır.

İnnovasiya fəaliyyəti innovasiya prosesini həyata keçirmək üçün göstərilən səylərin məcmusudur və ya mümkün yenilik ideyasından onun praktiki həyata keçirilməsinə ardıcıl keçidlərin məntiqi bağlı zənciridir, son nəticəsi innovasiyadır.

P. Saviots, B. Birkenmeier, H. Brodbeck, E. Lichtenthaler innovasiya prosesinin mərhələli strukturunu aşağıdakı kimi təqdim edirlər:

-innovasiyanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;

-ideyaların yaradılması və toplanması, onların qiymətləndirilməsi və seçilməsi;

-innovasiya ideyasının təsviri;

-təklif olunan layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması.

Bu mərhələlərin hər biri müəssisənin strategiyası və texnologiyası ilə birlikdə bazarın və texnologiyanın vəziyyətinin daimi monitorinqi şəraitində davam etməlidir [10].

Prosesə təsir edən amillər[12]

Amillər qrupu	İnnovasiya fəaliyyətinə mane olan amillər	İnnovasiya fəaliyyətinə rəvac verən amillər
İqtisadi, texnoloji	İnnovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitin kifayət etməməsi, maddi və elmi-texniki bazanın zəifliyi, ehtiyat güclərin olmaması, cari istehsal maraqlarının dominantlığı	<u>Maliyyə</u> və maddi-texniki vasitələr ehtiyatı, mütərəqqi texnologiyalar, vacib təsərrüfat və elmi-texniki infrastrukturun mövcudluğu
Siyasi, hüquqi	Antiinhisar, vergi, amortizasiya, patent-lisenziya qanunvericiliyi tərəfindən məhdudiyətlər	İnnovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən qanunvericilik tədbirləri (xüsusən, güzəştlər), innovasiyaya dövlət dəstəyi
Sosial psixoloji, mədəni	Əməkdaşların statusunun dəyişilməsi, yeni iş yerlərinin axtarılmasının vacibliyi, işin yenidənqurulması, köhnəmiş fəaliyyət üsullarının yenidənqurulması, mövcud stereotiplərin dəyişdirilməsi, qeyri-müəyyənlik qorxusu, uğursuzluğa görə cəzadan qorxma kimi dəyişikliklərə müqavimət	İnnovasiya prosesinin iştirakçılarının mənəvi dəstəklənməsi, ictimai məşhurluq, özünü reallaşdırma imkanlarının yaradılması, əmək kollektivində normal psixoloji mühit
Təşkilati idarəetmə	Şirkətin köhnə idarəetmə strukturu, həddən artıq mərkəzləşdirmə, avtoritar idarəetmə üsulu, şaquli informasiya axınının üstünlüyü, təşkilati qapalılıq, sahələrarası və təşkilatlararası əlaqələrin çətinliyi, sərt planlaşdırma, mövcud bazarlara istiqamətlənmə, innovasiya prosesi iştirakçılarının maraqlarının əlaqələndirilməsində çətinlik	Təşkilati strukturların çevikliyi, demokratik idarəetmə üsulu, üfüqi informasiya axınının üstünlüyü, özünü idarəetmə, əks mərkəzləşdirmə, muxtariyyət, məqsədli işçi qruplarının yaradılması ^[13]

İlk növbədə, mahiyyəti il ərzində tətbiq edilən yeni texniki və təşkilati yeniliklərin müəyyən bir toplusunun iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəriciləri xüsusi alqoritmlərdən (düsturlardan) istifadə edərək hesablamadan ibarət olan ümumi metodoloji yanaşmadan istifadə etmək tövsiyə olunur. (bir neçə il) (OET). Xüsusilə belə texniki-iqtisadi göstəricilər hesablanmalıdır [11].

1. İstehsal olunan məhsulların həcmnin artması:

$$\Delta V_{\text{İH}}^1 = \frac{\alpha^1_{\text{İH}} B_{\text{İH}}^1}{V_{\text{İH}}} \cdot 100,$$

Burada, OET hesabına ixtisar edilən işçilərin sayı, adamlar; $\alpha^1_{\text{İH}}$

$B_{\text{İH}}^1$ - istinad ilində (dövründə) əmək məhsuldarlığı, UAH/adam;

$V_{\text{İH}}$ - istehsalın həcmi, UAH.

2. Əmək məhsuldarlığında artım:

$$\Delta B_{\text{İH}}^1 = I_{\text{İH}}^1 - \left[\frac{V_{\text{İH}}}{(\alpha^1_{\text{İH}} + \alpha^1) / B_{\text{İH}}^0} \right] \cdot 100,$$

Burada, hesabat ilində müəssisədə əmək məhsuldarlığının ümumi artımı, %; $I_{\text{İH}}^1$

$\alpha^1_{\text{İH}}$ - kadrların faktiki sayı, insanlar;

$B_{\text{İH}}^0$ - baza ilində (dövründə) personalın əmək məhsuldarlığı, UAH/adam.

3. Əməyin kapital-əmək nisbətinin (avadanlığının) artması:

$$\Delta f^{\text{мощ}} = I_f^1 - \frac{\Phi_{\text{очк}}}{C_1 + C_{\text{ЭП}}} \cdot f^0 \cdot 100$$

Burada, hesablama ilində kapital-əmək nisbətinin artım tempi, %; I_f^1

$\Phi_{\text{очк}}$ - əsas istehsal fondlarının dəyəri, yew. UAH;

F_0 - əsas ildə (dövrdə) kapital-əmək nisbəti, UAH / adam.

4. Aktivlərin gəlirliliyinin artması:

$$\Delta F^{\text{мощ}} = I_f - \frac{V_{\text{ПК}}(100 - \Delta V_{\text{ПК}}^{\text{ТОК}}) V}{\Phi_{\text{очк}} \cdot F^0}$$

burada, hesabat ilində kapitalın məhsuldarlığının dəyişmə dərəcəsi, %;

F_0 - baza ilində aktivlərin gəlirliliyi, UAH.

5. İstehsalın ümumi maya dəyərində OET-nin tətbiqindən qənaət etmək (%):

$$e_f^{\text{ТОК}} = \frac{C_{\text{ЭП}} D^1}{V_{\text{ПК}} - P^1} \cdot 100$$

Burada, D^1 -istinad ilində (dövründə) bir işçinin orta əmək haqqıdır, UAH;

P^1 - eyni ildə (dövrdə) mənfəətin ümumi məbləği, UAH.

6. İstehsalın rentabelliyinin yüksəldilməsi:

$$\Delta R^{\text{ТОК}} = R^1 - \frac{(100 - \Delta V_{\text{ПК}}^{\text{ТОК}}) \cdot 100}{\Phi_{\text{ип}}}$$

Burada, R_1 - istinad ilində (dövründə) istehsalın rentabellik səviyyəsi, %;

$\Phi_{\text{ип}}$ - istehsal olunan əsas və dövriyyə fondlarının ümumi dəyəri.

İnnovasiyalar nisbətən kiçik komandalarda (500-dən 1000 nəfərə qədər) uğurla həyata keçirilir.

Yeniliklərin effektivliyi digər yeniliklərin həyata keçirilməsi ilə təmin edilə bilər və yalnız yeniliklər kompleksinin həyata keçirilməsi ən yüksək nəticə verə bilər. İnnovativ izafi mənfəət, effektiv yeniliyi ilk tətbiq edənlərin əldə etdiyi əlavə gəlirdir. Bu gəlirin mənbəyi bazarda müvəqqəti “şərti monopoliya” deyilən mövqedir. İstənilən yenilik yeni sənaye və ya yeni bazar yeri yaradır. Rəqiblər məhsulu təkrar istehsal etmədikcə, müəssisə məhsulun yeganə tədarükçüsü olur.

İnnovasiya elə elə prosesin nəticəsidir ki, əqli fəaliyyətin qismən və ya tam qorunan nəticələrindən istifadə edilir, patentləşdirilmiş məhsulların buraxılması təmin edilir, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinə görə dünya səviyyəsinə uyğun və ya ondan artıq istehsalı təmin edilir, məhsulun istehsalında və ya istehlakında yüksək iqtisadi səmərəlilik əldə edilir.

Dünyanın yüksək texnologiyalı ixracının ümumi həcmində Rusiyanın payı 0,3%, ABŞ-ın payı 39%, Yaponiyanın - 30%, Almaniyanın - 15%, Çinin payı 6% təşkil edir [3].

Çinin innovasiya strategiyası təkcə universitetlər ətrafında klasterləri əhatə edir. Çin əks innovasiyaları qəbul etmək, digər ölkələrdən innovasiyaları almaq və nəticədə qlobal innovasiya şəbəkələri yaratmaq üçün təsirli addımlar atır. Bu qlobal şəbəkələr əslində yerli innovasiyaları dəstəkləyir. Çindəki sənaye klasterləri yerli texnoloji inkişafın mərkəzlərinə çevrilib və regionlara böyük həcmdə xarici investisiyalar yatır. Yeniliyin radikal xarakteri onu həyata keçirmək üçün səylərin dərəcəsini müəyyən edir.

Yelena Hacıyeva İnnovasiya fəaliyyəti və innovasiya prosesi Xülasə

Məqalədə innovasiya və innovasiya növlərindən bəhs olunur. Həmçinin burada “innovasiya” və “ixtira” anlayışlarındakı fərq göstərilir, ayrı-ayrı ölkələrdə sistemli innovasiyaların tətbiqindən danışılır. Məqalədə yeniliklər və onların növlərindən, yeniliklərin müəyyən bir toplusunun iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəriciləri xüsusi alqoritmlərdən (düsturlardan) istifadə edərək hesablamaqdan da bəhs olunur.

Elena Hadjieva
Innovation activity and innovation process

Summary

The article talks about innovation and types of innovation. Also, the difference between the concepts of “innovation” and “invention” is shown here, and the application of systematic innovations in individual countries is discussed. The article also talks about innovations and their types, calculating the main indicators characterizing the economic efficiency of a certain set of innovations using special algorithms (formulas).

Ədəbiyyat

1. Харгадон Эндрю. Управление инновациями. Опыт ведущих компаний = How Breakthroughs Happen. The Surprising Truth About How Companies Innovate. — М.: Вильямс, 2007. — 304 с. — ISBN 1-57851-904-7
2. Гершман М. А. Инновационный менеджмент. — М.: Маркет ДС, 2008. — 200 с. — ISBN 5-7958-0150-6
3. ru.wikipedia.org
4. www.zhalevich.com
5. https://www.wipo.int/wipo_magazine/ru/2017/03/article_0003.html
6. <https://чистоеподмосковье.рф>
7. fb.ru
8. www.syl.ru
9. <https://www.elibrary.ru/>
10. <https://articlekz.com/article/11619> 11.
11. <https://buklib.net/books/26396/>
12. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nnovasiya>
13. Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə. BÖYÜK İQTİSADİ ENSİKLOPEDIYA (PDF). III İJKQLM. Bakı. 2012. səh. 9-10.

**EV TƏSƏRRÜFATLARININ TƏDQİQATINDA RƏQƏMSAL
TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ**
Çiçək Hüseyinzadə

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi,
Az1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti, 81
chichak.huseynzade@stat.gov.az

Açar sözlər: informasiya kommunikasiya texnologiyaları, informasiya cəmiyyəti, iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, rəqəmsallaşdırma, korrelyasiya təhlili, reqressiya əmsalları, reqressiya modeli.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, информационное общество, экономика, цифровые технологии, цифровизация, корреляционный анализ, коэффициенты регрессии, регрессионная модель.

Keywords: information communication technologies, information society, economy, digital technologies, digitization, correlation analysis, regression coefficients, regression model.

Son onilliklər ərzində dünya iqtisadiyyatında rəqəmsal transformasiya müşahidə olunur. Rəqəmsallaşma insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Texnologiya təkə yeni sahələrin inkişaf mühərriki deyil, həm də cəmiyyətin problemlərinin - sosial təbəqələnmə, ekoloji problemlər və iqlim dəyişikliyi kimi problemlərə əhəmiyyətli töhfə verməklə vacib sosial rola malikdir. Qabaqcıl elm və texnologiyanın köməyi ilə insan tələbatına istiqamətlənmiş yeni dəyərlərə əsaslanan “ağıllı” cəmiyyət formalaşır. XXI əsr informasiya və kommunikasiya əsridir.

Müasir dünyada informasiya cəmiyyətinin və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı həyatın bütün sahələrinə nüfuz etmə səviyyəsinə görə elə həddə çatıb ki, söhbət iqtisadiyyatın əhəmiyyətli islahatından və tək bir ölkədə deyil, həm də dünya birliyində onun informasiya təminatından gedir. Baş verən dəyişikliklər islahat sisteminin hamısına və sosial-iqtisadi hadisə və proseslər haqqında informasiyanın təqdim olunmasına toxunur. Bəşəriyyət çox şeyi öyrəndi. Biliklərin bu cəmiyyət yığımı onlardan istifadənin cəmiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxardı. İnformasiya məkanının ölçüsünün böyüməsi ilə differensiasiya mexanizmi inteqrasiya mexanizmi ilə əvəz olundu: elmlərin inteqrasiyası baş verir, inteqrasiya elmləri meydana gəlir, incəsənət sintez olunur, müəssisələr sahələrarası işləmələrdən ötrü kooperasiyaya girir.

İnformatika - inteqrasiya elmidir. O informasiya məkanının yeni bir ölçüsünün çox şeyi necə dəyişə biləcəyini, dünyaya tamamilə başqa gözlərlə baxmağa məcbur edəcəyini nümayiş etdirir. İnformatik yanaşma informasiya kimi nəzərdən keçirilən bütün sistemlərin səmərəliliyini kəskin şəkildə artırmağa imkan verir. Ancaq bundan ötrü informasiya savadlılığı tələb olunur.

Savadsızlıqla mübarizə - bu, eyni zamanda informatizasiya uğrunda mübarizədir – informatikanın nüfuzunun və onunla bağlı informasiya fənlərinin artırılmasıdır. Savad olmadan dünyanı informasiya-hesablama şəbəkələrinə bürümək olmaz, ümumiyyətlə informasiya cəmiyyətində yaşamaq olmaz. İnformasiya dövründə təbiət və cəmiyyət ayrılmazdır. İnformativ savad və informasiya mədəniyyəti informasiya cəmiyyətinə aparır. Bu cəmiyyətdə hamı təkə informasiyadan danışmır, həm də öz əməyini, öz həyatını, öz xoşbəxtliyini onunla bağlayır. Hər bir insanın qarşısında gündəlik təcrübəsində tələbatlarını tənzimləmək problemi durur. Tələbatı idarə etmək – özünün fəaliyyətini idarə etmək, nəticə əldə etməyə can atmaqdır. Tələbat – insanın daxili aləminin komponentidir və həmişə mövcuddur.

Rəqəmsal texnologiyaların uzun dövr ərzində yayılması iqtisadiyyat və cəmiyyətin inkişaf

meylini müəyyən edir və insanların həyatında köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu cür dəyişikliklər insanlardan yeni bacarıq və səriştə, gündəlik həyatda yeni texnologiyalardan istifadə etmək istəyini tələb edəcəkdir. Qlobal tendensiyalara cavab verən təhsil proqramlarının və “rəqəmsal savadlılığı” təmin edə biləcək fərdi öyrənmə yollarının formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın və insan həyatının fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin rəqəmsallaşdırılması həm təbiətin özünün, həm də sosial-iqtisadi hadisələrə dair məlumatların həcminin dəyişməsinə səbəb olur. Statistik məlumatlara tələb dəyişir, eyni zamanda rəqəmsal kommunikasiyanın inkişafı və statistik işləmələr, təhlil üçün yararlı olan irihəcmli məlumat massivlərinin meydana gəlməsi ilə şərtləndirilən yeni imkanlar yaranır. Bundan başqa, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını statistik olaraq qiymətləndirməyə ehtiyac vardır. Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində biznesin, cəmiyyət və dövlətin rəsmi statistikanın məlumatlarına olan tələbləri də artır. Bundan ötrü statistik müşahidələrin metodologiyalarını inkişaf etdirmək, ilkin məlumatların toplanması və işlənməsi proseslərini optimallaşdırmaq, informasiyanın yeni formada təqdim olunmasını və istifadəçilər tərəfindən çevik istifadəsini təmin etmək gərəkdir.

Ölkə regionlarında əhalinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə səviyyəsini müəyyən etmək üçün hər il Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən ev təsərrüfatlarında seçmə müşahidə aparılır. İKT-dən istifadə üzrə müşahidələr 2014-cü ildən bəri əhali arasında sorğu yolu ilə aparılır və ev təsərrüfatlarında informasiya texnologiyalarının, informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrinin mövcudluğu və istifadəsini, əhalinin fərdi kompüterlərdən və internetdən istifadəsini, əhalinin elektron biliklərini, İKT sektorunun əsas makro göstəricilərinin, İKT məhsullarının idxalı və ixracını xarakterizə edən rəsmi statistik məlumatların əldə edilməsində ən vacib mənbələrdən biri sayılır (1). Seçmə şəbəkəsi ölkənin 14 regionunun şəhər və kənd əhalisi üzrə ayrılıqda formalaşdırılır. Statistik müayinəyə 10500 ev təsərrüfatı cəlb olunur. Müayinənin nəticələri “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur və “Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti” adlı məcmuədə öz əksini tapır.

Sorğunun nəticələri ayrı-ayrı regionlarda ev təsərrüfatlarında kompüterlərin mövcudluğu, internetə çıxış imkanları, əhalinin kompüterlərdən istifadəsini və İnternet şəbəkəsinə çıxışının səviyyəsini qiymətləndirməyə və əsas idarəetmə qərarlarını hazırlamaqda dövlət orqanlarına imkan verir.

Ev təsərrüfatlarının müşahidəsi əsasında alınmış məlumatlar İKT ilə bağlı inkişaf sahəsindəki milli və beynəlxalq, o cümlədən İnformasiya Cəmiyyəti məsələləri üzrə Ümumdünya Zirvə Görüşü və dayanıqlı inkişafın, eləcə də dayanıqlı inkişaf sahəsində BMT-nin genişzolaqlı rəqəmsal rabitəsi üzrə Komissiyanın Məqsədləri məsələlərinin monitorinqi üçün son dərəcə vacibdir (4).

Ev təsərrüfatlarının müşahidəsi əsasında alınmış məlumatlar İKT ilə bağlı inkişaf sahəsindəki milli və beynəlxalq, o cümlədən informasiya cəmiyyətinin məsələləri üzrə yüksək səviyyədə Ümumdünya Zirvə Görüşünün (World Summit on the Information Society) və dayanıqlı inkişafın, eləcə də dayanıqlı inkişaf sahəsində BMT-nin genişzolaqlı rəqəmsal rabitəsi üzrə Komissiyanın Məqsədləri məsələlərinin monitorinqi üçün son dərəcə vacibdir [4].

Kompüterdən istifadə getdikcə daha vacib bir həyat vərdişinə dönür. Bu, insanlara əsas hesablama tapşırıqlarını yerinə yetirməyə, həmçinin mətnin redaktəsi də daxil olmaqla məlumatları saxlamağa və emal etməyə imkan verir. Kompüterdən istifadə insanlara İKT bacarıqlarını təkmilləşdirməyə və qabaqcıl kompüter xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Kompüter həm də İnternetdən istifadənin, xüsusən də qabaqcıl proqramların və xidmətlərin istifadəsində (adətən smartfonda istifadə etmək daha çətin olan) mühüm vasitədir. Fərdi kompüter istifadəçiləri üçün yaş, cins, təhsil səviyyəsi və ya işçi qüvvəsinin statusu kimi təsnifat dəyişənləri gender fərqi və ya sosial-iqtisadi uçurum kimi rəqəmsal fərqləri müəyyən etməkdə kömək edə bilər. Bu məlumat rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması üçün siyasətin təhlili və məqsədyönlü siyasətlərin işlənilməsi üçün faydalı ola bilər. [2].

Ev təsərrüfatlarında kompüterlərin mövcudluğu, ədəd

Cədvəl 1

İllər	Cəmi	şəhər	kənd	artım sürəti, cəmi
2016	1,516,193	1,155,339	360,854	-
2017	1,537,420	1,171,514	365,906	1.014
2018	1,557,924	1,182,464	375,460	1.028
2019	1,578,493	1,191,762	386,731	1.041
2020	1,629,269	954,336	674,933	1.075
2021	1,644,415	961757	682658	1.085

Cədvələ nəzər saldıqda 2016-cı illə müqayisədə 2021-ci ildə ev təsərrüfatlarında kompüterlərin sayının 8,5 faiz artdığı müşahidə olunur. Şəhər yerlərində 16,8 faiz azalma, kənd yerlərində isə 89,2 faiz artım müşahidə olunur.

Ölkəmizdə rəqəmsal texnologiyalara tələb müsbət dinamika ilə xarakterizə olunur. Ev təsərrüfatlarının rəqəmsal inkişaf səviyyəsi mövcud tendensiyalara uyğundur. Kompüteri olan ev təsərrüfatlarının sayı 2010-cu illə müqayisədə 2,6 dəfə artaraq 2021-ci ildə 1545 min, evdə internetə çıxışı olmuş ev təsərrüfatlarının sayı 2,14 dəfə artaraq 1866,6 min ev təsərrüfatı, kompüterdən istifadə etmiş əhalinin sayı 2,3 dəfə artaraq 8105 min nəfər, internetdən istifadə etmiş əhalinin sayı 2,1 dəfə artaraq 8805,6 min nəfər təşkil etmişdir. 2010-2021-ci illərdə İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının cəmi ev təsərrüfatlarının sayında payı 1,6 dəfə - 76,3%-ə qədər artmış, 2020-2021-ci illərdə kompüterdən istifadə etmiş əhalinin ölkə üzrə bütün əhalinin sayında xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 77,5% və 79,8%, evdə internetə çıxışı olmuş ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi 84,8% və 86,5%-dir, mobil telefon istifadəçilərinin telefon növlərinə görə bölgüsü yekuna nisbətən, faizlə – smartfon tipli telefon 87,8 və 88,3, digər mobil telefon isə 12,2 və 11,7 faiz təşkil etmişdir. 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə genişzolaqlı xətlə internetə qoşulan ev təsərrüfatlarının sayı - 1540,1 min olmaqla 4,2 dəfə, mobil telefonla - 539,0 min olmaqla 0,7 dəfə, digər növlər üzrə - 59,9 min olmaqla 0,1 dəfə artmışdır.

İKT infrastrukturundakı artım və son onilliklər ərzində onların tətbiqi, dəqiq və uyğun informasiyaya, İKT üzrə statistik məlumatlara olan tələbatın artmasına gətirib çıxardı. Ev təsərrüfatlarının müayinəsi İKT üzrə statistik məlumatların vacib mənbəyidir, çünki onlar insanların İKT-dən necə və harada istifadə etmələri haqqında əvəzsiz mənzərə verir və İKT-nin insanların həyatına necə təsir göstərdiyini qiymətləndirməkdə kömək edir.

İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) payının təhlili modeli. Bunun üçün Dövlət Statistika Komitəsinin 2010-2021-ci illər üzrə ÜDM və İKT sektorunda fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyər haqqında rəsmi məlumatlarına əsaslanaraq hər iki göstərici arasında korrelyasiya təhlili aparılmışdır (cədvəl 2).

Cədvəl 2

	ÜDM, milyon manatla	İKT sektorunda fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyər, milyon manat
ÜDM, milyon manatla	1	
İKT sektorunda fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyər, milyon manat	0.861472325	1

ÜDM-lə İKT sektorunda yaranmış əlavə dəyər arasında korrelyasiya əlaqəsi yüksəkdir və $R=0,86147$ -dir [5]. Bu iki göstərici arasında əlaqənin yüksək olmasını nəzərə alıb reqressiya təhlili aparılmış və onun nəticəsi aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir:

Cədvəl 3

SUMMARY OUTPUT	
<i>Regression Statistics</i>	
Multiple R	0.861472325
R Square	0.742134567
Adjusted R Square	0.716348024
Standard Error	7819.313379
Observations	12

Cədvəl 4

ANOVA					
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	1	1759651928	1759651928	28.77992	0.000317
Residual	10	611416617.1	61141661.71		
Total	11	2371068545			

Cədvəl 5

	<u>Coef- ficients</u>	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	19412.918	8778.098	2.21151	0.05142	-145.903	38971.7	-145.903	38971.7
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər, mln manat	42.2873	7.8825	5.36469	0.00031	24.7239	59.8506	24.7239	59.85

Təhlilin nəticələrinə əsaslanmaqla
bu iki göstərici arasında reqressiya
modeli aşağıdakı kimi olacaqdır [5]:

$$\hat{Y} = 19412.92 + 42.28 * X_{\text{İKT_elave_deyer}}$$

Qalıqları nəzərə alan model isə aşağıdakı kimidir [5]:

$$\hat{Y} = 19412.92 + 42.28 * X_{\text{İKT_elave_deyer}} + \varepsilon_t$$

ε_t - faktiki qiymətlərin reqressiya xəttindən kənarlaşmalarıdır.

Beləliklə, ÜDM-lə İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər arasında asılılıq modelinə görə demək olar ki, İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər orta hesabla bir milyon manat artarsa, Ümumi Daxili Məhsul orta hesabla 42.29 milyon manat artacaqdır.

Styudent paylanması 0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsində, sərbəstlik dərəcəsi 10-da t_{kritik} -in cədvəl qiyməti $t_{0,05,10} = 2,228$ olduğuna görə $t_b > t_{0,05,10}$, həm sərbəst hədd, həm də reqressiya əmsalı üçün verilən şərtlər ödənilir, H_0 hipotezi rədd edilir, İKT sektorunda əlavə dəyərin ÜDM-ə təsiri əhəmiyyətli sayılır.

Qiymətləndirmənin keyfiyyətinin yoxlanması üçün: $F > F_{\text{kritik}}$, yəni $28.78 > 4,75$ olduğuna görə Y-in şərh edilən qiymətləri yaxşıdır (4).

Korrelyasiya asılılığının etibarlılığı, qalıqların standart xətasının (Se) nəticə əlamətinin orta qiymətinə (y_{orta}) nisbətinin faizlə ifadəsindən istifadə olunmaqla yoxlanılır:

$$Se/y_{\text{orta}} * 100 = 7455.42/64921.15 * 100 = 11,0\%$$

Bu nisbət 11,0% olduğuna görə reqressiya tənliyi ümumi enerji istehlakı və Ümumi Daxili

Məhsul arasındakı asılılığı yaxşı əks etdirir, çünki bu nisbət 10-15%-dən də kiçikdir.

Modelin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün approksimasiyanın orta xətası hesablanır:

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \sum \left| \frac{y - \hat{y}}{y} \right| * 100\%$$

$$A = 0,963034/12 * 100 = 8,03\%$$

Approksimasiyanın orta xətası $A = 8,03\%$ -dir və 10%-dən kiçik olduğuna görə dəqiqlik səviyyəsi qənaətbəxş sayılır.

Cədvəl 5-də İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin təsiri nəticəsində ÜDM-in regressiya modeli əsasında hesablanmış qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 5

İllər	ÜDM, milyon manatla, Y	İKT sektorunda fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyər, milyon manat, X	ÜDM-in hesablama qiymətləri, milyon manatla, Ŷ	Qalıqlar, ε _t
2010	42465.00	715.77	49681.023	-7216.0
2011	52082.00	786.68	52679.569	-597.6
2012	54743.70	861.76	55854.427	-1110.7
2013	58182.00	949.04	59545.432	-1363.4
2014	59014.10	963.27	60146.981	-1132.9
2015	54380.00	970.69	60460.935	-6080.9
2016	60425.20	958.72	59954.739	470.5
2017	70337.80	1,038.08	63310.701	7027.1
2018	80092.00	1,111.99	66435.829	13656.2
2019	81896.20	1,293.27	74102.009	7794.2
2020	72578.10	1,600.95	87112.727	-14534.6
2021	92857.70	1,663.77	89769.427	3088.3

Bundan başqa, əhəlinin İKT-dən istifadəsinə dair rəsmi statistik məlumatlar İKT sahəsindəki dövlət siyasətinin informasiya təminatı problemlərini həll etməklə yanaşı, ölkələrarası müqayisələr aparmaq, ölkələrin İKT-nin inkişaf səviyyəsinə görə indekslərini və reytinglərini hesablamaq üçün beynəlxalq təşkilatlara məlumat verməkdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və ölkənin reytingi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin rəqəmsal transformasiyasına və cəmiyyətin həyatına cavabdeh olan subindeksləri birləşdirən müxtəlif kompozit indekslər əsasında hesablanır. Azərbaycanda İKT üzrə İnkişaf İndeksi 6,20-yə bərabərdir və dünya ölkələri arasında 65-ci yerdədir.

Rəqəmsallaşdırmanın inkişafı üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivləri və imkanlarının aydın konturlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu, öz növbəsində aşağıdakıların zəruriliyini şərtləndirir:

- Əlverişli biznes mühitinin yaradılması;
- Daxili bazarda yerli İKT mallarına və xidmətlərinə tələbatın stimullaşdırılması;
- İnsan kapitalının inkişafı;
- Dövlət proqramlarının səmərəliliyinin artırılması və rəqəmsal layihələrə investisiyaların cəlb edilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın sənaye və məkan çərçivəsinin formalaşması.

Başqa sözlə, söhbət əsas subyektlər arasında informasiya və əməkdaşlığın səmərəli mübadiləsi məqsədi ilə ictimai fəaliyyətin bütün səviyyələrini və sahələrini əhatə edən kompleks rəqəmsallaşdırma strategiyasının inkişafına sistemli yanaşmadan gedir: dövlət, biznes, sahə nazirlikləri, əhəli.

Çiçək Hüseynzadə
Ev təsərrüfatlarının tədqiqatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi
Xülasə

Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların uzun dövr ərzində yayılmasından, iqtisadiyyat və cəmiyyətin inkişaf meylini müəyyən etməkdən və İKT-nin insanların həyatındakı rolundan bəhs edilir. Rəqəmsal texnologiyaların uzun dövr ərzində yayılması insanların həyatında köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu cür dəyişikliklər insanlardan yeni bacarıq və səriştə, gündəlik həyatda yeni texnologiyalardan istifadə etmək istəyini tələb edəcəkdir. Qlobal tendensiyalara cavab verən təhsil proqramlarının və “rəqəmsal savadlılığı” təmin edə biləcək fərdi öyrənmə yollarının formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə həmçinin İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-ə təsirinin korrelyasiya, reqressiya təhlilləri aparılmış və nəticə verilmişdir.

Chichak Huseynzade
Application of digital technologies in household research
Summary

The article deals with the spread of digital technologies over a long period of time, determining the trend of economic and social development and the role of ICT in people's lives. The spread of digital technologies over a long period of time leads to radical changes in people's lives. Such changes will require new skills and competencies from people, willingness to use new technologies in everyday life. Of particular importance is the formation of educational programs that meet global trends and individual learning paths that can provide “digital literacy”.

The article also provides a correlation, regression analysis of the impact of value added created in the ICT sector on GDP and provides the results.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca informasiya cəmiyyəti. Statistik məcmuə. 2021.
2. Azərbaycanın Milli Hesabları. Statistik məcmuə. 2021.
3. Источник: <http://sovet-ich.ru/ofitsialno/media/2019/11/14/obsledovanie-naseleniya-povoprosam-ispolzovaniya-informatsionnyih-tehnologij-i-informatsionno/>
4. Руководство по измерению доступа к ИКТ и их использования на уровне домашних хозяйств и отдельных лиц. Издание 2014 года. © ITU 2014 Международный союз электросвязи Place des Nations CH-1211 Geneva Switzerland
5. Доугерти Кристофер. Введение в эконометрику: Пер. с англ.-Москва, ИНФРА-М, 2004.
6. И.И. Елисеева, М.М.Юзбашев. Общая теория статистики. Москва, Финансы и статистика, 2004.
7. Кремер Н.Ш., Путко Б.А. Эконометрика: Учебник для вузов/Под редакцией проф. Н.Ш.Кремера. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
8. Магнус Я.Р., Катышев П.К., Пересецкий А.А. Эконометрика. Начальный курс: Учеб. - 6-е изд., перераб. и доп. - Москва, Дело, 2004.
9. Эконометрика: Учебник / Н.П. Тихомиров, Е.Ю.Дорохина - М.: Издательство «Экзамен», 2003. – 512 с.

SOSIAL-İQTİSADI PROSESLƏRİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ (EKONOMETRİYA)

*Əsədov Dünyamin, Mazanov Nicat,
Mehtiyev Sarvan və Abışova Çinarə*

Xocalı Rayon Statistika İdarəsi
Goranboy rayon Aşağı Ağcakənd qəsəbəsi,
e-poçt: : khojali@stat.gov.az

Açar sözlər: Ekonometrik modellər, sistem, iqtisadi-riyazi modellər, modelləşdirmə, statistik təhlil, maddi modelləşdirmə

Ключевые слова: Эконометрические модели, система, экономико-математические модели, моделирование, статистический анализ, материальное моделирование

Keywords: Econometric models, system, economic-mathematical models, modeling, statistical analysis, material modeling

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə iqtisadi hadisə və proseslərin və göstəricilərin statistik və riyazi üsullarla, son zamanlar isə kompüter vasitəsi ilə təhlilini və şərh olunmasını təmin edən elm sahəsidir. İndiki dövrdə daha güclü kompüter və proqram təminatlarının varlığıyla ekonometrik analizlərin gücünü artmışdır. Ekonometriya iki – «ekonomiya» (iqtisadiyyat) və «metrika» (ölçmə) sözlərindən yaranıb. Məşhur Norveç alimi, Nobel mükafatı laureatı Raqnar Friş tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Ekonometriya elmi XX əsrin əvvəllərində xətti proqramlaşdırma məsələsinin, sahələrarası balans modelinin yaranması və onların real iqtisadi proseslərə tətbiqi ilə yaranmışdır. Ekonometriya termininin əvəzinə bəzən «ekonometrika» termini də işlədilir.

Ekonometrik modellər iqtisadiyyatın mikro səviyyəsində uğurla tətbiq edilir. Bu modellər vasitəsilə iqtisadiyyatın nəzəri məsələləri riyazi statistikanın üsulları ilə faktiki və ya empirik materiallar əsasında yoxlanılır. Bu baxımdan ekonometrik modellərin qurulması və adekvatlığın yoxlanması riyazi statistikanın korrelyasiya və reqressiya təhlili ilə bilavasitə bağlıdır. İstifadə edilən riyazi aparatın xarakterinə görə iqtisadi-riyazi modellər aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır.

1. Xətti optimallaşdırma modelləri;
2. Qeyri-xətti optimallaşdırma modelləri;
3. Dinamik proqramlaşdırma modelləri;
4. Şəbəkə planlaşdırılması və idarə edilməsi modelləri;
5. Ehtiyatların optimal idarə edilməsi modelləri;
6. Kütləvi xidmət modelləri;
7. Korrelyasiya və reqressiya təhlili modelləri;
8. Tələb və təklifin bazar tarazlığı modelləri;
9. İqtisadi qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində optimal qərarların qəbulu modelləri.

Zaman faktorunu əks etdirmə səviyyəsinə görə iqtisadi-riyazi modellər statik və dinamik modellərə ayrılırlar.

Sistem anlayışı kibernetikanın fundamental anlayışıdır. Bu, onunla izah olunur ki, kibernetikanın əsas tədqiqat obyektini məhz mürəkkəb dinamik sistemlərdə idarəetmə prosesləridir. Ən sadə yanaşmada sistem dedikdə (sistem termini yunan dilindən götürülmüşdür və dilimizə «hissələrdən təşkil edilmiş, birləşmə» kimi tərcümə edilir) elementləri bir-biri ilə qanunauyğun şəkildə birləşdirilmiş çoxluq, daha doğrusu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və vahid məqsədə xidmət edən elementlərin məcmusu başa düşülür. Beləliklə, sistem-elementlərin mexaniki yığılı deyil, qarşılıqlı asılı və qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin məcmusudur. Müəyyən mənada sistemə xaos, hərc-mərclik anlayışlarına: əks olan bir anlayış kimi yanaşmaq olar. Fərz edək ki, n sayda elementləri 5 çoxluğuna baxılır. Əgər bu çoxluğun hər hansı bir m_1 elementində müəyyən x hadisəsi baş vermişdirsə və bu halda çoxluğun digər elementlərində istənilən hadisə müşahidə oluna bilirsə, onda həmin çoxluq xaoslu çoxluq kimi qiymətləndiriləcəkdir. Əgər m_1 elementində baş verən x

hadisəsi digər elementlərdə gözlənilən hadisələrin qabağını ala bilirsə (heç olmasa bu hadisələrinin müxtəlifliyini məhdudlaşdırma bilirsə) onda belə bir qənaətə gələ bilər ki, çoxluğun elementləri arasında müəyyən əlaqə vardır. Elementlərin arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqələr, qarşılıqlı təsirlər müşahidə edilən belə çoxluqlar məhz sistemlərə aid edilir.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz misallara əsaslanaraq sistemi formalaşdırmaq və hüdudlarını müəyyən etmək üçün zəruri olan atributları müəyyən edək. Bu atributlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- müəyyən çoxluq şəklində əlaqələndirilmiş çoxsaylı elementlərdən ibarət obyekt;
- obyekt üzrə qərar qəbul etmək və onu reallaşdırmaq səlahiyyətlərinə malik olan “müşahidəçi” (QQŞ - qərar qəbul edən şəxs);
- QQŞ-in obyektə münasibətini və baxılan elementlərin və onların mühüm xassələrinin seçilməsini xarakterizə edən məsələ.

Müasir dövrdə sistemin ən çox yayılmış və kibernetik yanaşma baxımından məqbul sayılan tərifini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

Sistem dedikdə elə bir çoxluq başa düşülür ki, bu çoxluqda əvvəlcədən verilmiş qeyd edilmiş P xassəli R münasibəti ödənsin. Beləliklə, əgər elementlərin M çoxluğunda ixtiyari R münasibətləri ödənirsə, onda belə çoxluq heç də həmişə sistem olmayacaqdır. Bu çoxluq yalnız o halda sistem olacaqdır ki, həmin çoxluqda ixtiyari R münasibəti deyil, müəyyən qeyd edilmiş R münasibəti ödənsin.

Model və modelləşdirmə anlayışları. Ekonometriyanın mərkəzi anlayışı olan sistemlərin əsas tədqiqat metodu və mexanizmi hesab edilən modelləşdirmə metodu nəzəri tədqiqat və praktik fəaliyyət qaydası olmaqla modellərin qurulması və istifadəsini nəzərdə tutur. Latın mənşəli modelus («modulus») sözündən götürülmüş model sözü nümunə, norma mənasını verir.

Elmi dərk etmənin çox mühüm instrumentlərdən biri hesab edilən model tədqiqat obyektinin şərti obrazı hesab edilir. Tədqiqatın subyekt (tədqiqatçı) tərəfindən model elə qurulur ki, bu modelin köməyi ilə öyrənilən sistemin tədqiqatın məqsədi baxımından əhəmiyyətli olan xarakteristikalarını (xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı əlaqələrini, struktur və funksional parametrlərini və s.) əks etdirmək mümkün olsun. Model anlayışı analogiya prinsipinə əsaslanır. Maddi aləmin müxtəlif təyinatlı sistemlərinə daxil olan obyektlərin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirsək, görmək olar ki, bu xüsusiyyətlərdən bəzilərinə müəyyən oxşarlıq, bənzərlik xasdır. Bu oxşarlıq bəzən xarici formalarda, bəzən strukturda, bəzən də eyni təsirlər zamanı davranış xarakterinin dəyişməsində özünü biruzə verir.

Obyektlərin və proseslərin bir-birinə bənzəməsinə aid çoxlu misallar göstərmək olar. Məsələn, maşının kiçildilmiş maketi onun quruluşu haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Bu halda biz birbaşa analogiya ilə qarşılaşırıq. Belə analogiya bir sıra praktik məsələləri həll etməyə imkan verir (təyyarələrin aerodinamik xarakteristikalarının öyrənilməsi və s.). Tədqiqatçı obyektin, prosesin və ya hadisənin forması deyil, strukturu maraqlandırdığı hallarda da model yaratmaq üçün analogiya prinsipindən istifadə etmək olar. Məsələn, bina və onun layihəsi formaların xarici oxşarlığı olmasa da, strukturuna görə analojidirlər. Lahiyyə binanın modeli olmaqla originalın daha mürəkkəb xarakteristikalarını əks etdirir. Yuxarıda verdiyimiz izaha əsaslanaraq modelə elə bir maddi və ya təsəvvür olunan obyekt kimi baxa bilərik ki, bu obyekt tədqiqat prosesində öyrənilən real obyektə əvəz edərək onun haqqında əlavə biliklər əldə etməyə imkan verir. Daha doğrusu, model qismən oxşarlıq, proobraz olmaqla, obyektin, prosesin və ya hadisənin tədqiqatın məqsədi baxımından vacib olan xarakteristikalarının təcəssümüdür və real obyekt haqqında əlavə biliklər əldə etməyə, onun dərk edilməsinə xidmət edir.

Modellərin təyinatını və idarəetmədə oynadığı rolu daha dəqiq müəyyən etmək üçün modelləşdirmə metodunun mahiyyətini açıqlamaq zəruridir. Sistemin əvvəlcədən öyrənilməsi və onun vacib xarakteristikalarının müəyyən edilməsi əsasında modelin qurulması, onun eksperimental və nəzəri təhlili, nəticələrin sistem haqqında məlumatlarla tutuşdurulması, modellərin dəqiqləşdirilməsi və real sistemə adekvatlığının təmin edilməsi və s. modelləşdirmə metodunun əsasını təşkil edir.

Modelləşdirmə iki sistemin mövcud olmasını nəzərdə tutur: Bizim idarə etdiyimiz və ya idarə

etmək istədiyimiz real sistem; Bu sistemin modeli, onun analoqu. Əgər müxtəlif cinsli hadisələr arasında oxşarlıq münasibəti yektləri (o cümlədən də iqtisadi sistemləri) sadələşdirilmiş və birtərəfli əks etdirirlər.

Beləliklə, model real sistemin insan tərəfindən yaradılan oxşarıdır. Maddi aləmin müxtəlif təyinatlı sistemlərində, o cümlədən də iqtisadi sistemlərdə riyazi modellərin qurulması və tətbiqi imkanları onunla izah edilir ki, bir çox həlləri kəmiyyətə ölçülə bilən və həm idarəetmə obyektini, həm də ətraf mühiti xarakterizə edən kəmiyyətlərlə əlaqələndirmək olar.

İqtisadi sistemlərdə bu kəmiyyətlər rolunu işləri icra etmək üçün tələb edilən işçilərin sayı, məhsul buraxılışının həcmi, nəqliyyat vasitələrinin sayı, maliyyə vəsaitlərinin məbləği, investisiya qoymaq üçün seçilən obyektlərin sayı və s. oynaya bilər. Qərar qəbul edən şəxsin idarəetməni həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi bu kəmiyyətə ölçülə bilən parametrlər idarə olunan dəyişənlər və ya həllin dəyişənləri adlanır.

Modellərin struktur elementləri olmaqla isə biz onlara endogen parametrlər kimi yanaşa bilərik. Qərar qəbul edən şəxsin təsir göstərə bilmədiyi faktorlara isə (ətraf mühitin parametrləri, idarəetmə obyektinin özünün bəzi parametrləri) idarə olunmayan dəyişənlər və ya parametrlər deyilir. Modellərin struktur elementləri kimi isə biz onlara ekzogen parametrlər deyəcəyik.

Model real sistemin ümumiləşdirilmiş, sadələşdirilmiş təsviri olduğundan, onu quran zaman idarəetmə situasiyasının özü də sadələşdirilir və sxem çərçivəsinə salınır. Daha doğrusu, riyazi modeli quran zaman “sualtı qayalardan” qorumaq, “ifrat sadələşdirmə ilə ifrat mürəkkəbləşdirmə” qorxuları arasında (R.Bellman) kompromis yaratmaq, “hərtərəfli izahlarda batıb qalmaq”la “hadisələri ifrat kobudlaşdırmaq” (E.Ventsel) qorxularına “qalib gəlmək” lazımdır. Bununla yanaşı, model nə qədər müvəffəqiyyətli qurularsa və bu model idarəetmə obyektinin xarakterik xüsusiyyətlərini yaxşı əks etdirsə, tədqiqat bir o qədər müvəffəqiyyətli olar və onun əsasında əldə edilən təkliflər faydalı olar.

Modelləşdirmə dedikdə iqtisadi riyazi modellərin qurulması, öyrənilməsi və idarəetmə strategiyalarının yaradılması məqsədi ilə istifadə olunması başa düşülür. Ümumi qəbul edilmiş yanaşmaya görə modelləşdirmə prosesinə 3 element daxildir:

1. Subyekt (tədqiqatçı);
2. Tədqiqat obyektini;
3. Dərk edən subyektlə dərk olunan obyekt arasındakı münasibəti əlaqələndirən model.

Modelləşdirmə metodları. Biz yuxarıda modellərin qurulmasında analogiya prinsipinin rolunu nəzərdən keçirərkən öyrənilən real sistemlə onun modeli arasındakı analogiyaya toxunmuşduq. Analogiyanın istiqamətindən asılı olaraq 3 tip modelləri fərqləndirmək qəbul olunmuşdur:

1. Qrafik modelləri
2. Fiziki modellər
3. Məntiqi-riyazi modellər.

Qeyd edək ki, ümumi təsnifat əlamətlərinə görə qrafik modelləri və fiziki modellər material modellərinə aid edilir və bu qrupa əlavə olaraq həm də əşya-riyazi modellər də daxil edilir. İdeal modellər qrupuna daxil edilən məntiqi-riyazi modellərdən başqa bu qrupa həm də təsviri (xəyali) modellər də daxil edilir. Modellərin tiplərinin müxtəlifliyi onların qurulması mexanizmlərinin - modelləşdirmə metodlarının müxtəlifliyinin bilavasitə nəticəsi kimi də qəbul oluna bilər.

Ümumilikdə, modelləri müxtəlif xarakteristikalara görə fərqləndirmək olar və bunlara misal olaraq modelləşdirilən obyektlərin xarakterini, tətbiqi sahələrini, modelləşdirmənin dərinliyini və s. göstərmək olar. Bizi əsasən modellərin iqtisadi sistemlərdə tətbiqi maraqlandırdığı üçün biz modellərin xarakterini əsas götürəcəyik. Əgər modelləşdirmə metodlarına bu aspektdən yanaşsaq, onda həmin metodları iki böyük qrupa ayırmaq olar: material (əşya) modelləşdirmə; ideal modelləşdirmə.

Maddi modelləşdirmə dedikdə tədqiqatların öyrənilən sistemin fiziki, həndəsi, dinamik və funksional xarakteristikalarının təcəssümü olan model əsasında aparılması başa düşülür.

Maddi modelləşdirmənin reallaşdırma mexanizmləri olaraq fiziki modelləşdirməni (fiziki modellərin qurulması), həndəsi modelləşdirməni (qrafik modellərin qurulması), əşya-riyazi modelləşdirməni - analoq modelləşdirməni (əşya-riyazi modellərin qurulması) göstərmək olar.

Ümumilikdə iqtisadiyyat və yaxud iqtisadi sistem cəmiyyətin alt sistemi olub, maddi

nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı fəzalarını özündə birləşdirən mürəkkəb kibernetik sistemdir. İqtisadiyyat sisteminin daxili quruluşunu kibernetik baxımdan tədqiq etdikdə isə, iqtisadiyyatın özünə makro sistem kimi baxıb, onun alt sistemləri kimi ayrı-ayrı müəssisələri, istehsal şirkətlərini, iqtisadi kompleksləri və s. bu kimi mikrosistemləri tədqiq etmək olar.

**Əsədov Dünyamin, Mazanov Nicat,
Mehtiyev Sarvan və Abışova Çinarə
Sosial – iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi (Ekonometriya)**

Xülasə

Məqalədə sosial-iqtisadi proseslərin statistik tədqiqi üçün müasir metod - iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodologiyası araşdırılmışdır. Modellərin növləri, sistem, digər əsas anlayışlar izah edilmişdir. İqtisadi sistemin idarə edilməsi üçün modelləşdirmə və proqnozlaşdırma müasir tədqiqatların fəaliyyət istiqaməti kimi verilmişdir. Modellərin tərtibi üçün iri həcmli statistik məlumatların işlənməsinin rəqəmsal statistikanın tələblərinə uyğunluğu qeyd edilmişdir.

**Asadov Dunyamin, Mazanov Nikatin,
Mehdiyev Sarvan, Abishova Chinara
Modeling of socio-economic processes (econometrics)**

Summary

The article explores a modern method of statistical study of socio-economic processes - the methodology of economic and mathematical modeling. Types of models, system, other basic concepts are explained. Modeling and forecasting for the management of the economic system is given as a direction of activity of modern statistical research. The compatibility of processing large-scale statistical data for the development of models with the requirements of digital statistics is noted.

Ədəbiyyat

- 1.<https://www.stat.gov.az/>
- 2.<https://www.etsim.az>
- 3.<https://az.wikipedia.org/wiki/Modell%C9%99%C5%9Fdirm%C9%99>
- 4.<https://kayzen.az/blog/happym/13398/modell%C9%99%C5%9Fdirm%C>

Rəqəmsal İqtisadiyyata Keçid Perspektivləri (transformasiya)

ПЕРСПЕКТИВЫ ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Гюнай Джахангирли

Городское Управление Статистики г. Ленкорань
г.Ленкорань, пр.Г.Алиева 3.,
jahangirly.gunay@mail.ru

Açar sözlər: dövlət xidmətləri, rəqəmsal iqtisadiyyat, İKT, e-hökumət, informasiya cəmiyyəti, informasiya sistemi

Ключевые слова: государственные услуги, цифровая экономика, ИКТ, электронное правительство, информационное общество, информационная система

Keywords: public services, digital economy, ICT, e-government, information society, information system

В современном мире экономика и управление стремительно меняются и трансформируются из традиционных форм в цифровые. Цифровые тренды затрагивают все общественные и государственные сферы. К таким сферам можно отнести цифровое моделирование и проектирование;

-автоматизацию производства (создание «умных предприятий»);

-машинное обучение;

-технологии, позволяющие получать удаленный доступ к информации, рабочему месту и пр.

К перспективным технологиям, которые наиболее сильно повлияют на цифровизацию экономики относят:

-аналитику «больших данных»;

-технологии искусственного интеллекта и робототехники;

-машинное обучение;

-облачные вычисления и облачное хранение информации.

Цифровая экономика - это сектор разработки и развития отраслей производства, торговли и услуг, в которых преимущественное место занимают методы управления и регулирования, основанные на использовании больших Баз Данных.

Цифровая экономика связана с появлением совершенно новых продуктов (в т.ч. на онлайн-платформах) и возникновением отраслей экономической деятельности не похожих на те, которые существовали раньше. Параллельно с внедрением новых цифровых технологий в экономику, во всем мире происходит процесс цифровизации государственного управления. Данный процесс происходит неравномерно и у каждой страны уровень цифровизации государственного управления находится на разном уровне [5].

Цифровые технологии внедряются в сферу государственного управления для того, чтобы совершить качественный рывок в процессе управления, что в свою очередь, приведет к уверенному экономическому росту страны. К примеру, на бирже возможно увеличение роботов, которые занимаются торгами. Роботы способны реагировать на изменение конъюнктуры намного быстрее, чем люди, так как в них заложены современные алгоритмы расчета доходности и рисков. С развитием и освоением цифровых технологий связываются возможности достижения ключевых целей социально-экономического развития Республики Азербайджан. Для достижения поставленных целей необходимо особое внимание уделить цифровизации государственного управления.

У государственного управления есть несколько трансформационных перспектив, которые позволят минимизировать время на оказание государственных услуг, принятие управленческих решений, не забывая об информационной безопасности:

-электронное правительство, способное обеспечить кибербезопасность, как на внутригосударственном уровне, так и на международном уровне;

-электронное правительство, способное прогнозировать стихийные бедствия

заблаговременно для своевременного выполнения предупредительных мер, а также мер по минимизации последствий;

-электронное правительство, способное интегрировать свои функции по направлению к различным слоям общества, с целью минимизации цифрового развития среди населения.

Процесс цифровой трансформации создаёт новые возможности для взаимодействия с гражданами и удовлетворения их потребностей через оказание государственных услуг и является одной из движущих сил совершенствования государственного управления. Сфера электронных услуг органов государственной власти и управления является сегодня одной из базовых составляющих организационно-технической системы цифровой экономики.

В статье рассматриваются инициативы Республики Азербайджан по реализации концепции электронного правительства. Обосновывается вывод о необходимости дальнейшего развития ИКТ как приоритетной отрасли для устойчивого развития страны, а также расширения применения ИКТ на всех уровнях государственного управления.

Электронное правительство представляет собой современную модель взаимодействия населения, государства и бизнеса на основе применения ИКТ, автоматизации документооборота, оптимизации взаимодействия между ее участниками. В зависимости от участников взаимодействия модель ЭП может быть реализована на разных уровнях: G2C (Government-to-Citizen) / государство - граждане; G2B (Government-to-Business), государство - бизнес; G2G (Government-to-Government), государство - государство; G2E (Government-to-Employers), государство - государственные служащие. Государственные учреждения Азербайджана активно внедряют новые государственные электронные услуги с 2012 г., чему способствовал запуск проекта «Электронное правительство», разработанного Министерством транспорта, связи и высоких технологий Республики Азербайджан.

В 2017 г. реализация проекта была ускорена, в результате чего сегодня успешно функционирует портал «Электронное правительство Азербайджана» (www.e-gov.az), к которому подключены практически все министерства и постепенно подключаются прочие государственные организации и ведомства. Целью реализации проекта «Электронное правительство» в Республике Азербайджан, реализованного на базе технологии X-Road, является повышение эффективности взаимодействия государственных учреждений и органов местного самоуправления с гражданами и бизнес-структурами на основе использования современных ИКТ. X-Road представляет собой децентрализованную систему, в которой определены единые интерфейсы, а также протоколы взаимодействия и обмена данными. Любой государственный орган, в соответствии с установленными правилами и действующими регламентами, может подключить свою информационную систему к X-Road и настроить права доступа к нему для других ведомств.

Система X-Road соединяет разные реестры, посредством нее могут взаимодействовать, например, реестр коммерческих компаний и реестр автомобилей. На базе этой технологии в Азербайджане создана единая инфраструктура для интеграции государственных информационных систем и базы данных; была обеспечена работающая система официальных сообщений и оповещений между государственными службами, частными компаниями и гражданами, а также разработана концепция Центрального портала «Электронное правительство», действующего по принципу «единого окна» [3].

В соответствии с законодательством Азербайджанской Республики «Электронное правительство» предоставляет информационные и электронные услуги всем гражданам, юридическим и физическим лицам, иностранным гражданам и лицам без гражданства, проживающим на территории Азербайджанской Республики, с использованием самых современных информационных технологий. Система «Электронное правительство» - это не просто техническое решение, а информационная среда, в которой сотрудничают сотни организаций, предоставляются и используются услуги. Услуги осуществляются через портал www.e-gov.az [4].

Портал электронного правительства предлагает 451 вид электронных услуг. Государственные, региональные и местные органы управления и организации оказывают электронные услуги в различных сферах (социальная защита, социальное обеспечение, здравоохранение, связь, таможенные, налоговые, юридические услуги, образование, онлайн-платежи, выдача специального разрешения/лицензий) [4].

Другой единой платформой является портал www.my.gov.az, преимущество которой состоит в том, что гражданин имеет свой кабинет. Кабинет в режиме реального времени создает условия для хранения, передачи социально-экономической информации, использования других электронных услуг. Также функционирует уникальный проект, который предоставляет гражданам страны возможность пользоваться мобильной электронно-цифровой подписью ASAN İmza, что намного повысило доступность электронных услуг для населения.

Теперь рассмотрим перспективы перехода к электронному правительству, тем самым приравняв результаты к перспективе перехода к цифровой экономике (трансформации).

Анализ показывает, что переход к электронному правительству приводит к повышению эффективности государственного управления. Реформы в государственном управлении сосредоточены на многих вопросах управления (напр., прозрачность и подотчетность, повышение эффективности работы, увеличение доходов и снижение расходов, снижение уровня коррупции, облегчение предоставления услуг и т. д.) [2].

Основным инструментом проведения реформ во многих сферах является именно

электронизация. Следует рассмотреть некоторые из направлений, решаемые за счет электронного правительства во время реформ государственного управления, а именно:

- электронное правительство формирует многосторонние внутренние коммуникационные сети между государством и социально-экономической жизнью с целью объединения технологий, информации и знаний;
- переход к электронному правительству приводит к снижению затрат и повышению эффективности;
- повышение качества государственных услуг является одним из основных факторов государственных реформ;
- совершенствование механизма управления посредством электронного правительства помогает достичь экономических и политических целей;
- электронное правительство повышает уровень прозрачности процесса принятия решений и подотчетности государственных структур обществу, в то же время способствует снижению уровня коррупции;
- электронное правительство помогает более эффективно осуществлять программы реформ;
- электронное правительство повышает доверие граждан к правительству;
- использование электронного правительства помогает достичь высоких результатов в ключевых областях (здоровье, безопасность, социальное обеспечение, образование);
- электронное правительство стимулирует внедрение ИКТ во все сферы общества.

Таким образом, за счет реализации концепции электронного правительства решаются следующие вопросы:

- упрощается переход на государственные услуги для граждан и предприятий;
- растет интерес населения к вопросам государственного управления;
- улучшается связь между правительством и гражданами;
- уровень удовлетворенности населения государственными услугами возрастает;
- повышается эффективность правительственных работ.

Реализация концепции электронного правительства имеет преимущества для дальнейшего развития и деятельности государства и общества. Азербайджанское государство выполнило основные факторы электронной услуги:

- Служба электронной связи между структурами;
- Система идентификации;
- Единый портал государственных услуг;
- Реестр государственных услуг [1].

Сегодня в Азербайджане создана четкая архитектура по оказанию электронных услуг.

В указанном контексте государственные структуры постепенно объединяются с новыми услугами в эту архитектуру.

Общество является свидетелем одновременного развития больших баз данных, искусственного интеллекта, науки о базе данных, блокчейна, робототехники и других быстроразвивающихся технологий. Они влияют и усиливают друг друга во всех сферах нашей жизни - от систем питания до коммунальных систем, энергоснабжения, образования, здравоохранения и социального обеспечения. Это определяет направление экономического развития: формирование электронного правительства, электронного бизнеса и электронной коммерции. Речь идет не только о технологиях, но и о людях и планете в целом. Ведь цифровая революция - это влияние информационных и коммуникационных технологий на все слои общества.

Анализ современного состояния и перспектив развития ЭП как элемента цифровой

экономики Республики Азербайджан позволяет сделать выводы о необходимости:

- ◆ дальнейшего развития ИКТ как приоритетной отрасли для устойчивого развития страны и обеспечения возрастающей потребности общества в ее продукции и услугах;
- ◆ увеличения использования ИКТ в реальных секторах экономики и обществе в целом;
- ◆ усиления конкурентоспособного, инновативного экономического потенциала экспортной направленности в области ИКТ;
- ◆ расширения применения ИКТ на всех уровнях государственного управления;
- ◆ доведения доли ИКТ в ВВП до уровня развитых стран и др.

Günay Cahangirli
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prespektivləri
Xülasə

Məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasında “elektron hökumət” və “elektron xidmətlər” anlayışlarını təhlil etməkdir. Məqələdə “elektron xidmətlər” və “elektron hökumət” anlayışlarından bəhs edilir. Elektron xidmətlərin inkişaf tendensiyaları, elektron xidmətlərin keyfiyyətinə dair dövlət standartının strukturu təsvir edilmişdir. İKT-nin istifadəsi ilə “elektron xidmətlər” anlayışı (səmərəliliyin artırılması, ictimaiyyətlə dövlət arasında əlaqənin asanlaşdırılması) geniş istifadə olunur. Elektron xidmətlər həm də şəffaflığın təmin edilməsi və korrupsiyanın qarşısının alınması üçün ən təsirli vasitələrdən biri hesab olunur. Göstərilən elektron xidmətlərin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Onların arasında: e-ticarət, bankçılıq, media və distant təhsil sahələri vardır. Azərbaycanda elektron xidmətlərin göstərilməsi üçün mükəmməl arxitektura yaradılıb. Bu kontekstdə dövlət strukturları tədricən bu arxitekturaya yeni xidmətlərlə birləşir.

Gunay Jahangirli
Prospects of transition to the digital economy
Summary

The aim of the article is to analyze the concepts of “electronic government” and “electronic services” in Azerbaijan Republic. The concepts of “electronic services” and “electronic government” are given. Trends in the development of electronic services, the structure of the state standard for the quality of electronic services are described. The concept of “electronic services” is widely used after applying information and communication technologies (increasing efficiency, simplifying communication between the public and the state). Also electronic services are considered one of the most effective tools to ensure transparency and prevent corruption. The main scope of the electronic services has been identified. Such spheres as e-commerce, banking, media and distance education are among them. An exactly architecture for the provision of electronic services has been created in Azerbaijan. In this context, government agencies are gradually merging with new services in this architecture.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богдановская И. Ю. Электронное государство // *Общественные науки и современность*. 2004. № 6. С. 105-111.
2. Куклина Е. А., Бабаев Э. А. Инновационное развитие и переход к цифровой экономике (на примере Республики Азербайджан // *Материалы IX Международной научно-практической конференции «Государство и бизнес. Современные проблемы экономики»* 25-27 апреля 2018 г. Т. 1. СПб., 2018. С. 111-114..
3. Официальный интернет-сайт Президента АР. Режим доступа: <https://ru.president.az/>.
4. Портал электронного правительства. Режим доступа: <https://www.e-gov.az/>.
5. Ачба Л. В. Цифровая трансформация управления, экономики и социальной сферы: реальность и перспективы / Л. В. Ачба, Л. Г. Ворона-Сливинская, Е. В. Воскресенская // *Экономика и управление*. - 2019. - № 6 (164). - С. 26–31

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİD PERSPEKTİVLƏRİ

Novruzov Elməddin Sədrəddin oğlu
Abbasov Elməddin Tahir oğlu
Ağdam Rayon Statistika İdarəsi
e-poçt: n.elmeddin02@gmail.com
e-poçt: elm.tahir98@gmail.com

Açar sözlər: İKT, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal ticarət qovşağı, elektron hökumət, transformasiya, elektron sənəd

Ключевые слова: ИКТ, цифровая экономика, цифровой торговый хаб, электронное правительство, трансформация, электронный документ.

Key words: ICT, digital economy, digital trade hub, e-government, transformation, e-document

Azərbaycan rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. Ölkəmizin coğrafi mövqeyi, qlobal müstəvidə rəqəmsal gündəlikdə iştirakı, beynəlxalq əməkdaşlıqları bu prosesi sürətləndirən amillərdəndir. Beynəlxalq inteqrasiyalar nəticəsində qlobal trendlərə daha yaxın olmaq, onlara uyğunlaşmaq və onları daha çevik tətbiq etmək imkanı yarandığı kimi, rəqəmsallaşma səviyyəsinin artması da beynəlxalq inteqrasiyaları asanlaşdırır.

Rəqəmsallaşmanın ölkənin inkişafındakı əhəmiyyətli rolunu nəzərə alaraq gələcəyə dair bütün strategiyalarda bu sahə prioritet olaraq qiymətləndirilir. Təsadüfi deyil ki, Qarabağın inkişaf strategiyasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə “smart city” və “smart village” tipli yüksək texnoloji infrastruktura malik şəhər və kəndlərin qurulması da var. Bu faktor iqtisadi inkişaf üçün çox önəmli addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Rəqəmsallaşmanın yüksək olması investisiya multiplikatorunu artıran amil olaraq daha çox investisiya cəlbinə səbəb olacaq və təkcə Qarabağ regionunun deyil, bütün ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verəcək. Artıq mövcud olan elektron dövlət-özəl tərəfdaşlıq platforması - Rəqəmsal Ticarət Qovşağı da investisiyaların rəqəmsal formatda, yəni investorların Azərbaycana gəlmədən bu platforma üzərindən həyata keçirməsinə imkan yaradır. Qeyri-rezidentlər onlayn şəkildə Azərbaycanın elektron və ya mobil rezidenti ola, burada öz şirkətini yarada, bank hesabı açsın və müxtəlif əməliyyatları həyata keçirə bilərlər.

Prezidentin “Hökumət buludu”nun (G-cloud) yaradılması və “bulud” xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” fərmanına əsasən, bütün dövlət orqanlarının, dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin, büdcə təşkilatlarının, publik hüquqi şəxslərin vahid “bulud” texnologiyalarına keçid etməsinə də artıq start verilib və bu keçidin 2024-cü ilədək tamamlanması nəzərdə tutulub[1]. Bu transformasiya özlüyündə dövlət idarəetməsinin rəqəmsallaşması istiqamətində çox önəmli addım olmaqla yanaşı, gələcəkdə digər texnoloji yeniliklərin tətbiqinə də müsbət töhfəsini verəcək.

Rəqəmsallaşmanın yüksək olması investisiya multiplikatorunu artıran amil olaraq daha çox investisiya cəlbinə səbəb olacaq və təkcə Qarabağ regionunun deyil, bütün ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verəcək. Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sistemi, Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi, dövlət satınalmaları üçün elektron satınalma platforması, dövlət statistik məlumatların əldə edilməsi üçün e-sənəd dövriyyəsi sistemi, elektron məhkəmə sistemi, elektron səhiyyə xidməti, elektron təhsil, elektron sosial xidmətlər, əmlak və torpaqların elektron kadastrı və s. kimi rəqəmsallaşmış sahələrin yaradılmasını buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan bir çox sahələrdə innovativliyə və inkişafa meyilliliyi ilə seçilir. Daim yeni qlobal trendlərin ölkəmizə gətirilməsi və tətbiqi aktualdır. 2020-ci ilin məlumatlarına əsasən, informasiya və rabitə sektorunun ÜDM-də payı 2 faiz olub. 2005-2019-cu illər ərzində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunda yaradılmış əlavə dəyər 320 milyon manatdan 1 milyard

279 milyon manata qədər artıb.

Bu gün Azərbaycanda “bir pəncərə” sistemi ilə 450-dən çox dövlət xidməti elektron formada təqdim olunur. Ümumilikdə isə dövlət və özəl qurumlar tərəfindən 1000-dən artıq e-xidmət təklif olunur. İKT sektoru strukturunda mobil telefon rabitəsi 41 faiz payla birinci yerdədir və ölkənin 100%-i tam mobil şəbəkə ilə əhatə olunur. Son 7 il ərzində mobil elektron imza ilə 100 milyondan çox tranzaksiya həyata keçirilib ki, bununla da yüz milyonlarla iş saatına qənaət edilib [2]. İKT sektoru üzrə son 5 ilin əsas göstəriciləri cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır [3].

Cədvəl 1

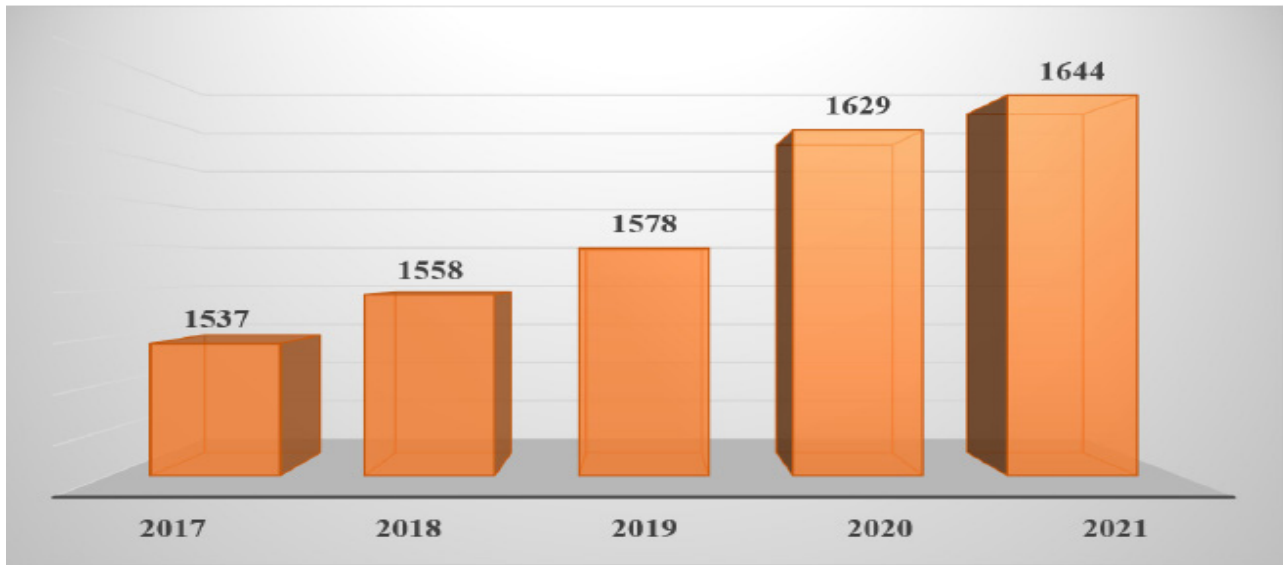
2017-2021-ci illərdə İKT üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilərin adı	2017	2018	2019	2020	2021
İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, milyon manat	1688	1826,8	2083,2	2158,2	2249,70
rabitə sektoru	1416,5	1481,5	1650,9	1714,8	1824,50
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	1038,1	1112,00	1293,3	1600,2	1663,80
rabitə sektoru	890,5	923,4	1051,5	1312,9	1395,60
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə	1,5	1,4	1,6	2,2	1,8
rabitə sektoru	1,3	1,2	1,3	1,8	1,5
İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat	170,2	183,7	294,7	177,2	135
İKT məhsullarının idxalı*, milyon manat	565,1	883,8	901,6	1055,9	1083,20
kompüter və periferiya avadanlıqları	168,4	315,8	198,1	287	299,8
telekommunikasiya avadanlıqları	244	328,6	458,2	503,8	543,8
elektron avadanlıqlar	99,8	145,9	177,4	176,3	190,5
digər İKT məhsulları	52,9	93,5	67,9	88,8	49,1
İdxal olunmuş İKT məhsullarının ölkəyə idxal olunmuş bütün növ məhsulların dəyərində xüsusi çəkisi, faizlə	3,7	4,5	3,9	5,8	5,4
İKT sektorunda çalışan işçilərin siyahı sayı, min nəfər	18,1	19	19,3	20,5	21,1
İKT sektorunda çalışan işçilərin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə muzzdlu işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, elm, təhsil və iqtisadiyyatı əhatə edən sistemli siyasət hər bir ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafının başlıca təminatçısıdır. Bu siyasətin aparıcı qüvvəsi olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) son illər sürətlə inkişaf edərək bütün sahələrdə və gündəlik həyatda insan fəaliyyətinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

İKT-nin ən yeni nailiyyətləri idarəetmə, təhsil, səhiyyə, biznes, turizm və bank xidməti kimi sahələrdə tətbiq edilərək cəmiyyətin hər bir üzvünə mövcud imkanlardan faydalanmağa şərait yaradır. Bu baxımdan yeni texnologiyalar üzrə dövlət siyasəti cəmiyyətin ictimai və siyasi təfəkkürünü qabaqlamalı, yaxın onilliklər üçün bu istiqamətdə görülməli işlərin strateji xəttini müəyyənləşdirməlidir. Azərbaycan Respublikasında da İKT sahəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət siyasəti bu prinsip üzərində qurulur və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycan müstəqil dövlət kimi gənc olmasına baxmayaraq, qısa zaman kəsiyində bu mühüm sahədə də böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Aşağıdakı diaqramda ölkəmizin son 5 beş ildə İKT sahəsindəki transformasiyası

göstərilmişdir. Azərbaycanda ev təsərrüfatları üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kompüterlərin sayı, (min ədəd) Şəkil 1-də verilmişdir [3].

Şəkil 1. 2017-2021-ci illərdə ev təsərrüfatı üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kompüterlərin sayı

Azərbaycan Respublikasında eləcə də digər ölkələrdə rəqəmsallaşma səviyyəsini təhlil etmək üçün 5 əsas göstəriciyə diqqət etmək lazımdır:

- İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT)
- İnkişaf İndeksi
- Qlobal İnnovasiya İndeksi (Qİİ)
- Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (ŞHİ)
- Yüksək Texnoloji İxracat

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tempi üzrə Azərbaycan Respublikasının həm orta-yuxarı gəlirli, həm də MDB ölkələri ilə müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur. Ölkəmizin mövcud 5 meyardan dördünün göstəricisi həm orta-yuxarı gəlirli ölkələrin, həm də MDB ölkələrinin orta göstəricisindən yüksəkdir [4].

Azərbaycanın Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (ŞHİ) üzrə MDB və orta-yuxarı gəlirli ölkələrlə müqayisəli təhlili cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın Şəbəkə Hazırlığı İndeksi (ŞHİ) üzrə müqayisəsi, faizlə

Göstəricilər	Azərbaycan üzrə	Orta-yuxarı gəlirli ölkələr	MDB
ŞHİ	48.76	47.39	46.88
Texnologiya	41.70	38.42	38.47
Əhali	50.04	46.66	47.10
İdarəetmə	49.45	54.31	50.71
Təsir	53.84	50.17	51.76

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində də

ixracyönümlü iqtisadi model önə çəkilərək, yüksək əlavə dəyər yaradan ixracyönümlü iqtisadiyyata keçid başlıca məqsədlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Bu çərçivədə xüsusən MDB ölkələri, Türkiyə, Gürcüstan və İran kimi mühüm region ölkələri ilə əlverişli ticarət sazişlərinə əsaslanan aşağıtarifli mühitdə səmərəli gömrük prosedurlarının tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın ticarət qovşağı kimi mövqeyinin güclənməsi hədəflənmişdir.

Bu məqsəd ölkəmizin şaxələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanlarından və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə, ixrac potensialının yüksəldilməsini, transsərhəd ticarətin, o cümlədən elektron ticarətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edir.

Nəticə

Azərbaycan xalqının innovativliyə meyilliliyi və yeniliklərə yüksək adaptasiya olmaq qabiliyyəti ölkəmizdə rəqəmsallaşmaya keçidin daha rahat və sürətli baş verəcəyini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsallaşma ilə paralel bu sahədə tələb olunan peşələrə uyğun kadrların hazırlanması önəmli məsələlərdəndir. Bu səbəbdən də rəqəmsal bacarıqlara malik kadr potensialının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində müxtəlif tədbirlərin aparılmasına başlanılıb. Özəl kurslarda müxtəlif rəqəmsal ixtisaslar üzrə kadr hazırlanması prosesi üçün dövlət tərəfindən maliyyə vəsaiti ayrılıb, universitetlərdə rəqəmsal iqtisadiyyat, data analitikası, elektron kommertiya və s. kimi yeni ixtisaslar tədris edilir. İKT sahəsində son zamanlar daha çox tələbat artımı müşahidə olunan ixtisaslardan biri kibertəhlükəsizlikdir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Görülən tədbirlər öz növbəsində Azərbaycanın bu sahədə inkişaf perspektivlərinin yüksək olduğu anlamına gəlir və gələcəkdə əhalinin məşğulluqla bağlı problemlə üzləşmək riskini azaldır.

Novruzov Elməddin, Abbasov Elməddin Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri

Xülasə

Məqalədə rəqəmsallaşmanın ölkənin inkişafındakı əhəmiyyətli rolu, rəqəmsallaşmanın yüksək olması investisiya multiplikatorunu artıran amil olaraq daha çox investisiya cəlbinə səbəb olacağı, 2017-2021-ci illər üzrə İKT üzrə əsas göstəricilər tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanda ev təsərrüfatları üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kompüterlərin sayını əks etdirən diaqramlar verilmişdir. Rəqəmsal bacarıqlara malik kadr potensialının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində müxtəlif tədbirlərin aparılması zəruriliyi vurğulanmışdır. Azərbaycan Respublikasında və digər ölkələrdə rəqəmsallaşma səviyyəsini təhlil etmək üçün 5 əsas göstəriciyə diqqət etmək tövsiyə edilir.

Novruzov Elməddin, Abbasov Elməddin

Prospects for the transition to the digital economy

Summary

In the article, the important role of digitalization in the development of the country, the fact that high digitalization will lead to more investment attraction as a factor that increases the investment multiplier, and the main indicators of ICT for 2017-2021 have been studied. At the same time, diagrams showing the number of computers per 1000 people in households in Azerbaijan were given. It was emphasized the need to take various measures at the state level in order to increase the potential of staff with digital skills.

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/>
2. <https://vergiler.az/news/articles/18441.html>
3. <https://stat.gov.az/>
4. <https://aem.az/index.php?newsid=1533>

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİD PERSPEKTİVLƏRİ

Azər İsgəndərli

Ağdaş Rayon Statistika İdarəsi
Ağdaş şəhəri, S.Vurğun küçəsi 27
azer.isgenderli93@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiya, ödəniş kartları, elektron ticarət, informasiya texnologiyaları, kompüterdən istifadə, internetdən istifadə.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии, платежные карты, электронная торговля, использование компьютеров, использование Интернета.

Keywords: digital economy, digital technology, payment cards, electronic trading, information technologies, the use of computers, the use of the Internet.

Bir çox hallarda yeni iqtisadiyyat, internet iqtisadiyyatı, veb iqtisadiyyatı kimi müxtəlif adlarla ifadə edilən rəqəmsal iqtisadiyyata hələlik vahid bir tərif verilməsə də, onun rəqəmsal hesablama texnologiyalarına əsaslanaraq, iqtisadi proseslərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutduğu hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir həqiqətdir. Son illər bir çox, xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin elm və biznes nümayəndələri arasında, eləcə də hökumətlər səviyyəsində, “rəqəmsal iqtisadiyyat” ifadəsi getdikcə daha çox işlədilir. Bunun nəticəsidir ki, yeni rəqəmsal texnologiyalar, innovativ biznes modelləri cəmiyyətin iqtisadi həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmiş, iqtisadiyyatın mahiyyətinə təsir edərək, onda keyfiyyətə struktur dəyişikliklərini formalaşdırmışdır. Nəticədə rəqəmsal texnologiyaların aktiv istifadəsi və konkret elektron malların dövriyyəsi ilə səciyyələnən ənənəvi iqtisadiyyatın alt sistemi kimi rəqəmsal iqtisadiyyat formalaşmışdır.

XX əsrin sonlarından etibarən süni intellekt, robotlar, əşyaların interneti, avtonom maşınlar, üçölçülü printerlər, nanotexnologiya, biotexnologiya və kvant hesablamaları kimi texnoloji yeniliklər dördüncü sənaye inqilabının əsasını qoymuş oldu. İstehsalın mexanikləşdirilməsinə imkan verən su və buxar enerjisinə, seriyalarla məhsul istehsalını mümkün edən elektrik enerjisinə, istehsalın sürətlə irəliləməsinə təmin edən elektronika və informasiya texnologiyalarına əsaslanan ardıcıl üç inqilabdan fərqli olaraq dördüncü sənaye inqilabı həyatın bütün sahələrinə sistemli şəkildə təsir edərək iqtisadi və sosial sahənin bütün sektorlarında, sosial münasibətlərin strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu.

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması istehsalın artımına və məhsuldarlığın yüksəlməsinə əlavə imkanlar yaratdı. Sosial həyatın bütün sahələrinin transformasiyasına böyük təsir göstərən, dünyanın müxtəlif ölkələrinin qarşılıqlı əlaqəsini artmasına yardım edən, davamlı proseslərdən biri olan qloballaşma müasir dünya inkişafında hakim təmayüllər arasında xüsusi yer tutmağa başladı [1].

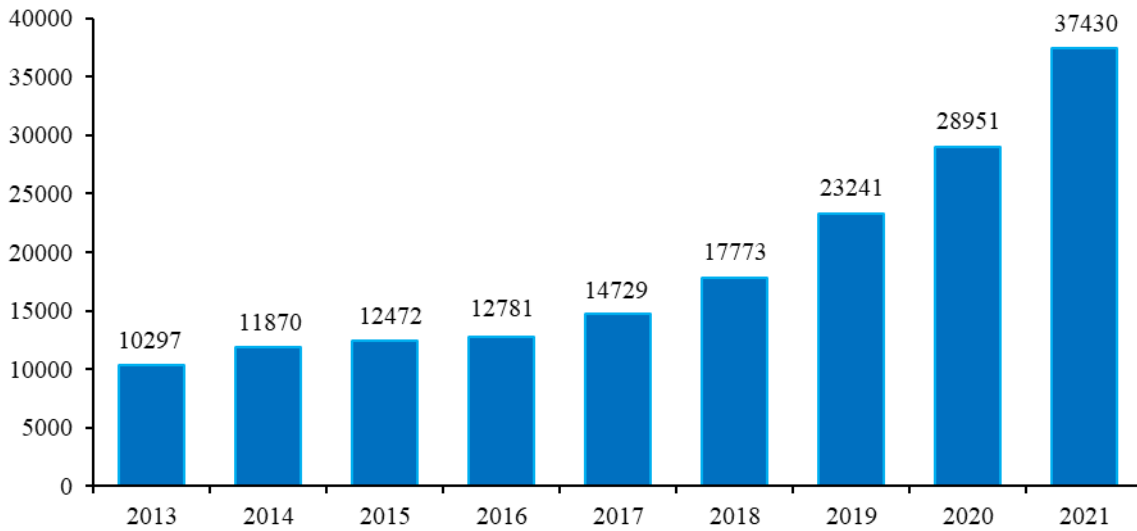
Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın təqdim etdiyi rəqəmsal informasiyalar və ya verilən bazaları iqtisadi inkişaf məqsədləri və sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində geniş istifadə edilməklə, iqtisadi siyasətin effektivliyinin artırılması üçün böyük imkanlar açır. Rəqəmsal iqtisadiyyat sektorların və bazarların rəqəmsallaşması yolu ilə daha aşağı xərclərlə daha keyfiyyətli mal və xidmət istehsalına şərait yaratmaqla, dəyər zəncirlərini müxtəlif yollarla transformasiya edərək, əlavə dəyərin yaradılmasının yeni kanallarını açmaqla, iqtisadi inkişaf prosesinin sürətlənməsinə əvəzsiz töhfələr verir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın ən ciddi çağırışları ilə ilk növbədə elə mövcud iqtisad elmi qarşılaşır. İstehsal amillərinin ənənəvi tərkibi dəyişir, əmək istehsal amili kimi getdikcə əhəmiyyətini itirir, miqyas effektinin aktuallığı ortadan qalxır, bir çox hallarda sıfıra yaxın marjinal xərclərlə istehsalı həyata keçirmək mümkün olur və s. Bütün bunlar isə iqtisad elmini köklü paradigma dəyişikliyinə doğru aparır. Rəqəmsal iqtisadiyyat əmək bazarı üçün çox böyük çağırışlar ortaya qoyur. Yeni rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə də süni intellektin, qarşısınınmaz şəkildə bəzi sektorlarda iş

yerlərinin itirilməsi, digərlərində isə yeni imkanların yaradılması da daxil olmaqla, əmək bazarında kütləvi dəyişikliklərə yol açması gözlənilir.

Rəqəmsallaşma və süni intellekt maliyyə sektoruna artıq çoxdan nüfuz etmiş, alqoritmlər vasitəsilə ən kiçik iqtisadi dəyişənə qədər proqramlaşdırıla bilən satınalmalar və satışlar bir tərəfdən birjaların əməliyyat həcmələrini ciddi şəkildə artırmış, digər tərəfdən isə kapital bazarlarındakı volatilliyi yüksəltmişdir. Bununla yanaşı, qarşıdakı illərdə rəqəmsal pulların getdikcə fiziki pulları əvəzləməsi prosesinin də sürətlənəcəyi və monetar siyasətin köklü paradigma dəyişikliyi ilə qarşı-qarşıya qalacağı gözlənilir. Son vaxtlar müxtəlif ölkələrdə rəqəmsal valyutaya maraq xeyli artıb. Bu gün Avropa Mərkəzi Bankı, habelə bir çox ölkələrin mərkəzi bankları ayrıca rəqəmsal valyuta yaratmağın hərtərəfli təhlil və araşdırmaları ilə məşğuldur. Digər tərəfdən rəqəmsal pulların və nağdsız əməliyyatların tətbiqi üçün müvafiq infrastruktur yaradılır. [2]

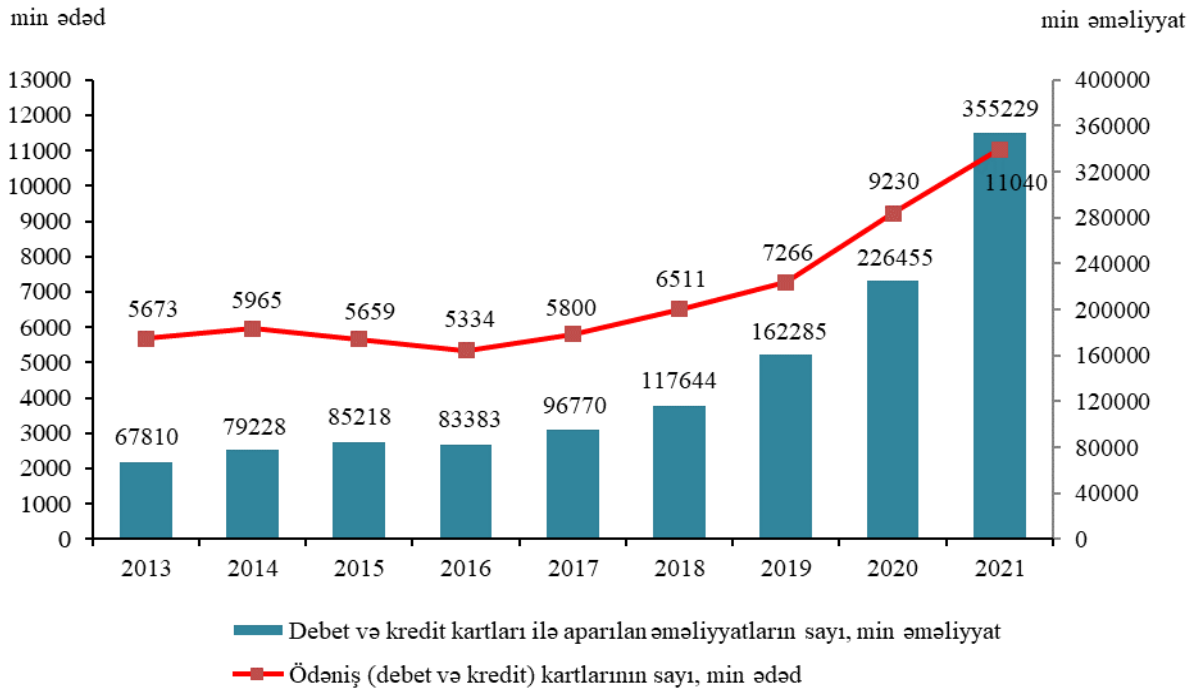
Azərbaycanda nağdsız əməliyyatların payı getdikcə artır. 2016-cı ilin sonundan etibarən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfdaş qurumlarla birgə həyata keçirdikləri “Nağdsız Azərbaycan” konsepsiyası çərçivəsində ardıcıl olaraq rəqəmsal ödənişlər təşviq olunur. Bunun səmərəsini aşağıdakı qrafikdən də əyani görmək olar.

Şəkil 1. Azərbaycanda nağdsız əməliyyatların həcmi, milyon manat [3]

Kapitalın elektron hərəkəti, elektron informasiya mübadiləsi, elektron idman - mərc oyunları, elektron pullar - kriptovalyutalar, e-bankçılıq elektron ticarətlə birgə rəqəmsal iqtisadiyyatın ən geniş yayılmış elementlərini təşkil edir. Elektron ticarət “rəqəmsal iqtisadiyyat” xarakteri daşımaqla onun tərkib hissələrindən biridir və onun mühüm elementidir. Cəmiyyət üzvlərinin, fərd olaraq hər birimizin rəqəmsal iqtisadiyyatla təması daha çox elektron ticarət üzərindən yarandığından “rəqəmsal iqtisadiyyat” şüurumuzda elektron ticarət kimi assosiasiya edir. Bu baxımdan biz də bu araşdırmamızda rəqəmsal iqtisadiyyatın elektron ticarət elementinə daha çox diqqət yetirməliyik.

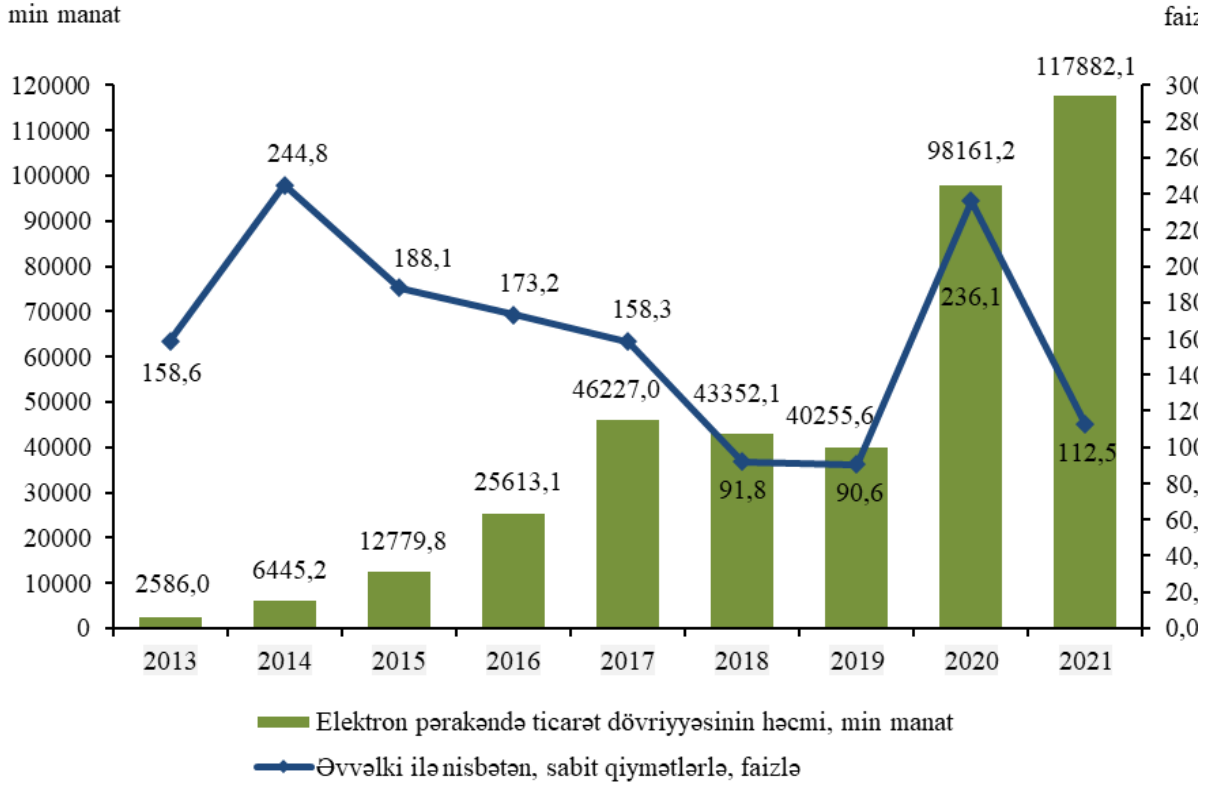
Elektron ticarət üçün əsas vasitələrdən biri ödəniş kartının olmasıdır. Bu plastik kartlar rəqəmsal ödənişlərin əsas vasitəsi hesab olunur. Ölkəmizdə ödəniş kartlarının və bu kartlarla aparılan əməliyyatların sayı hər il getdikcə artmaqda davam edir. 2021-ci ilin sonuna ölkəmizdə ödəniş kartlarının sayı 11040 min ədədə çatmış və il ərzində bu kartlarla 355229 min əməliyyat aparılmışdır. Bu göstəricilər haqqında ətraflı məlumat aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

Şəkil 2. Azərbaycanada debet və kredit kartlarının və onlarla aparılan əməliyyatların sayı [3]

Son dövrün yeni sosial-iqtisadi hadisələrindən biri olan elektron ticarət sürətlə inkişaf etməkdədir. İqtisadi subyektlər arasında nağdsız dövriyyənin artması və əhalidə nağdsız ödəniş vərdişlərinin formalaşması üçün elektron ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanada elektron ticarətin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 21 sentyabr tarixli 2349 nömrəli Sərəncamına əsasən yaradılan “www.azexport.az” internet portalı sahibkarların öz məhsullarını elektron ticarət kanalları ilə xarici və daxili bazarlara çıxarmasını asanlaşdırmışdır. Amazon, Alibaba kimi dünyanın məşhur satış şəbəkələri DHL, TNT kimi aparıcı nəqliyyat logistika şirkətləri ilə inteqrasiya olunan veb-portal ölkədə elektron ticarətin inkişafına böyük təkan vermişdir. Portal üzərindən kart ödənişlərinin qəbulu tam təhlükəsiz rejimdə həyata keçirilir. “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 22 fevral tarixli 1255 nömrəli Fərmanı ilə “www.azexport.az” internet portalında transsərhəd elektron xidmətlərin həyata keçirilməsinə imkan verən “Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” bölməsinin yaradılması və bu portal vasitəsilə təqdim olunan malların dəyərinin real vaxt rejimində ödənilməsi imkanının və elektron pul kisəsinin yaradılmasının təmin edilməsi tapşırılmışdır. Bütün bu tədbirlər isə Azərbaycanın qeyri-neft ixracını artırmaqla yanaşı, sahibkarlara məhsullarını elektron üsullarla da satmaq vərdişlərini formalaşdıracaq və bununla da rəqəmsal ekosistemi təkmilləşdirəcəkdir. [4]

Ölkəmizdə elektron ticarətin müşahidəsi, əsas iqtisadi fəaliyyəti pərakəndə və topdansatış ticarət olan statistik vahidlər üzrə 2013-cü ildən aparılır. Elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin dinamikası 2013-2021-ci illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur.

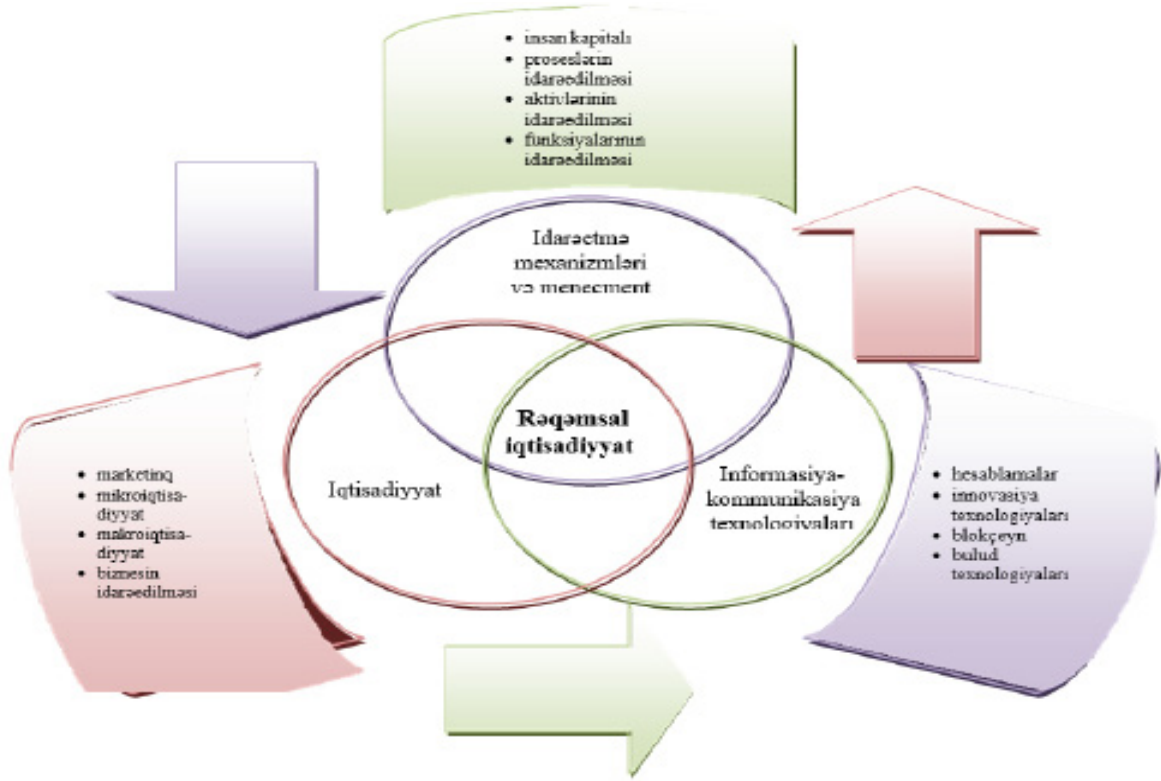
Şəkil 3. Azərbaycanda elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin dinamikası [5]

Dünya iqtisadiyyatının intensiv inkişafı beynəlxalq əməkdaşlığın hərtərəfli genişlənməsinə təsir göstərir ki, onun həyata keçirilməsi yollarından biri beynəlxalq ticarətdir. Qlobal iqtisadiyyatda və beynəlxalq ticarətdə rəqəmsallaşma miqyası sürətlə böyüyür və rəqəmsal məkan qlobal ticarət üçün əsas sahəyə çevrilir. Rəqəmsal transformasiyanın beynəlxalq ticarət üçün nəticələri aşağıdakılardır [1]:

- real mal və xidmətlər üzrə bir çox əməliyyatların rəqəmsal mühitə keçməsi ilə yanaşı, beynəlxalq ticarətin strukturunda və konfigurasiyasında dəyişikliklər;
- qlobal rəqabətin güclənməsi və onun qeyri-maddi sferaya keçməsi;
- rəqəmsallaşma ilə bağlı beynəlxalq biznes üçün yeni format və imkanların meydana çıxması, sərhədyanı ticarətin əhatəliliyinin artırılması, “bulud” məşğulluğun genişləndirilməsi, qloballaşan rəqəmsal mühitədə ölkələrarası və daxili əməliyyatlar arasındakı sərhədlərin aradan qaldırılması;
- şirkətlərin, sahibkarların, ev təsərrüfatlarının iştirakı ilə rəqəmsal ticarətin sürətli artımı ilə əlaqəli tənzimləyici dəyişikliklər, transsərhəd virtual məkanda ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı yeni bir nəsillə intizamın meydana çıxması.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlüklərini nəzərə alan Azərbaycan dövləti onun formalaşması, tətbiqi və inkişafına yönəlmiş bir sıra qanunlar, proqramlar, qərarlar qəbul etmişdir ki, onların sırasında “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun, “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamənin, “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət proqramı”nın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi, ASAN xidmətin və “DOST” şəbəkəsinin yaradılması xüsusilə qeyd edilməlidir.

Bir tərəfdən informasiya texnologiyalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın İKT-nin mal xidmətləri ilə təchiz olunması, digər tərəfdən isə əsas infrastruktur komponentləri olan mobil rabitə və internetin hər yerdə geniş yayılması rəqəmsal iqtisadiyyatda müasir transformasiyaların əsasını təşkil edir.

Şəkil 4. Rəqəmsal iqtisadiyyatın komponentlərinin təsnifatı

Müasir şəraitdə cəmiyyətin gələcək inkişafını informasiya cəmiyyəti adını almış sosial inkişafın yeni mərhələsinin formalaşdığını göstərən informasiya-kommunikasiya texnologiyasız (İKT) təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Cədvəl 1

Ev təsərrüfatlarında və müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri [5]

Göstəricinin adı	2006	2010	2014	2018	2019	2020	2021
Kompüterli olan ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi, faizlə	8,6	30,3	58,3	64,1	65,0	69,7	71,6
Kompüterdən istifadə edən əhəlinin ölkə üzrə bütün əhəlinin sayında xüsusi çəkisi, faizlə	16,8	38,0	67,8	72,5	74,1	77,5	79,8
Evdə internetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi, faizlə	21,1	45,1	75,2	78,2	79,1	84,8	86,5
İnternetdən istifadə edən əhəlinin ölkə üzrə bütün əhəlinin sayında xüsusi çəkisi, faizlə	9,7	46,0	75,0	79,8	81,1	84,6	86,7
Kompüterdən istifadə edən müəssisələrin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə	21,0	47,3	58,6	67,2	62,8	63,9	65,2
Kompüterdən istifadə edən işçilərin sayının fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	8,9	15,8	23,2	33,4	33,9	35,1	35,8
İnternetə çıxışı olan müəssisələrin fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə	3,9	27,9	45,7	52,9	51,5	52,5	54,2
İnternetdən istifadə edən işçilərin sayının fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	1,6	7,1	16,5	25,3	25,7	26,9	28,1

Ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan İKT öz inkişaf səviyyəsinə görə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Azərbaycanda İKT-nin sürətli inkişafı yuxarıda təsvir olunan cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Azər İsgəndərli
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri
Xülasə

Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyəti, xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, müasir informasiya texnologiyalarının qloballaşma proseslərinə təsiri qeyd olunmuşdur. Qlobal iqtisadiyyatda və beynəlxalq ticarətdə rəqəmsallaşmanın miqyasının sürətlə böyüməsi və rəqəmsal məkanın qlobal ticarət üçün əsas sahəyə çevrildiyi göstərilmişdir. Rəqəmsal transformasiyanın beynəlxalq ticarət üçün nəticələri qeyd olunmuş, sərhədlərarası elektron ticarətin inkişaf xüsusiyyətləri, verdiyi üstünlüklərin mahiyyəti izah olunmuşdur. Məqalədə həmçinin, Azərbaycanda 2013-2021-ci illərdə nağdsız əməliyyatların həcmi, ödəniş kartlarının sayı, debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatlar haqqında da məlumat qeyd olunmuşdur. Ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan İKT-nin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası verilmişdir.

Azer Iskanderli
Prospects for the transition to the digital economy
Summary

The article examines the essence, features of digital economy, the impact of modern information technologies on the processes of globalization. It was shown that the scale of digitalization of the world economy and international trade is growing rapidly and the digital space is becoming a key area for global trade. The results of the digital transformation of international trade are noted, the features of the development of cross-border e-commerce and the essence of its advantages are explained. The article also provides information on the volume of non-cash transactions, the number of payment cards, debit and credit card transactions in Azerbaijan in 2013-2021. The dynamics of indicators characterizing the level of ICT development, which play an important role in the socio-economic life of our country, is given.

Ədəbiyyat

1. “Statistika xəbərləri, № 3/2021” elmi praktik jurnalı
2. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: UNEC-2020
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsi. www.cbar.az
4. 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 sentyabr 2018-ci il. https://republic.preslib.az/az_c5.html
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi. www.stat.gov.az

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİD PERSPEKTİVLƏRİ

Məmmədova Səbinə Məzahir qızı
Ağstafa rayon Statistika idarəsi
Sabina.tagiyeva@hotmail.com

Açar sözlər: İKT, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiya, elektron hökumət, transformasiya
Ключевые слова: ИКТ, цифровая экономика, цифровые технологии, электронное правительство, трансформация.

Key words: ICT, digital economy, digital technology, e-government, transformation

Müasir dövrdə telekommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin bütün sahələrinə ciddi nüfuz edərək, inkişaf üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Qabaqcıl təcrübələrdə keyfiyyətli, təhlükəsiz və səmərəli rəqəmsal transformasiya, eləcə də bu sahədə resurslardan effektiv istifadə innovasiyaların inkişafında hərəkətverici qüvvə hesab olunur. Ölkələr rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi və elektron hökumətin inkişafı vasitəsilə səmərəliliyin və şəffaflığın artırılmasına nail olmuşlar.

“Elektron Hökumət” - müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır [2]. Yaradılan imkanların əsas məqsədi sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan “məsafəni” azaltmaq, həmçinin, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Təbii ki, bütün bu məqsədlərin həyata keçməsi üçün dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin tətbiqi, onların miqdar və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların bu kimi xidmətlərdən mümkün dərəcədə daha çox istifadə etməsi və məmnunluğunun yüksəldilməsi vacibdir.

Ölkəmizdə “Elektron Hökumət”in formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)” təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkil sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və digər normativ hüquqi aktlarla fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradılmışdır [3].

İqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal texnologiyaya transformasiyası son illərdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Ölkədə rəqəmsallaşma, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində yeni infrastruktur quruculuğu, müasir texnologiyaların tətbiqi və modernizasiyası sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

İqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, “Hökumət buludu” (G-Cloud), “Böyükhəcmli məlumatlar” (Big Data), “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilir. Azərbaycanın regionda rəqəmsal mərkəzə çevrilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar aparılır.

Rəqəmsal transformasiya sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti üzrə idarəetmə, əlaqələndirmə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, kommersiya fəaliyyəti ilə yanaşı, dövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan funksiyaların effektiv həyata keçirilməsi tələb olunur [4].

Hazırda bütün hökumət qurumları kompüter sistemlərini öz idarələrində idarə edir və onların fəaliyyətini həyata keçirir. Müvafiq İKT potensialı ilə Maliyyə Nazirliyi kimi bəzi hökumət qurumları öz sistemlərini həyata keçirməkdə mühüm məsələlərlə qarşılaşmır, lakin bir sıra hökumət qurumları kibertəhlükəsizlik, fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması və şəbəkə idarəetməsi də daxil olmaqla çox mürəkkəb texniki məsələlərin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkir. İKT-ə dair strateji yol xəritəsi təkrarlanmanın azaldılması və İKT infrastrukturunun istismarı üzrə səmərəliliyin

artırılması məqsədilə vahid hökumət kloudundan istifadə edərək (gkloud) dövlət idarəetməsi üzrə ümumi məlumat mərkəzindən yararlanmaq üçün tədbirləri təklif edir. Oxşar olaraq, müxtəlif dövlət təşkilatlarının genişzolaqlı internet potensialını paylaşa biləcəkləri, bütün hökuməti əhatə edən şəbəkə kənd və ucqar ərazilərə dövlət elektron xidmətlərinin genişləndirilməsinə yardım edə bilər.

Hökumət rəqəmsal hökumətə keçidin sürətləndirilməsinin vacibliyini anlayır və bu istiqamətdə beynəlxalq sertifikatları olan Məlumatlar Mərkəzinin yaradılması, Elektron Hökumətin İcrası Qrupunun təsis olunması, VXSİDA nəzdində Elektron Hökumətin İnkişaf Mərkəzinin yaradılması, EHMS çərçivəsində İctimai Məlumat Resursları, Sistemləri və Elektron Xidmətlərin Reyestrinin yaradılması, sektor (kommunal, sosial və aqrar xidmətlər) üzrə vahid informasiya yarım sistemləri kimi tədbirləri həyata keçirir .

Bu gün ölkə İKT sektorunun inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Ölkənin elektron hazırlığını anlamaq iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında rəqəmsal müdaxilələrin uğurla absorbsiyası məqsədilə potensialın qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Hökumət ölkəni Qafqazda İKT üzrə mərkəzə çevirmək məqsədi güdür. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016-cı ildən etibarən icra olunmaqdadır.

Siyasət baxımından İKT-ə dair strateji yol xəritəsi Prezident tərəfindən dekabr 2016-cı il tarixində təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə 2020-ci ilə qədər nail olunması gözlənilən 3 əsas strategiya və 10 prioritet qeyd olunur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Azərbaycan Respublikasında Telekommunikasiya və
İnformasiya Texnologiyalarına dair Strateji Yol Xəritəsi**

Strateji Hədəf	Prioritetlər
1.İdarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və İKT-nin gücləndirilməsi	1.1. Müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması 1.2. Telekommunikasiya bazarının liberallaşdırılması 1.3. Mobil infrastruktura investisiyaların yatırılmasının artırılması
2.Biznes mühitinin məhsuldarlığı və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması	2.1. Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi 2.2. Biznes mühitində texnologiyalara əsaslanan fəaliyyətlərin genişləndirilməsi 2.3. Bizneslərin cəlb olunması ilə texnologiya sahəsində təhsilin müasirləşdirilməsi 2.4.Dövlət institutlarının elektron sistemlərinin təkmilləşdirilməsi 2.5. İKT sektorunda bilik və ixtisas artırılması və təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi
3. Dövlət və sosial mühitin rəqəmsallaşdırılması	3.1. Dövlət institutlarının informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi 3.2. Başdan sona qədər vahid elektron səhiyyə infrastrukturunun yaradılması

Yol xəritəsinin icrası üçün büdcə, dövlət, özəl sektor (o cümlədən, xarici investisiyalar) və ikitərəfli və çoxtərəfli tərəfdaşlar tərəfindən maliyyə mənbələri də daxil olmaqla 585 milyon manat (344 milyon dollar) həcmində hesablanmışdır. Yol xəritəsinin icrası sektorda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına mane olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün vacib olacaq.

Milli iqtisadiyyat üzrə 2020-ci ilədək strateji baxış Azərbaycan iqtisadiyyatının əvvəlcə xarici şokların mənfi təsiri nəticəsində yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qısamüddətli dövəmdə sabitləşdirilməsinə, ortamüddətli dövəmdə şaxələnmə və yeni hərəkətverici qüvvələr hesabına inkişaf xəttinin bərpa edilməsinə, dövrün sonunda isə dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya etməklə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaqdır [2].

Azərbaycan iqtisadiyyatı son 10 il ərzində dünyanın ən yüksək iqtisadi artım tempinə malik ölkələrindən biri kimi keyfiyyət etibarlı ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu müddətdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın həcmünün əhəmiyyətli genişlənməsinə, əhəlinin sosial

rifahının yüksəldilməsinə, sosial-iqtisadi infrastrukturun tamamilə müasirləşdirilməsinə imkan vermişdir.

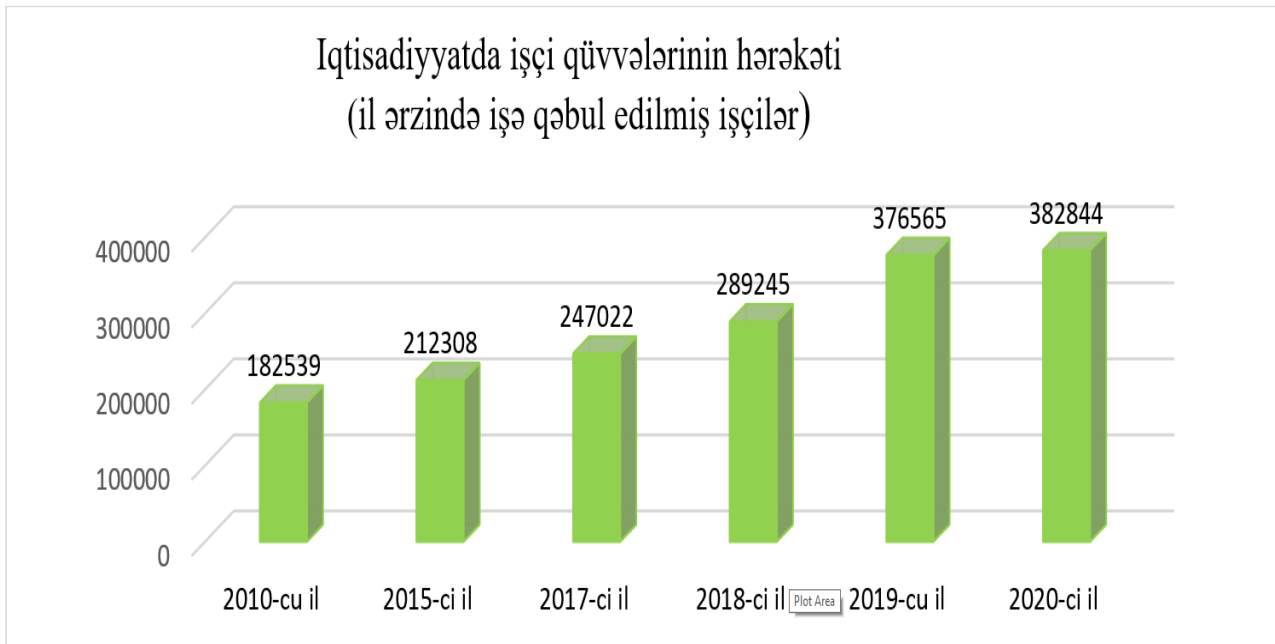
Son iki ilə nəzər salsaq görərik ki, 2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı 4% azaldığı halda 2021-ci ildə 5,3% artmasının əsasında da düzgün müəyyənləşdirilmiş iqtisadi siyasət dayanır. 2021-ci ildə statistik rəqəmlərə nəzər yetirməklə iqtisadi artımlar və əldə etdiyimiz uğurlar haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşdırıla bilər. Beləki, 2021-ci ildə qeyri - neft sektoru 7,2%, sənaye istehsalı 5,2%, qeyri-neft sənayesi istehsalı 18,9% artıb. Kənd təsərrüfatında artım isə 3,4% olub [6].

2020-ci ilədək strateji baxış 2025-ci il və ondan sonrakı dövr üçün qurulacaq iqtisadiyyatın təməllərinin inkişafına xidmət edəcəkdir. Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyində, həmçinin nəqliyyat – logistika dəhlizlərinin inkişafında mühüm rolunu qorunmaqla yanaşı, həm də iqtisadiyyatının Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan istiqamətlərdə irəliləməsi təmin olunacaqdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsində və ixtisaslaşmanın artırılmasında əsas məqsəd, qeyri–neft sektorunda daha çox dəyərin yaradılması əsasında gəlirlərin məbləğinin artırılması və ədalətli bölgüsünün aparılmasıdır. Son 10 il ərzində neftdən əldə edilmiş gəlirlər əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırır.

İlkin məlumatlara görə, 2021-ci ilin aprel ayının 1-nə Azərbaycanda iqtisadi fəal insanların sayı 5,3 milyon nəfər təşkil edib ki, onların da 4,99 milyon nəfəri işlə təmin olunub.

Bununla belə, neft sektorunda əməyin intensivliyi zəif olduğu üçün bu sektora birbaşa cəlb edilmiş işçilərin sayı ümumi işçi qüvvəsinin cəmi 1 faizini təşkil edir.

Təbii ehtiyatlardan əldə edilmiş gəlirlər dövlət sektorunda və tikinti sahəsində məşğulluq səviyyəsini artırmışdır. Qeyri-ticari sahədə gəlirlərin azalması məşğulluğun əvvəlki səviyyədə təmin edilməsində problem yaratdığından, eləcə də azərbaycanlı miqrantların cəmləşdiyi qonşu ölkələrdəki iqtisadi geriləmə səbəbindən ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılmasına ehtiyac vardır. İnfrastrukturun inkişafı və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi imkan verəcək ki, daxili və xarici mənbələr hesabına ölkə iqtisadiyyatına daha çox investisiya cəlb edilsin və bir sıra ticari mal və xidmət sektorunda yeni iş yerləri yaradılsın. Bu zaman işçi qüvvəsinin peşəkarlığının yüksəldilməsinə və yeni iqtisadi çağırışlara uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Şəkil 1. İqtisadiyyatda işçi qüvvələrinin hərəkəti.

2016-2020-ci illərdə Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi zamanı sosial təsirlər qiymətləndiriləcək, iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, mənzil təminatının yaxşılaşdırılması, müasir tələblərə uyğun təhsil və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə dəstək verən sistemin inkişafı, kommunal xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və ünvanlı sosial yardım sistemindən reabilitasiyaya keçidin təmin edilməsi yolu ilə yoxsulluğun azaldılmasına səylər göstəriləcəkdir.

MDB ölkələrində işsizliyin səviyyəsi (faizlə) [1]

	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Azərbaycan	5,6	5,0	5,0	4,9	4,8	7,2
Belarus			5,6	4,8	4,2	4,0
Qazaxıstan	5,8	5,1	4,9	4,9	4,8	4,9
Qırğızıstan	8,6	7,6	6,9	6,2	5,5	5,8
Ermənistan	19,0	18,5	17,8	16,4	18,3	
Moldova	7,4	4,9	4,1	3,0	5,1	3,8
Rusiya	5,4	5,2	5,8	9,3	9,0	10,5
Ukrayna	8,1	9,1	9,5	8,8	8,2	9,5

2025-ci ilədək milli iqtisadiyyat üzrə uzunmüddətli baxış dayanıqlı inkişaf magistralına daxil olmuş. Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün tərəflərin faydalı əməkdaşlığı şəraitində daha çox dəyər yaratmaqla rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə nail olmaqdır

2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf sosial rifahı yaxşılaşdırılmasını və insan inkişafı indeksinin ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən, yüksək texnoloji inkişafa, iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur.

Nəticə

Qloballaşma prosesində, informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, ictimai həyat elektron və rəqəmsal mühitlə əvəz olunmaqdadır. Belə ki, İKT və şəbəkə texnologiyalarından istifadə nəticəsində iqtisadi əlaqələrin qurulması, lokal və global şəbəkələrdən istifadə, iri müəssisələrdə korporativ şəbəkə və sistemlərin yaranması və s. bu kimi məsələlər rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranmasına səbəb olur. Odur ki, inkişaf edən informasiya texnologiyaları cəmiyyətə e-kommersiya, e-ticarət, e-idarəetmə və e-hökumət kimi anlayış və faktları özü ilə bərabər gətirmişdir. Rəqəmsal mühitin yaradılması dövlət orqanları, vətəndaşlar, o cümlədən biznes qurumları arasında səmərəli münasibətlərin formalaşdırılması təşkil edir. Belə ki, əsas xidmətlərin, yəni, şəxsi sənədlərin, sertifikatların, gəlir vergisi və əməklə bağlı olan xidmətlərin vətəndaşlara onlayn formada təqdim edilməsi dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara xidmət göstərilməsində kömək edir. Bundan başqa şirkətlərin qeydiyyatdan keçirilməsinin, sosial təminatın, korporativ verginin həmçinin ƏDV ilə əlaqədar olan xidmətlərin də biznes qurumlara onlayn formada təqdim edilməsinə yardım edir.

Məmmədova Səbinə

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid perspektivləri

Xülasə

Məqalədə qloballaşma prosesində, İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, bir sıra ictimai həyat təcrübələri elektron və rəqəmsal mühitlə əvəz olunması vurğulanır. Belə ki, İKT və şəbəkə texnologiyalarından istifadə nəticəsində iqtisadi əlaqələrin qurulması, lokal və global şəbəkələrdən istifadə, iri müəssisələrdə korporativ şəbəkə və sistemlərin yaranması və s. bu kimi məsələlər iqtisadiyyatın bir sahəsi olan rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranmasına səbəb oldu. Bunun əsasında inkişaf edən informasiya texnologiyaları cəmiyyətə e-kommersiya, e-Ticarət, e-İdarəetmə və e-hökumət kimi anlayış və faktları özü ilə bərabər gətirməsi əks edilmişdir.

Mammadova Sabina

Prospects for the transition to the digital economy

Summary

The article emphasizes the replacement of a number of public life experiences with the electronic and digital environment in the process of globalization, in an era of rapid development of information

technologies. Thus, as a result of the use of ICT and network technologies, the establishment of economic relations, the use of local and global networks, the creation of corporate networks and systems in large enterprises, etc. issues like these have led to the emergence of the digital economy, which is a branch of the economy. On the basis of this, it is reflected that the information technologies that are developing bring concepts and facts such as e-commerce, e-Trade, e-Government and e-government to the society.

Ədəbiyyat

1. <https://stat.gov.az/>
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
3. Cabbarlı İlham Emil oğlu Elektron Hökumət Və Onun Yaradılmasının Texniki-İqtisadi Əsaslarının Təhlili Baku, Azərbaycan,
4. <https://e-qanun.az/framework/47331>
5. <https://president.az/articles/7212>
6. <https://az.trend.az/business/3543187.html>

REYESTRƏ ƏSASLANAN SEÇMƏ STATİSTİK MÜŞAHİDƏLƏRİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Şamil Qaragözov, İsmayıl Nağızadə

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
E-mail: shamil.garagozov@stat.gov.az; ismayil.naghizade@stat.gov.az*

Açar sözlər: seçmə müşahidə, seçmə planı, qruplaşdırılma, dispersiya, seçmənin orta xətası, xətanın hüdudu.

Ключевые слова: выборочное наблюдение, план выборки, группировка, дисперсия, средняя ошибка выборки, предельная ошибка.

Keywords: sample survey, sampling plan, grouping, variance, standard error of the mean, margin of error

Müasir dövrdə sahibkarlıq subyektlərinin sayının əhəmiyyətli şəkildə artması seçmə statistik müşahidələrin tətbiqini zəruri etmişdir. Statistik tədqiqat metodu kimi seçmə müşahidə nisbətən az (başdan-başa müşahidə ilə müqayisədə) material, əmək, maliyyə məsrəfləri, məlumatların əldə edilməsində səmərəlilik, kifayət qədər yüksək etibarlılıq və geniş tətbiq sahəsi kimi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Seçmə müşahidəsindən istifadənin vacib sahələrindən biri məhz fərdi sahibkarların fəaliyyətinin sorğu müayinələridir.

Seçmə çərçivəsi. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazilərində fərdi sahibkarların seçmə müşahidələrinin keçirilməsi üçün sahibkarların biznes reyestrindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, reyestr məlumatları vaxtaşırı inzibati məlumatlar və digər mənbələr vasitəsilə yenilənir. Sahibkarlıq subyektləri işçilərin sayından və işin həcmindən asılı olaraq mikro, kiçik, orta və böyük kateqoriyalara bölünür.

Cədvəl 1

Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyaları	İşçilərinin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik gəliri (ig) (min manat)
Mikro sahibkar	1 - 10	$ig \leq 200$
Kiçik sahibkar	11 - 50	$200 < ig \leq 3\ 000$
Orta sahibkar	51 - 250	$3\ 000 < ig \leq 30\ 000$
İri sahibkar	251 və ondan yuxarı	$30\ 000 < ig$

Seçmə planı - seçmə vahidlərinin formalaşmış siyahısıdır. Formal olaraq seçmə planı baş məcmunun altçoxlüğundan ibarətdir. Seçmə vahidlərinin siyahısını formalaşdırmaq üçün mövcud resurslar və seçmə əlamətinin orta kəmiyyətinin xətasının minimal səviyyəsi nəzərə alınır. Seçmə planına müşahidə nəticələrinin düzgün qruplaşdırılması böyük təsir göstərir. Nəticələrin qruplaşdırılması baxımından seçmə planı İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatına (NACE) əsaslanır. Seçmə planının tərtib edilməsində ilkin mərhələdə işçilərin sayı baş məcmunun qruplaşdırılması üçün ən vacib statistik göstərici hesab olunur.

Seçmə üsulu müşahidə olunan məcmunun xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməli, seçmə prosesinin özünün kifayət qədər sadə və etibarlı olmasını təmin etməlidir. Prinsiplərdən hər hansı birinə əməl olunmadıqda seçmənin təşkili mərhələsində yaranan xəta statistik müşahidənin aparıldığı hər bir növbəti mərhələyə təsir edir və son nəticədə tədqiqatın keyfiyyəti azalır. Seçmə statistik müşahidə

düzgün təşkil olunduqda və qarşıya qoyulan tələblərə əməl olunduqda baş məcmu haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat əldə etmək olur. Bunun üçün seçmə representativ olmalı və baş məcmunu tam təmsil etməlidir. Representativlik - seçmə məcmusunun əsas parametrlərinin baş məcmunun əsas parametrlərini ifadə (təmsil) etmək xüsusiyyətidir. Seçmə müşahidə düzgün təşkil olunduqda seçmə üzrə göstəricilər baş məcmu göstəricilərinə yaxın olur. Representativ xətanı yox etmək mümkün deyil. Yalnız seçmə müşahidəsinin tələblərinə əməl etməklə minimuma çatdırmaq olar.

Seçmə xətasını azaltmaq üçün aşağıdakı şərtlərə əməl etmək tələb olunur [1]:

- seçmə həmcins məcmudan formalaşmalıdır;
- baş məcmunun xarakteristikaları öyrənilməlidir;
- baş məcmunun hər bir vahidinin seçməyə düşmə ehtimalı eyni olmalıdır;
- seçmənin həcmi kifayət saydan (vahiddən) ibarət olmalıdır.

Seçmə xətasının azaldılması representativliyi təmin etmiş olur. Seçmə metodologiyasına əsasən fərdi sahibkarların seçmə müşahidəsi birpilləli, stratalı təsadüfi seçmə vasitəsilə həyata keçirilir. Baş məcmu isə fərdi sahibkarların siyahısından ibarətdir.

Stratifikasiya. Baş məcmunun stratifikasiyası və qruplaşdırılması ilə seçmə müşahidə nəticələrinin dəqiqliyini xeyli artırmaq olur. Məsələnin qoyuluşuna görə nəticələr regionlar, fəaliyyət növləri və işçilərin sayı əsasında qruplaşdırılmalı olduğunu nəzərə alsaq seçmədən əvvəl baş məcmu həmin göstəricilər üzrə qruplaşdırılır.

Bu və ya digər seçmə üsulunun istifadəsinin məqsədəuyğunluğu seçmə müşahidə zamanı onun proqramına uyğun olaraq toplanacaq məlumatların representativlik dərəcəsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Seçmə məlumatlarının representativliyi n sayda vahiddən ibarət seçmə məcmunu xarakterizə edən orta göstəricilərin, onların N sayda vahidindən ibarət baş məcmusunu xarakterizə edən müvafiq göstəricilərdən nə dərəcədə fərqlənməsi ilə qiymətləndirilir. Bu kənarlaşmalar mümkün hədlər daxilindədirsə, o zaman seçmə məcmu göstəriciləri baş məcmunun göstəricilərini düzgün təmsil edir.

Representativlik xətanın mütləq qiyməti seçmə məcmunun əlamət göstəricisinin variasiyasından (dispersiyasından) və seçilmiş vahidlərin sayından asılıdır. Representativ xəta aşağıdakı düsturla ifadə olunur [2].

$$\Delta_x = \bar{x} - \hat{x}$$

burada, Δ - xətanın hüdudu;

\bar{x} - baş məcmu üzrə əlamətin orta qiyməti;

\hat{x} - seçmə məcmu üzrə əlamətin orta qiymətidir.

Seçmə müşahidələrdə representativ xətalər təsadüfi xarakter daşıyır və aşağıdakı intervalda dəyişir: $(\hat{x} - \Delta_x) < \bar{x} < (\hat{x} + \Delta_x)$

Orta kəmiyyətin standart xətası aşağıdakı düsturla hesablanır [2]:

$$\mu = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)}$$

burada, μ - orta kəmiyyətin standart xətası;

σ^2 - dispersiya

n - seçmə məcmu vahidlərinin sayı;

N - baş məcmu vahidlərinin sayıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vahidlərin sadə təsadüfi seçmə üsulunda representativliyin orta xətasını hesablamaq üçün yuxarıda göstərilən düstur praktiki olaraq digər seçmə üsulları üçün də tətbiq edilə bilər.

Müşahidə olunan vahidlərin əlamət göstəricisinin variasiyası (dispersiyası) aşağıdakı düstur ilə hesablanır.

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{N}$$

Variasiya əmsalı: $CV = \mu / \bar{x}$

Xətanın həddüdü: $\Delta_{\bar{x}} = t * \mu = \pm t * \frac{\sigma}{\sqrt{n}}$

Orta qiymətin həddüdü: $(\bar{x} - t \frac{\sigma}{\sqrt{n}}; \bar{x} + t \frac{\sigma}{\sqrt{n}})$

Bu göstəricilər məlumatların orta qiymət ətrafında tərəddüd dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Seçmə statistik müşahidənin sonuncu mərhələlərindən biri də seçmə müşahidə məlumatlarının baş məcmuya şamil olunması mərhələsidir. Seçmə məcmu məlumatları əsasında baş məcmunun məlumatlarının (göstəricilərinin) hesablanması seçmə məcmunun baş məcmuya şamil edilməsi hesab olunur.

Seçmə məcmusunun məlumatlarının baş məcmuya şamil olunmasının iki üsulu mövcuddur [3]:

a) birbaşa hesablama, seçmə məcmu orta kəmiyyətini baş məcmunun vahidlərinin sayına

vurulması yolu ilə alınır, yəni, $\tilde{x} * N = \sum_1^N x_i$.

Əgər orta kəmiyyətin standart xətasını ($\pm \Delta_{\bar{x}}$), yəni reprezentativlik xətasını nəzərə alsaq, onda baş məcmu üzrə yekun

$$(\bar{x} - \Delta_{\bar{x}}) * N \leq \sum_{i=1}^N x_i \leq (\bar{x} + \Delta_{\bar{x}}) * N$$

intervalında dəyişir [3].

Baş məcmu üzrə hər hansı göstəricinin yekun qiyməti seçmə məcmu üzrə müvafiq göstəricinin yekun qiymətini seçmə payına bölməklə tapılır və aşağıdakı düsturla ifadə olunur.

$$\sum_1^n x (n / N).$$

Baş məcmu üzrə yekun göstəriciləri hesablamaq üçün seçmə məcmunun strukturunun baş məcmunun strukturuna uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Seçmə müşahidə məlumatlarında ayrı-ayrı qrupların payında (0.05 və daha yuxarı) əhəmiyyətli kənarlaşma olanda çəkilərin yenidən hesablanması metodu tətbiq olunur. Bu zaman baş məcmu göstəriciləri seçmə məcmunun göstəricilərinin qruplar üzrə orta qiymətləri və qrupların xüsusi çəkisinə vurulmuş hasillərin cəmi əsasında hesablanır. Bu riyazi ifadə aşağıdakı kimidir

$$\mu = \bar{x}_i w_i + \dots + \bar{x}_m w_m,$$

burada $w_i = N_i / N$.

Bu üsul baş məcmu əlamətini müəyyən etmək mümkün olduğu zaman tətbiq edilir, yəni baş

məcmunun həcmi məlum olmalıdır.

b) əmsal üsulu başdan-başa müşahidə məlumatlarına düzəlişlər etmək məqsədilə istifadə edilir və seçmə müşahidə məlumatlarının müqayisə edilməsi prinsipinə əsaslanır. Əmsal üsulunun tətbiqi bir qayda olaraq başdan-başa müşahidənin nəticələrinin dəqiqləşdirilməsi və yaxud yoxlanması üçündür. Bu metoddan istifadə zamanı baş məcmunun bir hissəsi başdan-başa müşahidə yolu ilə sorğu olunur (sorğu olunan hissə üzrə əlamətin orta qiyməti \bar{X}_{sec}), alınmış nəticə bu məcmudan seçilmiş müşahidə məlumatlarının orta qiyməti ilə (\tilde{X}) müqayisə olunur. Bu halda düzəliş əmsalı (K) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K = \frac{\bar{X}_{sec}}{\tilde{X}}.$$

Bu natamam sorğu üzrə düzəliş əmsalı adlanır. Daha sonra bu əmsal baş məcmu üzrə müşahidəyə şamil olunur:

$$\bar{X}^* = \bar{X} * K.$$

Başdan-başa müşahidə məlumatlarını dəqiqləşdirmək üçün nəzarət seçmə müşahidə əsasında natamam sorğunun düzəlişi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K = \frac{n_1}{n},$$

Burada, n - başdan-başa nəzarət uçotu üzrə qeyd olunmuş həcm;

n_1 - nəzarət seçmə müşahidəsi zamanı alınmış qiymətdir.

Bundan sonra baş məcmunun başdan-başa müşahidə məlumatları üzrə statistik vahidlərin sayı (N) düzəliş əmsalına vurulur:

$$N^* = N * K.$$

Nəticədə natamam sorğunun düzəlişi yerinə yetirilir.

Seçmə müşahidəsi məlumatlarını baş məcmuya analitik üsulla da şamil edilir. Bu üsul seçmə müşahidə məlumatları ilə baş məcmu məlumatları arasında reqressiya modelinin qurulması yolu həyata keçirilir. Reqressiya modeli seçmə məcmu xarakteristikalarına əsasən tərtib edilir. Həmin model vasitəsi ilə baş məcmu üzrə zəruri xarakteristikalar (göstəricilər) hesablanır. Lakin bu metod xüsusi proqram paketlərinin vasitəsi ilə yerinə yetirildiyi üçün praktikada elmi statistik tədqiqatlarda istifadə olunur.

Şamil Qaragözov, İsmayıl Nağızadə

Reyestrə əsaslanan seçmə statistik müşahidələrin təşkili məsələləri

Xülasə

Məqalədə sahibkarlıq subyektlərinin seçmə müşahidələrinin aparılması haqqında ümumi məlumat verilir. Seçmə məcmunun formalşdırılmasında baş məcmu kimi sahibkarların biznes reyestrindən istifadə olunduğu qeyd edilir. Seçmə metodologiyasına əsasən fərdi sahibkarların seçmə müşahidəsinin birpəlləli, stratalı təsadüfi seçmə vasitəsilə həyata keçirildiyi vurğulanır. Seçmə məcmu nəticələrinin baş məcmunu düzgün təmsil olunması üçün reprezentativ xətanın kiçik olması mühüm şərt kimi göstərilir. Seçmə məcmu məlumatlarının baş məcmuya şamil olunmasının iki üsulu verilir.

Shamil Garagozov, Ismail Nagizade
Issues of organizing sample statistical observations based on the register
Summary

The article provides general information about the conduct of sample observations of economic entities. It is noted that the register of entrepreneurs is used as the main aggregate in the formation of the sample. Based on the sampling methodology, it is emphasized that the sample observation of individual entrepreneurs is carried out by means of a one-stage stratified random sampling. A small representative error is an important condition for correctly representing the population of sample results. Two methods are given for applying sample data about the population to the population.

Ədəbiyyat

1. Батракова Л. Г. Теория статистики: учебное пособие. — М.:КНОРУС, 2010. — 528с.
2. Шмойлова Р.А., Минашкин В.Г., Садовникова Н.А., Шувалова Е.Б. Теория статистики. Москва 2004.
3. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: Учебник. М.:Финансы и статистика, 2002. - 480 с.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA KEÇİD PRESPEKTİVLƏRİ

Bəğəlizadə Ramin Əziz oğlu
Masallı Rayon Statistika İdarəsi
e-poçt:masalli@stat.gov.az

Açar sözlər: rəqəmsal marketing, elektron ticarət, rəqəmsal iqtisadiyyat, innovasiyalar mərkəzləri, pos terminallar

Ключевые слова: цифровой маркетинг, электронная коммерция, цифровая экономика, инновационные центры, POS-терминалы.

Keywords: digital marketing, e-commerce, digital economy, innovation centers, POS terminals

Son dövrlər dünyada elektron ticarətin canlanması ilə rəqəmsal iqtisadiyyat aktual mövzuya çevrilmişdir. İnternet istifadəçilərinin sürətlə artması, internətə çıxışın asanlaşması, bu sahəni daha da inkişaf etdirmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda rəqəmsal marketingin xüsusi payı vardır. Belə ki, burada firmalar özlərinin güclü və zəif tərəflərinin analizini apararaq, gələcək haqqında proqnozlar verirlər. Firmaların bazar payı, müştəri gücü, marka mövqeyi, məhsulun qiyməti və keyfiyyəti, xammal mənbələri, müştəri sədaqəti, müştəri məmnuniyyəti və digər kriteriyalar nəzərə alınaraq öyrənilir. Bu kriteriyalara görə firmanın nə qədər güclü nə qədər zəif olduğu müəyyən olunur. Əgər hər hansı bir firma rəqəmsal iqtisadiyyatda daha da inkişafı olmaq istəyirsə mütləq şəkildə onun veb sahifəsi-saytı olmalıdır. Sayt vasitəsi ilə alıcılar və ya müştərilərinə ən son yenilikləri çatdırıb bilər, mütəmadi onların zövqləri ilə bağlı sorğular keçirdə bilər və s. Müasir şəraitdə saytların daha zövqlü və cəlbedici olması üçün SMM xidmətləri fəaliyyət göstərir ki, bu da rəqəmsal bazarda bunu tələb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat üçün əsas məsələ nağdsız ödənişlərin artımıdır. Bununla bağlı 16 dekabr 2016-cı ildə 461-VQ nömrəli qanun qəbul olunmuşdur. Nağdsız ödənişlər dedikdə nələr başa düşülür? İlk növbədə bunun izahını verək. Bir şəxsin bank hesabından digər şəxsin bank hesabına köçürülməklə (o cümlədən ödəniş alətləri (ödəniş kartları, ödəniş tapşırığı və s.) və ödəniş vasitələri (mobil telefon aparatları, kompüter və digər avadanlıq) ilə həyata keçirilən hesablaşmalar, ödəniş terminaları ilə həyata keçirilən hesablaşmalar, vergilərin, gömrük rüsumları və yığımlarının, qanunla müəyyən edilmiş inzibati cərimələrin, maliyyə sanksiyalarının və faizlərin, lizinq əməliyyatları üzrə borcların ödənilməsi və kreditlərin verilməsi; stasionar telefon xidmətlərinin və kommunal xərclərin ödənilməsi, faizsiz pul vəsaitlərinin (vergi ödəyicisi olmayan şəxslər tərəfindən pul vəsaitlərinin verilməsi halları istisna olmaqla), digər ayırmaların ödənilməsi və qaytarılması, təhsil haqlarının ödənilməsi, turagentlərə ödəmələr və s. nağdsız ödəmələrə aiddir.

Kapital Bank mütəmadi olaraq hüquqi şəxs və sahibkarlar üçün rahat həllər təklif etmək üçün rəqəmsal imkanlarını inkişaf etdirib. Məsafədən bankçılıq xidmətlərini genişləndirən Kapital Bank, tam rəqəmsal onlayn hesab açma xidmətini təqdim edib. Bundan əvvəl Kapital Bankın rəqəmsal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan Birbank mobil tətbiqini istifadəyə vermiş və mobil bankçılığın ölkədə inkişafını təmin etmişdir. Birbank ölkədə ilk rəqəmsal bank olaraq istifadəçilər tərəfindən ən çox yüklənən mobil tətbiqdır (təxminən 4 milyona yaxın). Kapital bankın rəqəmsal bankçılıq fəaliyyəti bununla yekunlaşmır. Son istifadəyə verdiyi müştəri bank internet bankçılıq sahəsində yeni analoqu olmayan ilkə imza atmışdır. Belə ki, artıq sahibkarlar növbəyə duraraq hesab açılmasını bank filiallarına yaxınlaşmalı olmayacaqlar. Həmçinin dövlət orqanlarının əmək haqları müştəri internet bankçılıq proqramının köməyi ilə daha rahat və daha sürətli şəkildə işçilərin kart hesablarına yüklənəcəkdir. Rəqəmsal bankçılıq təkcə Kapital Bank ilə kifayətlənmir. Ölkəmizdə Unibankda bu sahədə çox böyük inkişafa nail olmuşdur. Ubank tətbiqinin yaradılması ilə kreditlərin online verilməsi təmin olunmuş, hesabların online açılması həyata keçirilmişdir. Artıq digər banklar da rəqəmsal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan rəqəmsal bankçılığa keçidi həyata keçirdilər. Azadmedia.

az saytının keçirdiyi sorğuda iştirak edən 320 nəfərin 80 faizi ənənəvi bankçılıqdan çox rəqəmsal bankçılığa üstünlük verdiklərini bildirmişdilər.

Maliyyə sektorunun rəqəmsal iqtisadiyyata inteqrasiyası sahəsində atılan addımlardan biri ASAN FİNANS sisteminin yaradılmasıdır. Bunun sayəsində kredit almaq istəyən vətəndaşın kreditqaytarma qabiliyyəti daha rahat ölçülür. Belə ki, “ASAN Finance”ın məlumat bazasında artıq həmin şəxsin iş fəaliyyəti, gəliri və digər məlumatları var. Prosesin sürətlənməsi vətəndaşın bankdan məmnun qalmasına gətirib çıxarır, kredit hesablanmasında isə bankın krediti güvənilişi şəxsə verdiyinə dair sığortası özünü bir daha təsdiqləyir.

Maliyyə sahəsinin rəqəmsallaşması sahəsində digər bir mühüm addım QR ödəniş sisteminin yaradılmasıdır. Bunun sayəsində kart nömrəsini yazmağa və ya xidməti uzun uzadı siyahıdan seçməyə ehtiyac qalmır. Texnologiyanın effektiv işləməsi üçün isə əsas amil hesab edilən ölkədaxili texnoloji inteqrasiya yüksək səviyyədə olmalıdır.

Ümumiyyətlə ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyata keçid ilə əlaqədar bir neçə problemlər mövcüddür. Maliyyə xidmətləri üzrə əhəlinin bilik səviyyəsinin yetərli olmaması, habelə rəqəmsal ödənişlər, onların istifadə üsulları və üstünlükləri haqqında az məlumatlı olması bu xidmətlərdən istifadə göstəricisinə mənfi təsir edir. Dünya Bankı tərəfindən aparılmış tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda bank hesablarının açılmasına maraqlı əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Regionlarda, kənd yerlərində xüsusilə evdar qadınlar və yaşlı əhali qrupları arasında maliyyə savadlılığı daha aşağıdır. Daha əyani nümunə kimi göstərmək olar ki, Azərişiq, Azəriqaz, Telefon və internet abunəliyi üçün ödənişlərin ödənilməsi ödəmə terminalları (MilliÖn, E-manat) vasitəsilə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də Azərpoçt-da əhali bu ödənişləri ödəmək üçün növbələrdə gözləyirlər. Ödəmə terminallarından əlavə istənilən kommunal xərcləri nağdsız qaydada ödəmək mümkündür.

Mobil Notariat proqramı ilə bütün növ etibarnamələrin verilməsi mümkündür. Lənkəran 1 nömrəli Notariusunda və Masallı Regional Asan Xidmət Mərkəzinin nəzdində fəaliyyət göstərən Notariusdan aldığım sorğulara əsasən müraciət edənlərin 80 faizindən çoxu etibarnamələrin verilməsinə görə edilən müraciətlərdir. Halbuki bir az öncə bununla bağlı məlumat verdim ki, bütün bu hərəkətləri Mobil Notariat proqramı ilə etmək mümkündür. Mobil Notariat proqramı yenilənərək artıq iqtisadiyyata nüfuz etmişdir. Bağlanılan sazişlərə əsasən bu proqram bank sistemi ilə bağlı etibarnamələrin verilməsinə də həyata keçirməyə başlamışdır. Bank sektoruna və vətəndaşlara yaradılan rəqəmsal imkanlar: mobil ədliyyə xidmətləri” mövzusunda onlayn brifinqdə Ədliyyə Nazirliyi Qeydiyyat və notariat baş idarəsinin əməkdaşı Zaur Həsənov bildirib ki, Mobil Notariat vasitəsilə vətəndaş olduğu yerdən videoyazı ilə bankda təmsilçilik üçün etibarnamə verə bilər:

Ölkəmizin iri marketlər şəbəkəsində alıcılar ödənişi nağdsız formada həyata keçirmək üçün pos terminallar mövcüddür. Əgər bir neçə il əvvəl alıcı ödənişi kartla etmək istəyəndə satıcı haradansa pos-terminal gətirir, xeyli cəhd göstərdikdən sonra deyirdi ki, pos-terminal işləmir, amma artıq bu cür problemlər yoxdur. İnfrastruktur və sürətli post terminallar ilə marketlər təmin olunub. Alıcılarda rahat formada nağdsız formada istədikləri məhsulları ala bilirlər.

Ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyat yolunda yaradılan sahələrə Asan xidmət mərkəzləri, DOST şəbəkələri, Strateji yol xəritələri, rayon icra hakimiyyətlərinin elektron rih.gov.az portalının istifadəyə verilməsini nümunə kimi göstərə bilərik.

2018-ci ildə imzalanan “Elektron hökumətin inkişafı və rəqəmsal hökumətə keçidlə bağlı tədbirlər haqqında” fərmana əsasən Prezident yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində dövlət xətti ilə inteqrasiya edilən kütləvi texnoloji layihələrdə müstəsna rol malik Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi yaradılıb. Paralel olaraq xidmət nəzdində innovasiyalar mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Məqsəd dövlət və özəl sektorda texniki dəstəyin verilməsi, informasiya sistemlərinin yaradılması və modernizasiyasıdır.

Innovasiyalar mərkəzi çərçivəsində fəaliyyət göstərən seqmentlərə gəlincə bunlar: Çağrı Mərkəzi ; ASAN Kommunal; Səyyar ASAN; INNOLAND; ASAN Radio; ASAN Təlim; AZINTEX-dir.

Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzinin nəzdində isə: myGov portalı; eGov portalı; ASAN Viza; ASAN Ödəniş; eAgro; eLisənziya; eSatınalma; ASAN Login; ASAN Finans layihələri effektiv fəaliyyətdədir.

Ümumiyyətlə, dövlət rəqəmsal iqtisadiyyatı inkişaf etdirdikcə bir neçə problemlər yaranır. Bunlar hansılardır? İlk öncə əhali arasında rəqəmsal savadsızlıqla əlaqədar işsizlik artacaq. Ölkə olaraq rəqəmsal iqtisadiyyata keçmək üçün aşağıda qeyd etdiyim 3 sahə mütləq şəkildə bir birini tamamlamalıdır.

- İnfrastrukturun dəstəklənməsi
(kompüter avadanlığı, proqram təminatı, telekommunikasiya, şəbəkə və s.)
- E-biznes (təşkilat hər bir prosesi kompüter şəbəkələri üzərindən aparır)
- E-kommersiya (malların transferi, məsələn onlayn kitab satışı və s.)

E-kommersiya - bu elə iqtisadiyyat sahəsidir ki, özündə kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilən bütün maliyyə və ticarət əməliyyatlarını və bu əməliyyatlarla bağlı olan biznes proseslərini birləşdirir.

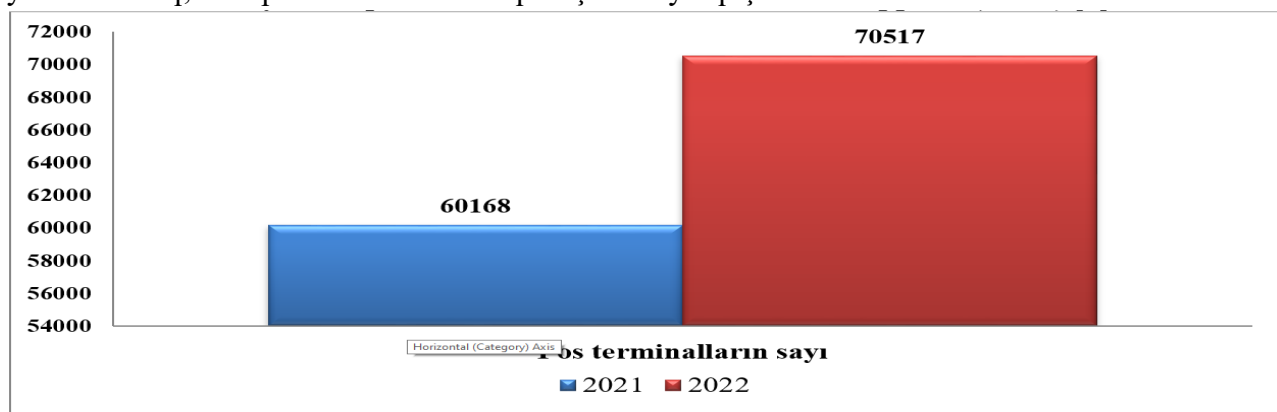
E-ticarət, ticarətin elektron mühitdən istifadə edilərək yerinə yetirilməsi, məlumat, məhsul və ya xidmət satınalma və satma fəaliyyətinin kompüter şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilməsi, ünsiyyət şəbəkələrindən istifadə edən elektron cihazlarla həyata keçirilən ticarət məqsədli tədbirlərin məcmusudur. Elektron ticarətin 24 saat 7 gün işləyən infrastrukturunu, ünsiyyəti və mübadiləsi məhdudlaşdırıcı zaman problemini aradan qaldırır.

E-ticarətin üstünlükləri və mənfi cəhətləri

Müştərilər üçün üstünlüklər: 7 gün 24 saat məhsula giriş; aşağı qiymətlər; tez çatdırılma; evdən və ya iş yerindən alış-veriş; araşdırma və müqayisə asanlığı; satıcıdan təzyiq olmaması; ikitərəfli kommunikasiya imkanı.

Şirkət üçün üstünlüklər: artan satışlar; məhsulların tez-tez axtarışda görünməsi; bütün dünya üzrə satışlar; müştəri ilə üzbəüz və ya telefonla söhbətdən xilas olmaq; 24/7 alış-veriş; pərakəndə satışlar böhran dövründə azaldıqda, e-ticarətdə isə artmaqdadır.

Mənfi cəhətləri: şəxsi gizliliyin olmaması; yavaş çatdırılma ilə bağlı narazılıq; sifarişi tamamlamaqda çətinlik; aldadılma potensialı; satın almadan əvvəl məhsulu görməmə və yoxlamamaq; kompüterə sahib olmaq və şəbəkəyə qoşulma və s.

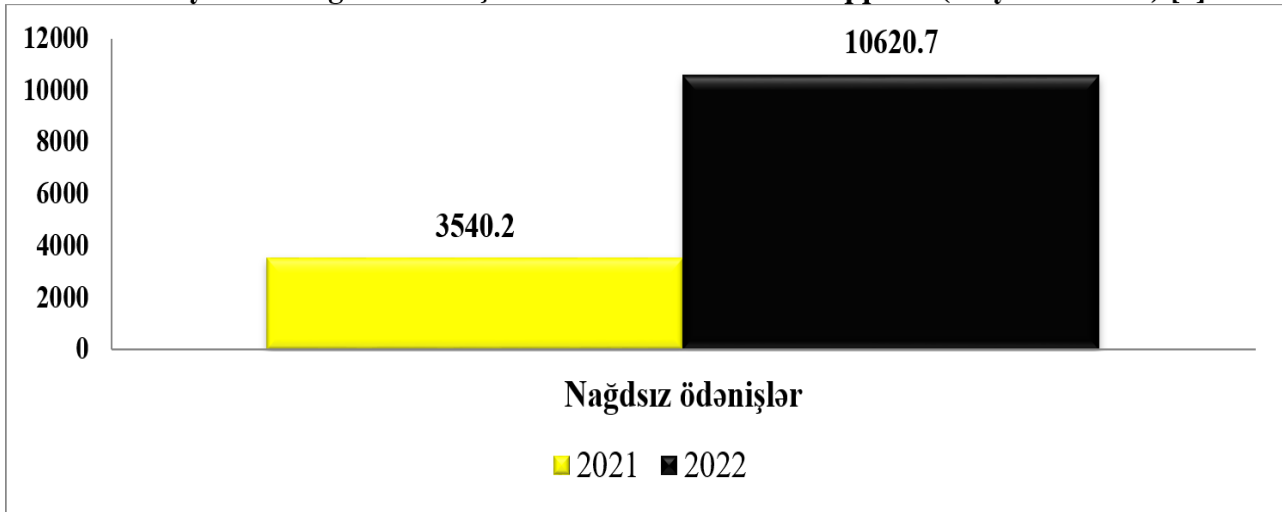

Şəkil 1. Azərbaycanda pos terminalların artım dinamikası (vahid)

2022-ci ilin iyun ayı ərzində kartlar vasitəsilə həyata keçirilən nağdsız ödənişlərin 484 mln. manatı və ya 24%-i POS-terminallar vasitəsilə gerçəkləşdirilib.

Banker.az bu barədə Mərkəzi Bankın yarımillik hesabatına istinadən xəbər verir. Hesabata əsasən, keçən ilin iyun ayının sonu ilə müqayisədə POS-terminalların sayı 17.2% artıb. Ölkə üzrə POS-terminal sayı 70517-dir və onların 67.1%-i Bakının payına düşür.

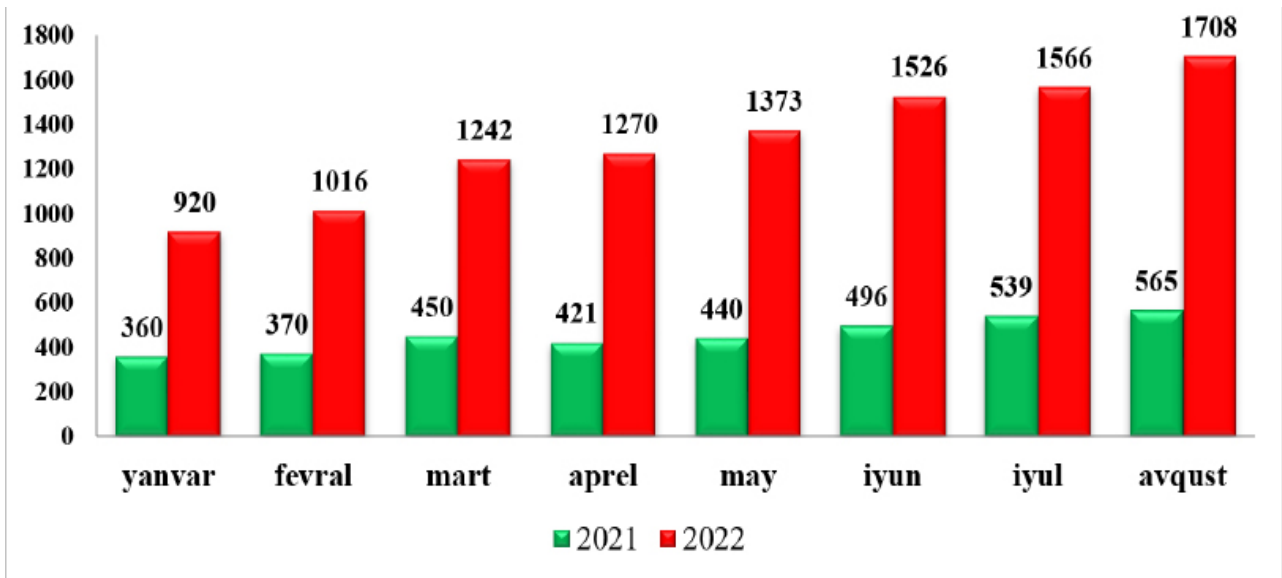
Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin artım dinamikası haqqında (milyard manat) [1]

Şəkil 2. Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin artım dinamikası

2022-ci ilin ilk səkkiz ayında ölkə ərazisində elektron ticarətdə nağdsız ödənişlərin həcmi 10 milyard 620.7 milyon manat təşkil edib. Bu da 2021-ci ilin analoji dövründən 3 dəfə çoxdur [1].

Elektron ticarətin həcmi (milyon manat)[1]

Şəkil 3. Elektron ticarətin həcmi (milyon manat)

E-ticarət ilə ödənişlərin həcmi təkcə avqust ayında 1 milyard 708 milyon manat olmaqla öncəki ayı 9%-dən çox üstələmiş olub.

Azərbaycanda son iki ildə nağdsız ödənişlər artımı daha sürətlənib. Buna səbəb hökumətin tətbiq etdiyi bəzi stimullaşdırıcı tədbirlər (ƏDV geri al və s.) və bankların sərfəli (cash-back imkanı) plastik kartlar emissiyasıdır. “ƏDV geri al” ilə əlavə dəyər vergisinin nağd ödənişlə 10%-ni, nağdsız ödənişlə

isə 15%-ni “cash-back” kimi müştəriyə qaytarır. Hökumətin digər tətbiq etdiyi qayda isə nağdsız ödənişdən imtinaya görə tətbiq edilən cərimədir. 1 yanvar 2020-ci il tarixindən başlayaraq təsərrüfat subyektlərində POS-terminalların quraşdırılmaması və ya nağdsız ödənişlərin qəbulundan imtina edilməsinə görə maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə start verilməsi mövcud sahə üzrə administrativ nəzarətin güclənməsinə səbəb olur.

Bəğəlizadə Ramin
Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prespektivləri
Xülasə

Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatda rəqəmsal marketinqin, maliyyə sektorunun rəqəmsal iqtisadiyyata inteqrasiyası, innovasiyalar mərkəzləri, elektron hökumətin inkişafı mərkəzi haqqında məlumat verilmişdir, Rəqəmsal ticarətin tətbiqinin müştərilər və şirkət üçün üstünlükləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda nəqsiz hesablaşmaların aparılması üçün ölkədə quraşdırılmış pos terminalların, nağdsız ödənişlərin artım dinamikası və elektron ticarətin həcmi qrafik şəklində verilmişdir.

Bagelizade Ramin
Prospects for the transition to a digital economy
Summary

The article provides information about digital marketing in the digital economy, the integration of the financial sector into the digital economy, innovation centers, the e-government development center, the benefits of using digital commerce for clients and companies. At the same time, the graph shows the growth dynamics of POS-terminals installed in the country for cashless payments, cashless payments and the volume of electronic commerce.

Ədəbiyyat

1. www.banker.az

2. www.stat.gov.az

3. www.etsim.az

Tədris Prosesinin Təşkilində İnnovasiyalar

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN “TƏDQIQAT UNIVERSİTETİ” STATUSU ALMASI GÜNÜN TƏLƏBİDİR

Mübariz Nuriyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin direktoru
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: mubariz.nuriyev@stat.gov.az*

Açar sözlər: təhsilin cəmiyyətdə rolu, ali təhsil, təhsil sistemində islahatlar, tədqiqat universitetləri.

Ключевые слова: роль образования в обществе, высшее образование, реформы в системе образования, исследовательские университеты.

Keywords: the role of education in society, higher education, reforms in the education system, research universities.

Təhsil, təlim-tərbiyə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmaqla həmin dövlətin siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir, yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini formalaşdırır. Ona görə də, hər bir suveren dövlət təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Təhsil və təlim ölkə strategiyasının mərkəzində dayanır və iş yerlərinin yaradılmasının, artmasının əsas hərəkətverici amili kimi qəbul edilir. Təhsil cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsi olmaqla intellektual potensialı formalaşdırır, xalqın ümidli gələcək sferasını yaradır, yoxsulluğu aradan qaldırır və xalqın rifah halını yaxşılaşdırır, hüquqi cəmiyyətin qurulmasında əvəzsiz rol oynayır, vətəndaşı cəmiyyətdə ən məhsuldar tərəkürlü qüvvəyə çevirir, fərdin və ya kollektivin ümumi inkişafını təmin edir, milli-mənəvi dəyərləri qoruyur və tənzimləyir, insan kapitalını formalaşdırır [1].

Təhsil və təlim məhsuldarlığı, innovasiyanı və rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Bundan əlavə, tədqiqat və innovasiya ilə bağlı ali təhsil yüksək ixtisaslı insan kapitalını təmin edir. Bu bacarıqların olmaması sürətli texnoloji dəyişikliklər, gərgin global rəqabət və əmək bazarında daim artan tələbat dövründə iqtisadi artıma və məşğulluğa əsas maneədir. Buna görə də, “ağıllı artım” prioriteti ilə “Avropa 2020” strategiyası məktəbi erkən tərək etmə problemini həll etmək və ali təhsilin səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyır [2].

Son illər təhsilin inkişafı, bu sahədə aparılan məqsədyönlü islahatlar həyata keçirilən kompleks proqramlar, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq, xüsusilə ölkə rəhbərinin təhsilə böyük diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycanda təhsil ilbəl inkişaf edir və bu gün də təhsilin davamlı tərəqqisinə yönəlmiş əsaslı tədbirlər görülməkdədir. Azərbaycanda təhsil sahəsində irimiqyaslı islahatlar prosesi artıq dönməz xarakter almış, milli təhsilin aydın sabahını təmin edəcək inkişaf proqramları təsdiq olunaraq uğurla həyata keçirilir. XX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bütün dünya dövlətləri tərəfindən təhsil sistemində aparılan islahatlar əsasən ənənəvi birdəfəlik təhsil modelindən fasiləsiz təhsilə keçməyə başlamışlar [3].

Müasir texnikanı, müasir bazar iqtisadiyyatının bütün yollarını mənimsəmək, respublikada tətbiq etmək üçün gələcək nəslə hazırlamaq və keçmiş dövrə nisbətən bir çox yeni ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlamaq məhz ali təhsil səviyyəsində mümkündür.

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin təhsili ixtisas (ixtisaslaşma) üzrə təhsil proqramı əsasında həyata keçirilir. Ayrı-ayrı ixtisaslar (ixtisaslaşmalar) üzrə tədrisin təşkili və təhsil prosesinin tədris-metodiki təminatı “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 23 aprel 2010-cu il 75 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunan “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı”, 24 iyun 2010-cu il 117 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunan “Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili qaydaları”, 12 may 2010-cu il 88 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunan “Magistratura təhsilinin məzmunu, təşkili və “magistr” dərəcələrinin verilməsi qaydaları”nın tələblərinə əsasən həyata keçirilir [4-6].

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 33 dövlət ali təhsil müəssisəsi və onların 9 filialı, 9 xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisəsi və 11 özəl ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu

universitetlərin demək olar ki, hamısında müvafiq ixtisaslar üzrə vahid tədris standartları əsasında hazırlanan tədris proqramları istifadə olunmaqdadır. Dövlət ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarının demək olar ki, hamısı kredit sisteminin tələblərinə uyğun olaraq tərtib olunur.

2009-cu ildə təsdiq olunmuş təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən respublikada üç pilləli ali təhsil həyata keçirilməkdədir. Bunlar bakalavriat, magistratura və doktoranturadır. Elmi kadrların formalaşdırılması nöqteyi-nəzərindən baxdıqda bu pillələr arasında tam ardıcılıq təmin olunub, həmçinin pillələr arası qarşılıqlı əlaqə və varislik prinsipi mövcuddur.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun əsas məqsədi iqtisadi və sosial sahəni bütövlükdə əhatə edən, yüksək ixtisaslı, elmi və nəzəri biliklərə malik, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli ali təhsilli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaqdan ibarətdir. Bu kadrlar isə əsasən bakalavr pilləsini bitirən məzunlardan formalaşır. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq aydın olur ki, bakalavr pilləsini bitirən məzunların sayı, magistratura və doktoranturayı bitirən məzunların sayı ilə müqayisədə qat-qat çoxdur.

Cədvəl 1

Ali təhsil üzrə əsas göstəricilər (tədris ilinin əvvəlinə)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin sayı - cəmi, nəfər	33705	36951	37506	37116	37562	40824	43409
o cümlədən:							
dövlət	29333	32486	33469	33373	34785	37916	39680
qeyri-dövlət	4372	4465	4037	3743	2777	2908	3729
Ali təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərin ümumi sayından təhsilin səviyyəsi üzrə diplom alanlar:							
bakalavr - cəmi, nəfər	28985	31138	32480	31707	31468	34716	36832
o cümlədən:							
dövlət	25040	27174	28712	28207	29123	32200	33495
qeyri-dövlət	3945	3964	3768	3500	2345	2516	3337
magistr - cəmi, nəfər	4720	5813	5026	5409	6094	6108	6577
o cümlədən:							
dövlət	4293	5312	4757	5166	5662	5716	6185
qeyri-dövlət	427	501	269	243	432	392	392
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	636	543	529	605	421	356	494
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	66	79	69	87	118	84	84

Cədvəldən görüldüyü kimi 2021-ci ildə bakalavr pilləsini bitirənlərin sayı 36832 nəfər təşkil edirdisə, magistr pilləsi üzrə bu göstərici 6577 nəfərdir.

Bu baxımdan bakalavr pilləsini bitirən məzunların praktik biliklərinin artırılması və onların istehsalata hazır şəkildə formalaşdırılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranmaqdadır. Bununla əlaqədar olaraq universitetlərdə elm və tədrisin inteqrasiyası daha intensiv aparılmalı, İKT-nin imkanlarından maksimum istifadə olunmalı, “E-learning” sisteminin tətbiqinə geniş yer verilməli, istehsal sahələri ilə əlaqələr gücləndirilməlidir. Universitetlərarası texnoparkların yaradılması bu nöteyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir.

Universitetlərin tədrisən “tədqiqat universitetlərinə” çevrilməsi bu məsələnin yerinə yetirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. “Tədqiqat universitetləri” öz fəaliyyətini elmi-tədqiqatla təhsilin inteqrasiyasına yönəlmiş xüsusi universitet modelidir. Bu universitet modeli ilk dəfə 19-cu əsrin əvvəllərində Almaniyada Vilhelm fon Humboldt tərəfindən irəli sürülüb. Ötən

əsrin 60-cı illərindən Amerikanın Kaliforniya universiteti bütün dünyada “tədqiqat universiteti” modeli olaraq tanınmaqdadır. Hazırda dünyanın əksər nüfuzlu universitetləri “tədqiqat universiteti” statusuna malikdir [7].

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilən “2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın Tədbirlər Planı”nda ölkədə tədqiqat potensialı yüksək olan 2 universitetin bazasında 2 tədqiqat universitetinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz elə bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 avqust 2022-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi müəssisə və təşkilatlarının, habelə digər qurumlarının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu prosesin daha da sürətlənməsinə hədəflənmişdir. Fərmanın icrası nəticəsində universitetlərin maddi texniki bazası və kadr potensialı xeyli gücləndirilmiş olacaqdır və tədqiqat universitetlərinin yaranma prosesi daha böyük sürətlə həyata keçiriləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses daima ölkə prezidentinin diqqət mərkəzində olmuş, hələ 2016-cı ildən “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli 271-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 9 avqust tarixli 1009 nömrəli Fərmanının 1.1.3-cü yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Ali təhsil müəssisələrinə “Tədqiqat universiteti” statusu verilməsi üçün Tələblər” təsdiq etmişdir. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir [8]:

1. “Tədqiqat universiteti” statusu aşağıdakı tələblərə uyğun gələn ali təhsil müəssisələrinə verilir:

1.1. fundamental, tətbiqi və eksperimental elmi tədqiqatların aparılması üçün müvafiq infrastrukturun, elektron kitabxananın, müasir maddi-texniki bazanın və elmtutumlu avadanlıqdan kollektiv (digər ali təhsil müəssisələri) istifadə mərkəzinin mövcudluğu;

1.2. son bir təqvim ili ərzində beynəlxalq elmmetrik bazalara daxil olan jurnallarda (Web of Science, SCOPUS) respublika üzrə nəşr olunan məqalə sayının azı 10 faizinin ali təhsil müəssisəsinin əməkdaşları tərəfindən nəşr edilməsi;

1.3. doktorantura səviyyəsində kadr hazırlığı aparılan hər ixtisas üzrə doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik edə bilən ən azı 5 professor və ya dosentin olması;

1.4. dissertasiya şuralarının (ən azı 1 şura) fəaliyyət göstərməsi;

1.5. magistratura səviyyəsində ixtisaslaşmaların beynəlxalq akkreditasiyası;

1.6. ali təhsil müəssisələri tərəfindən anti-plagiat sistemindən istifadə edilməsi;

1.7. yerli və beynəlxalq donordardan son 5 il ərzində elm sahəsində ən azı 20 qrantın alınması.

Ali təhsil müəssisələrinə “Tədqiqat universiteti” statusu verilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan tələblər yerinə yetirilməklə bərabər tədris prosesinin təşkilində də bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Tədqiqat universitetlərinin formalaşdırılması üçün tədris proqramlarında əsaslı dəyişikliklər edilməsi lazım gəlir. Belə ki, tədris proqramlarının Tədqiqat universitetlərinin tələblərə uyğunlaşdırılması üçün dördüncü semestrin sonuna qədər müvafiq ixtisas üzrə ümumtəhsil fənləri əsasən yekunlaşdırılmalıdır. İkinci kursu bitirdikdən sonra hər bir tələbə üçün buraxılış işinin mövzusu uyğun kafedralar tərəfindən müəyyənləşdirilməli və müzakirə edilərək təsdiq edilməlidir. Buraxılış işlərinin mövzuları ixtisasa uyğun olaraq əsasən regionun mövcud problemlərinin elmi yanaşmalar yolu ilə həllinə yönəldilərək seçilməlidir. Üçüncü kursdan başlayaraq tələbələrin sərbəst işləri, laborator işləri, kurs işləri, kurs layihələri və istehsalat təcrübələri buraxılış işinin planının tərkib hissəsi olmalıdır. Beləliklə, buraxılış işinin rəhbəri plana müvafiq olaraq planda nəzərdə tutulmuş bölmələrin yerinə yetirilməsini nəzarətdə saxlamalı və onların vaxtında icrasına cavabdeh olmalı, lazımi məsləhətlər verməlidir.

Tədqiqat universitetlərinin yaradılması universitetlərdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin də canlandırılmasına şərait yaratmış olacaqdır. Yəni aparılması planlaşdırılan elmi-tədqiqat işlərinin mövzularının bir hissəsi doktorantura səviyyəsində, bir hissəsi magistratura səviyyəsində və nəhayət bir hissəsi isə bakalavr səviyyəsində yerinə yetirilmiş olacaqdır. Bu da ali təhsilin pillələri arasında varislik prinsipini təmin etməklə bərabər elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır. Müxtəlif səviyyələrdə aparılan tədqiqat işləri bir-biri ilə əlaqəli olduğu üçün və hər

bir mərhələdə akkreditasiyaya məruz qaldığı səbəbindən daha yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilməli olacaqdır.

Tədqiqat xərclərinin yüksək olması və tədrisdə fərdiliyin təmin olunması tədqiqat universitetləri üçün əlavə vəsait cəlb olunmasını tələb edir. Ona görə də əksər ölkələrdə bakalavrdan sonrakı təhsil pillələrində kadr hazırlığı ilə məşğul olan universitetlərin tədqiqat universitetinə çevrilməsi daha əlverişli hesab olunur.

Tədqiqat işlərinin yerinə yetirilmə prosesində nüfuzlu xarici universitetlərlə əlaqələrin yaradılması və birgə tədqiqatların aparılması tədrisin və elmi-tədqiqat işlərinin paralel olaraq yüksələn xətt üzrə inkişafına zəmin yarada bilər.

Təhsil sahəsindəki mövcud olan problemlər vaxtında həll edilməlidir ki, ali təhsil sferasında keyfiyyət göstəricilərinin sayı artсын, elmi sahədə ciddi nailiyyətlər əldə olunsun. Bununla da, ölkədə insan kapitalının formalaşdırılması prosesi davamlı xarakter alsın.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev bu məsələyə böyük önəm verərək qeyd edir: "Əlbəttə, qarşımızda duran bütün vəzifələri gerçəkləşdirməyə nail olmaq üçün bizə ilk növbədə, peşəkarlar lazımdır. Bütün sahələrdə peşəkarlar lazımdır. Hansısa mühüm bir istiqamətə peşəkar kadr gələn kimi biz o saat müsbət dinamika görürük. Müasir dünyada ölkənin uğurunu biliklər, elm, texnologiyalar və təhsil müəyyən edir."

Nəticə

Təhsil cəmiyyətin tərəqqisinin mühüm faktorudur. Təhsil və təlim ölkə strategiyasının mərkəzində dayanır və iş yerlərinin yaradılmasının, artmasının əsas hərəkətverici amili kimi qəbul edilir. Təhsilin yüksək səviyyəsi məşğulluğu yaxşılaşdırır və bu da öz növbəsində yoxsulluğu azaldır. Digər tərəfdən ali təhsil tədqiqat, işləmələr və innovasiya ilə sıx bağlıdır. Belə ki, elmi-tədqiqat və işləmələr sektoruna investisiyalar yüksək ixtisaslı işçilərə tələbatı artırmış olur. Bu sahənin müasir tələblərə cavab verməsi üçün dövlətin gördüyü tədbirlər, islahatlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu islahatların məntiqi nəticəsi ali təhsil müəssisələrinə "Tədqiqat universiteti" statusu verilməsi ilə bağlı aparılan işlərdir.

Mübariz Nuriyev

Ali təhsil müəssisələrinin "tədqiqat universiteti" statusu alması günün tələbidir

Xülasə

Məqalədə təhsilin cəmiyyətin inkişafında həlledici rolundan bəhs edilir. Təhsil sahəsində dövlətin gördüyü tədbirlər, islahatlar haqqında məlumat verilir. Bu sahədə beynəlxal təcrübə tədqiq edilir. Ali təhsil müəssisələrinə "Tədqiqat universiteti" statusu verilməsinin zəruriliyi göstərilir və bununla bağlı qarşıya qoyulan tələblər irəli sürülür. Tədris prosesinin təşkilində bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurəti vurğulanır.

Mubariz Nuriyev

Obtaining the status of «research university» of a higher educational institution is the requirement of the dayuniversity

Summary

The article talks about the crucial role of education in the development of society. Information is given about the measures and reforms taken by the state in the field of education. International experience in this field is studied. The necessity of granting the status of «Research university» to higher education institutions is shown and the requirements set in this regard are put forward. The need to implement a number of changes in the organization of the educational process is emphasized.

Ədəbiyyat

1. https://www.yeniazerbaycan.com/Elm_e10820_az.html
2. Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the europe 2020 strategy. European Union, 2016
3. “Əhalinin fasiləsiz təhsildə iştirakına dair” seçmə statistik müayinənin nəticələri haqqında hesabat. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2009.
4. <https://e-qanun.az/framework/19531>
5. <https://e-qanun.az/framework/20009>
6. <https://e-qanun.az/framework/19534>
7. “Universitetlərin milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunun qiymətləndirilməsi”. Qocayeva M.R. BAKI - 2019
8. <https://e-qanun.az/framework/37540>

ALI TƏHSİL SISTEMİNİN RƏQƏMSAL UYĞUNLAŞMASININ STRATEJİ KONSEPSİYASI

Aytən Cavanşir qızı Ağayeva

Hikmət Qüdrət oğlu Mirzəyev

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Azadlıq prospekti 181

e-poçt: ayten.agayeva91@mail.ru

h.q.mirzeyev@gmail.com

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, təhsil, texnoloji yeniliklər, hibrid təhsil, texnologiya

Ключевые слова: цифровая экономика, образование, технологические инновации, гибридное образование, технологии.

Keywords: digital economy, education, technological innovations, hybrid education, technology

Yaxın gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların insan və sosial həyatın bütün sahələrində mühüm rol oynayacağı gözlənilir. Lakin rəqəmsal texnologiyalar artıq iqtisadi və iş mühitini dəyişir.

Yüksək texnologiyalar, yeni startaplar, korporasiyalar, kiçik və orta şirkətlər rəqəmsal mühitdə bacarıqlara malik yeni işçi xüsusiyyətləri tələb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda bugünkü əmək bazarında rəqabətədavamlı olmaq üçün mütəxəssislərə onun imkanları və üstünlükləri haqqında dərin biliyə, qlobal məlumat aktivlərindən istifadədə praktiki bacarıqlara, informasiya təhlükəsizliyinin qorunması və həyata keçirilməsində peşəkar xidmətlərə ehtiyac var. Bu mütəxəssislərin hazırlanması üçün məzmunlu təlim işçilərin tələblərinə cavab verməli və İT biliklərinin səviyyəsini yüksəltməlidir.

Rəqəmsal mühitdə bacarıq çatışmazlığı qlobal problemə çevrilib. İqtisadi mühitdə və əmək bazarında baş verən sürətli dəyişikliklər təhsil islahatlarına təcili ehtiyac yaradır. İnkişaf etməkdə olan rəqəmsal iqtisadiyyatda öyrənmə üsulları davam edə bilməz. XXI əsrdə təhsilin rəqabətədavamlı olması üçün ali təhsil müəssisələri texnologiyadan istifadə etməlidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın təhsilə transformasiyası

İlk dövrlərində rəqəmsal iqtisadiyyat internetə bağlı olduğuna görə bəzən İnternet iqtisadiyyatı, yeni iqtisadiyyat və ya veb iqtisadiyyat adlanırdı.

Yaxın gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların insan və sosial həyatın bütün sahələrində mühüm rol oynayacağı gözlənilir. Lakin rəqəmsal texnologiyalar artıq iqtisadi və iş mühitini dəyişir.

Yüksək texnologiyalar, yeni startaplar, korporasiyalar, kiçik və orta şirkətlər rəqəmsal mühitdə bacarıqlara malik yeni işçi xüsusiyyətləri tələb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda bugünkü əmək bazarında rəqabətədavamlı olmaq üçün mütəxəssislərə onun imkanları və üstünlükləri haqqında dərin biliyə, qlobal məlumat aktivlərindən istifadədə praktiki bacarıqlara, informasiya təhlükəsizliyinin qorunması və həyata keçirilməsində peşəkar xidmətlərə ehtiyac var. Bu mütəxəssislərin hazırlanması üçün məzmunlu təlim işçilərin tələblərinə cavab verməli və İT biliklərinin səviyyəsini yüksəltməlidir.

Rəqəmsal mühitdə bacarıq çatışmazlığı qlobal problemə çevrilib. Tələb iqtisadiyyatı idarə edir, ona görə də bugünkü təhsil sistemi iqtisadiyyatın rəqəmsal texnologiya sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatını nəzərə almalıdır. İqtisadi mühitdə və əmək bazarında baş verən sürətli dəyişikliklər təhsil islahatlarına təcili ehtiyac yaradır. İnkişaf etməkdə olan rəqəmsal iqtisadiyyatda öyrənmə üsulları davam edə bilməz. XXI əsrdə təhsilin rəqabətədavamlı olması üçün ali təhsil müəssisələri texnologiyadan istifadə etməli və rəqəmsal tədris etməlidir.

Süni intellekt, bulud texnologiyası, Data mining, Big Data, superkompüterlər və s kimi yeni texnologiyaların təhsilə inteqrasiya etməsi həm təhsildə yeni öyrənmə mühitinin yaranmasına, həm yeni peşələrin meydana çıxmasına, həm də yeni təşkilati idarəetmə

strukturunun tətbiq olunmasına gətirib çıxarır. Bu isə ənənəvi iqtisadi sektorların yeni texnoloji əsasda təkmilləşdirilməsinə gətirir.

Rəqəmsallaşmanın təhsildə tətbiqi dünyada gedən rəqabət, təhsildə yenilik və keyfiyyət, tədqiqatlarda yenilik və keyfiyyət, 4-cü sənaye inqilabının ehtiyaclarının qarşılınması və s. kimi yeni faktorları zəruri etdi. Təbii ki, bir cəmiyyətdə ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün dövrün tələbinə uyğun olaraq təhsil və texnologiyanın inteqrasiyası vacib amildir. Bu təkcə cəmiyyətdə fərdlərin rəqabətqabiliyyətli olmasını deyil eyni zamanda dolay yolla ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli olması və rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətlər istehsalı ilə dünya ticarət təşkilatında yer tutması deməkdir [1].

Təhsil sferasında toplanan Big Datalar təhsilin rəqəmsal dünyaya keçiddən sonrakı dövrünü əhatə edir. Əvvəllər kağızlarda toplanan məlumatlar hazırda Big Datalarda əks olunur. Burada hər şey həndəsi silsilə ilə artır. Big Data analitik məlumatların toplanmasına və təhlilinə əsaslanaraq yeni strukturlu avtomatlaşdırılmış təlimatlar yaradılmasına imkan verir. Burada təhsil mühitlərinin qiymətləndirməsinə yeni şərait yaranır [2].

Big Dataların təhsil sferasında qazandırdığı üstünlüklər: təkmilləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təkmilləşdirilmiş bazar təhlili, düzgün qərarların qəbulu, düzgün qiymətləndirmə, tədrisin proqnozlaşdırılması üçün yeni strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və s. Big Dataların təhsildə istifadəsi ənənəvi təhsil metodları ilə müqayisədə fərdiləşdirilmiş təhsili və təkmilləşdirilmiş öyrənməni, tədris və qiymətləndirməni asanlaşdırır. Təhsil əmək bazarına və iqtisadiyyata dolay yolla səmərə verdiyi üçün real olaraq təhsilə tətbiq olunan Big Datalar təhsilin keyfiyyətini yüksəldərək həm də, iqtisadiyyata səmərəlilik qazandırmış olur. İlk növbədə bütün texnoloji yeniliklərin təhsildə tətbiqi, həm də yeni ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasıdır.

Ümumi təhsil sahəsində və onun təşkilatlarında bulud hesablamalarının bazar ölçüsü 2016-cı ildəki 8 milyard ABŞ dollarından 2021-ci ilə qədər 25 milyard ABŞ dollarına qədər inkişaf etmişdir. Təhsil sistemində bulud hesablamalarının daha da inkişaf edəcəyi gözlənilir. Tələbələr arasında uzaqdan öyrənməyə meylliliyin olması bulud hesablamalarının gəlirlərinə əhəmiyyətli artım verir. 2027-ci ildə gəlir payının 53 milyard ABŞ dollarına qədər artacağı gözlənilir [3].

Ən önəmli texnologiyalardan olan *Süni intellektin təhsildə tətbiqi* fərdiləşmiş tədrisi ön plana gətirir. Süni intellektin təhsildə tətbiqinin əsas məqsədi tədrisə kömək etmək, smart kampus qurmaq və smart öyrənmə, tədris və idarəetməni həyata keçirməkdir [4].

Süni intellektin təhsilə, iqtisadiyyata və maliyyə sahəsinə tətbiqi rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranmasına gətirib çıxardı. İqtisadiyyat sektorlarının ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsində təhsil əsas rol oynadığı üçün süni intellektin təhsil sahəsinə də tətbiqini tələb edilir.

Soft computing metodları da süni intellektə əsaslanır. Bu özündə: “qeyri-səlis məntiq”, “neyron şəbəkələri” və “genetik alqoritmlər”i birləşdirir. *Soft computing* metodlarının təhsilin idarəedilməsində tətbiqi planlaşdırılır. Təhsilin idarə edilməsi fakültə, dekanlar və digər təhsil işçilərinin və orqanlarının daxil olduğu kollektiv peşəkarlar qrupunun olduğu bir sahədir. Təhsil idarəçiliyində çalışan insanlar bütün səviyyələrdə təhsil sistemini zənginləşdirmək və təkmilləşdirmək yollarını qiymətləndirmək və inkişaf etdirmək üçün məsləhətçilər, idarəçilər, tədqiqatçılar və ya siyasətçilər kimi çıxış edirlər.

Gələcəkdə təhsilin idarə edilməsində Soft computing texnologiyalarının daha əhatəli tətbiqi və nəzərdən keçirilməsi IEEEExplore, Science direct və s. kimi digər verilənlər bazalarının axtarışı ilə həyata keçirilə bilər. Bu da təhsilin idarə edilməsində Soft computing texnologiyalarından istifadənin yollarını daha yaxşı müəyyən etməyə kömək edə bilər [5].

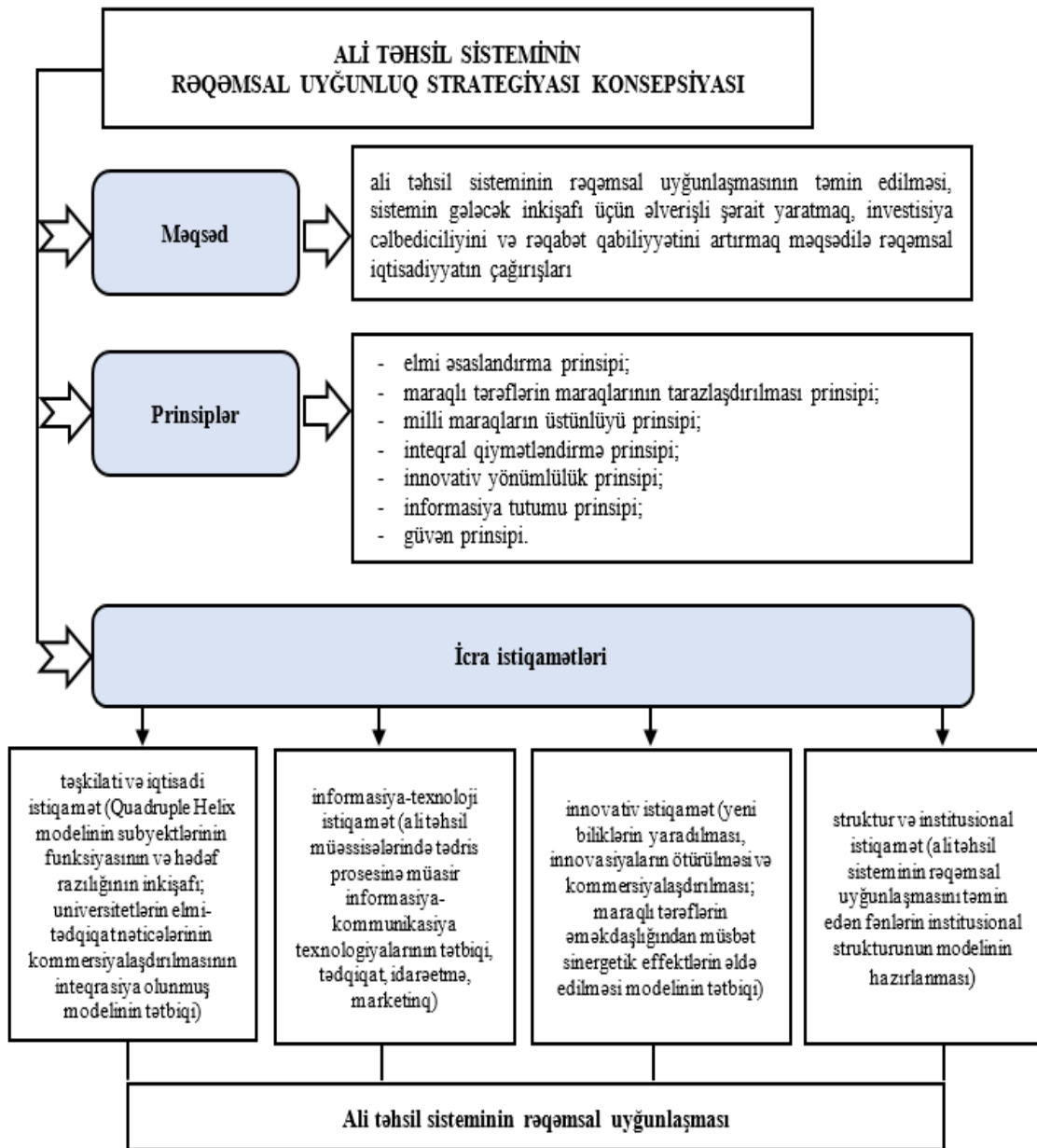
Superkompüterlərin istifadəsi ali təhsildə təcrübəyə əsaslanan yeni tədris mühitlərinin yaradılmasına və praktiki dərslərin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Təhsil sahəsində super kompüterlərdən istifadə olunması elm və texnologiya ilə əlaqəli yeni peşəkarlar, şirkətlər və

təşkilatlar nəslinin yaradılmasına töhfə verir. Bu tip müəssisələr iqtisadiyyatda innovativ xarakterli məhsulların istehsalına və ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına təkan verir. Bu sahə, əsasən hesablama elmləri və mühəndislik tələbələri üçün, həmçinin problemlərin həlli üçün hesablama, riyazi və mühəndislik vasitələrindən istifadə edən müxtəlif bilik sahələri tələbələri üçün daha çox əhəmiyyətə malikdir.

Təhsil məlumatlarını təhlil etmək və təhsil problemlərini həll etmək üçün *Data Mining* metodlarından da istifadə edilir. Data mining güclü süni intellekt vasitəsidir, o, çoxlu sayda və ya ölçülərdə məlumatları təhlil edərək faydalı məlumatları kəşf edər, bu məlumatları təsnif edər və verilənlər bazasında müəyyən edilmiş əlaqələri ümumiləşdirə bilər. Sonradan bu məlumatlar idarəetmə sferasında qərarlar qəbul etməyə və ya təkmilləşdirməyə kömək edir [6].

Cəmiyyətimizdə ali təhsilli insanların sayı nə qədər çox olarsa inkişaf da bir o qədər sürətli və səmərəli olar. Bu rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının əsasıdır [7].

Aşağıdakı sxemdə qeyd olunan məqsəd, prinsip və icra istiqamətlər təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın aktualıq təşkil etdiyinin bariz nümunəsi olduğunu görürük.

Ali təhsil sisteminin rəqəmsal uyğunlaşma strategiyasının konseptual sxemi [8]

Mobillik təhsilin mühüm hissəsidir və rəqəmsal texnologiya onun daha da təkmilləşdirilməsinin açarıdır. Erasmus+ layihələri, məsələn, European Student eCard və Erasmus without Papers rəqəmsal iqtisadiyyat və təhsilin birləşməsinin əsas nümunələridir[9].

Onlayn öyrənmə həm də öyrənməni daha inklüziv edir, çünki o, gələcəkdə ənənəvi təlim materiallarını əvəz edə bilər. “Makerspace” yanaşmasının tətbiqi ümumi təlim prosesinə və onlayn öyrənməyə müsbət təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal sahəsi bir məktəb və ya kitabxana daxilində yaradıcılıq və innovasiya üçün böyük bir məkan təmin edən əməkdaşlıq mühitidir.

Nəticə

Təhsilin problemlərlə üzləşdiyi və struktur islahatlarının aparılmasını tələb etdiyi danılmazdır. İslahatlar aparılmalıdır, təhsil prosesinin bütün hissələrini əhatə edir və bu islahatlar təhsilin idarə edilməsi, qurulması üçün planlar tələb edir. Beləliklə, təhsilin 21-ci əsrdə öyrənməyə davam etmək üçün texnologiya və elektron təlim vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Bu, tələbələrin əsas bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir. Təhsildə əhəmiyyətli dəyişikliklər dövründə, həm durğun, həm də son tendensiyalar, təhsilə və təhsilin təbiətinə tənqidi diqqət yetirmək bütün dözülməz ənənəvi üsulları məhv etməkdir. Hökumətlər, bizneslər və siyasətçilər sosial həyatın və inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi üçün rəqəmsal transformasiyaya rəhbərlik etmək və ona nəzarət etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bundan əlavə, müxtəlif təhsil fasiləsizliyi tədbirləri bir çox məşğul fərdlərə keyfiyyətli təhsil almağa imkan verir, çünki sinifdə iştirak tələb olunmur ki, bu da müxtəlifliyin üstünlüyü kimi xidmət edir. Bundan əlavə, təhsil prosesinin təşkilinin hibrid forması bir çox məşğul insanlara keyfiyyətli təhsil almağa imkan verir, çünki siniflərdə tələbələrin daimi olması tələb olunmur, bu da təhsilin hibrid formasının üstünlüyü kimi xidmət edir.

İnternet vasitəsilə materialın qismən öyrənilməsinə keçid üçün müəllimlər mühazirələrinin məzmununu biliklərin daha rahat təqdimat formasına uyğunlaşdırmalıdırlar. Tələbələr mühazirə qeydləri üçün boş vaxt itkisi əvəzinə, onlayn rejimdə ev tapşırığı, konkret situasiyaların təhlili və qrup müzakirələrinin köməyi ilə müzakirələrdə daha fəal iştirak edir və lazımi tədris materialını müstəqil öyrənirlər. Bu vasitələrdən kiçik qrupun işini asanlaşdırmaq, qrup layihələrini yerinə yetirərkən qrup ünsiyyəti və fayl mübadiləsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəni təşkil etmək üçün də istifadə edilə bilər. Hibrid təlimdə şagirdlərin tərəqqisinin təhlilinə və onların bu cür tədris texnologiyasından məmnunluğuna xüsusi tələblər qoyulur, imtahanlar və testlər sinifdə, müəllim və şagirdin şəxsi təması ilə aparılır.

Ağayeva Aytən, Mirzəyev Hikmət

Ali təhsil sisteminin rəqəmsal uyğunlaşmanın strateji konsepsiyası

Xülasə

4.0 Sənaye inqilabı komponentlərinin tətbiqiylə formalaşmaqda olan yeni texnoloji iqtisadi sektorlarda, eləcə də texniki-texnoloji əsaslarının yenilənməsi hesabına ənənəvi iqtisadi sektorlarda elm-texnologiya tutumlu, yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı yeni ixtisas hazırlığına malik yüksək ixtisaslı kadrlar tələb edir. Bu isə nəticə etibarilə ali təhsil sisteminin qarşısına yeni vəzifələr qoyur, yeni prioritetlər və xüsusiyyətlər yaradır. Məqalədə rəqəmsal mühitin təhsil sferasına süni intellekt, data mining, big datalar vasitəsilə inteqrasiya etməsi, təhsil mühitində rəqəmsal biliklərin vacibliyi və hibrid təhsil forması təhlil edilmişdir.

Aghayeva Aytan, Mirzayev Hikmet

Strategic concept of digital adaptation of the higher education system

Summary

4.0 In the new technological economic sectors that are formed by the application of the components of the industrial revolution, as well as in the traditional economic sectors due to the renewal of their technical and technological bases, the production of science and technology-intensive, highly competitive products requires highly qualified personnel with new professional training. This, as a result, sets new tasks for the higher education system, creates new priorities and

characteristics. The article analyzes the integration of the digital environment into the educational sphere through artificial intelligence, data mining, big data, the importance of digital knowledge in the educational environment and the hybrid form of education.

Ədəbiyyat

1. Francisco J.G. Avoiding the dark side of digital transformation in teaching an institutional reference framework for elearning in higher education. *Sustainability*, 2021, vol 13(4), pp.1-17.
2. Sarfraz N., Mervat A.B, Babak B.R. Big Data technology in education: Advantages, implementations, and challenges. *Journal of Engineering Science and Technology*, Special Issue on ICCSIT 2018, pp.231-241.
3. Mentsiev A.U, Tamirlan R.M, Kamila D.D. Cloud technologies in the education system. *Journal of Physics: Conference Series*, 2020, volume 1691, 1st International Scientific Conference «ASEDU-2020: Advances in Science, Engineering and Digital Education» 8-9 October 2020, Krasnoyarsk, Russian Federation. DOI:10.1088/1742-6596/1691/1/012178
4. Jiahui H, Salmiza S, Yufei L. A review on artificial intelligence in education. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2021, vol 10, No3, pp.206-217.
5. Marzia K, Asna M, Kinza R, Syed M.A. Soft computing applications in education management – A Review. *Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE)*. 2018, pp.1-4.
6. Abdulmohsen A. Data Mining in Education. *International Journal of Advanced. Computer Science and Applications*, 2016, vol.7, No.6, pp.456-461.
7. Gulnora A ,Nargiza S, Aziza I, Dostonbek R. The Role of The Digital Economy in The Development Of The Human Capital Market. *International Journal of Psychological Rehabilitation*, 2020, 24(07), pp. 8043-8051.
8. N. Kholiavko, A. Djakona, M. Dubyna, A. Zhavoronok, Lavrov R. The higher education adaptability to the digital economy. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2020, 386(4), pp 294-306
9. Abdumalik M.A, Elzara T.M, Elvir M.A. Digital Development of Education and Universities: Global Challenges of the Digital Economy. *International Journal of Instruction*, 2021, No1(14), pp.743-760.

Ağayeva Samirə Rəsul qızı
Ağdam Rayon Statistika İdarəsi
samira.agazade.96@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, innovasiya, dəyərləndirmə, proses, idarəetmə, mərhələ
Ключевые слова: образование, инновации, оценка, процесс, управление, этап.

Key words: education, innovation, evaluation, process, management, stage

Bu gün demək olar ki, bütün sahələrdə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Cəmiyyətin bütün səviyyələrində tətbiqinin sürətləndirilməsi üçün müxtəlif mexanizmlər işlənib hazırlanan innovasiya anlayışına bir çox şərh vermək mümkündür. Ümumilikdə isə innovasiya nəyisə etməyin yeni üsulu deməkdir. İnnovasiya özünün tətbiqi üçün təşkilati - texniki dəyişikliklər kompleksini, istehsal prosesinin yenidən qurulmasını, personalın öyrədilməsini, istehlakçıların davranışının dəyişdirilməsini tələb edir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrindəki innovasiyaların qəbulu prosesini 5 mərhələyə ayırmaq olar [1]:

- 1) Məlumatlılıq mərhələsi - fərd yeni ideyanın olduğunu bilir, amma kifayət qədər informasiyaya malik deyil;
- 2) Maraq mərhələsi - fərd ideya ilə maraqlanır və əlavə informasiya axtarır;
- 3) Dəyərləndirmə mərhələsi - fərd yenilikdən indiki və gələcək zamanlarda əldə edə biləcəyi faydanın dəyərləndirir və qərar qəbul edir;
- 4) Sınma mərhələsi - fərd qəbul etdiyi qərarların icrasına başlayır;
- 5) Mənimsəmə mərhələsi - fərd icra olunan qərarlardan alınan nəticələri mənimsəyir [1].

Müasir dövrdə innovativ yeniliklər digər sahələrdə olduğu kimi statistika sahəsindən də yan keçməmişdir. Müxtəlif sahələrə nəzər yetirsək, tətbiq olunan yenilikləri müşahidə etmiş olarıq.

Təhsildə innovativ idarəetmə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və bazara çıxmaq məqsədi ilə onların yaradılması, inkişafı sahəsində innovasiyaların idarə edilməsinin elmi əsaslandırılmış prinsiplərinin, formalarının, metodlarının, üsullarının və vasitələrinin məcmusudur.

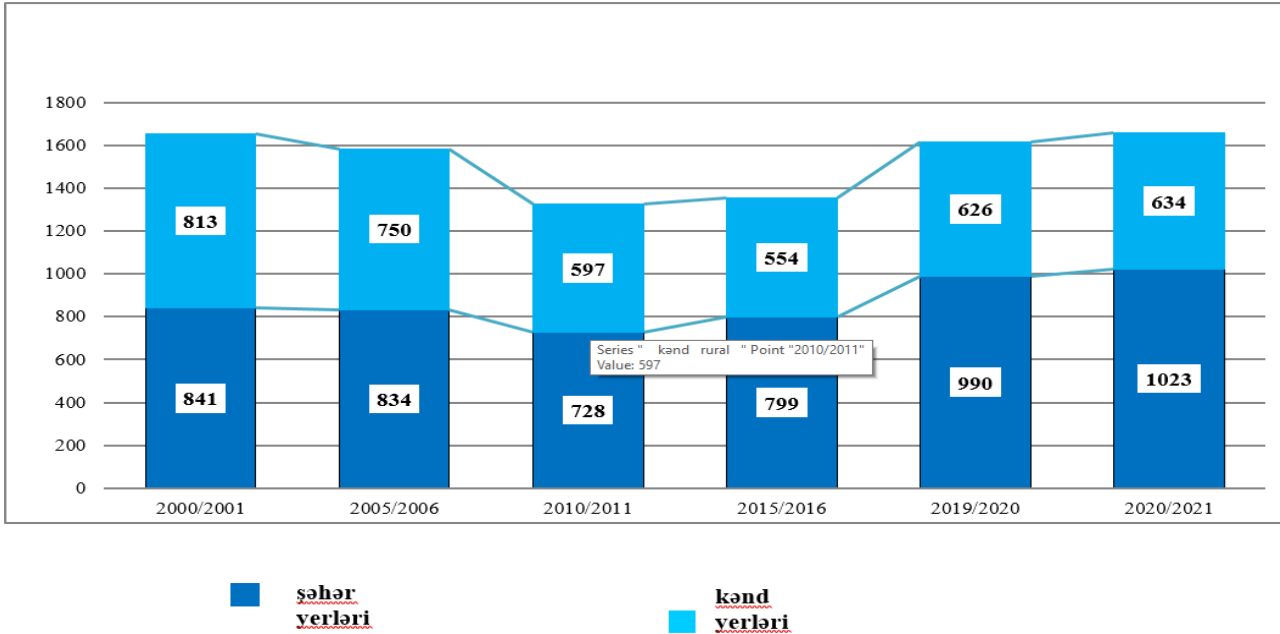
Bu bazar adi əmtəə və xidmətlər bazarından fərqlidir, elmi, təhsil, texnoloji və təşkilati-idarəetmə innovasiyaları bazarıdır. İnnovativ proseslərin məqsədi keyfiyyətə yeni, ali təhsil nəticələrinə nail olmaq, təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır [2].

Təhsildə innovasiyaların idarə edilməsi müəyyən mənada tədris prosesinin optimallaşdırılmasına və humanistləşdirilməsinə, təhsilin nəticəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş nəzarət və idarə olunan sistemlərin mütəşəkkil qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülməlidir. Təhsil prosesində innovasiya prosesinin idarə edilməsinə xarici və daxili mühitin müxtəlif amilləri təsir edir, ona görə də o, aşağıdakı bir-biri ilə əlaqəli proseslərin ümumi idarə edilməsi kimi qəbul edilməlidir: ali təhsil orqanlarının göstəriş və tövsiyələrinin yerinə yetirilməsi; pedaqoji elmin və əlaqəli elmlərin yeni nailiyyətlərinin pedaqoji təcrübəyə daxil edilməsi; qabaqcıl pedaqoji təcrübənin inkişafı; təhsil iştirakçılarının innovativ fəaliyyət həyata keçirmək qabiliyyəti kimi təhsil müəssisəsinin innovativ potensialının artırılması [2].

Təhsil prosesində baş verən innovativ yeniliklər, o cümlədən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyevin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli Fərmanı ilə "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 2009-cu il 22 may tarixli Sərəncamı ilə "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı"

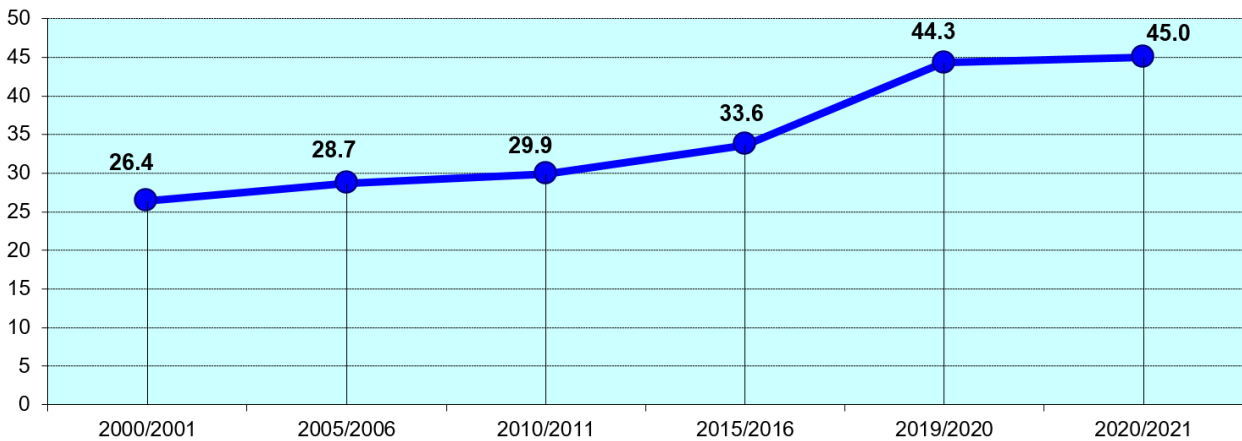
sayəsində bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Görülmüş tədbirlərin nəticəsi olaraq təkcə ölkə ərazisində deyil, eyni zamanda Ağdam rayonunda xeyli sayda məktəb tikilmiş, bir çox məktəb və uşaq bağçaları əsaslı təmir edilmişdir, ümumilikdə təhsilalanların sayında artımlar müşahidə edilmişdir. Həyata keçirilmiş tədbirlər sayəsində əldə olunmuş nəticələri nəzərdən keçirək:

Əyani ümumi təhsil müəssisələrində təhsilalanların sayı, min nəfər

Qrafikdən göründüyü kimi respublika üzrə 2015-2021-ci illər ərzində istər şəhər, istərsə də kənd yerlərində əyani ümumtəhsil müəssisələrində təhsilalanların sayında artım tendensiyası müşahidə olunur. Ağdam rayonunda 2020-2021-ci illər üzrə bu göstəricinin 24608 nəfər olduğunu görə bilirik.

Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı, min nəfər

Yeniliklərin uğurunun ən vacib şərti təhsil müəssisəsində innovativ mühitin - təhsil sistemində innovasiyaların tətbiqini təmin edən təşkilati, metodiki, psixoloji tədbirlər kompleksi ilə dəstəklənən müəyyən mənəvi-psixoloji münasibətlər sisteminin olmasıdır. İdarəetmə təcrübəsində innovativ səylərin inteqrasiyasının, təşkilatın innovativ potensialının artırılmasının, müəllimlərin innovativ fəaliyyətə cəlb edilməsinin müxtəlif formaları məlumdur. Biz bu formanı təhsil sistemində innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün ən perspektivli istiqamətlərdən biri hesab edirik. Daha aydınlıq üçün biz təklif olunan hər bir aləti (Cədvəl 2) ekspert qiymətləndirmələrinin metodlarına uyğun olaraq qiymətləndirdik [3].

Cədvəl 2

Təhsil sistemində innovasiyaların maliyyələşdirilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Alət	<u>İcra asanlığı</u>	<u>vəsaitlərin ayrılması sürəti</u>	<u>Universitetin xərclərinin məbləği</u>	<u>Məsuliyyət</u>	<u>Məbləği Davamlılıq</u>	<u>Cəmi</u>	<u>Düzelis</u>		
özünümaliyyələşdirmə									
investisiya və innovasiya fondunun formalaşdırılması	5	5	1	5	1	5	22	3,80	1
kiçik innovativ müəssisələrin yaradılması	4	4	3	4	2	4	21	3,58	2
maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq									
Biznes	3	3	4	5	3	3	21	3,38	4
elmi müəssisələr	3	2	3	3	3	3	17	2,75	5
məzunlar	4	3	5	5	3	1	21	3,46	3
Nazirlik	1	1	5	1	5	2	15	2,35	7
yerli hökumət	2	2	4	2	4	3	17	2,75	5

Qeyd: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Əgər alətləri sadəcə olaraq meyarların cəminə görə qiymətləndirsək, o zaman özünümaliyyələşdirmə, biznes və məzunlarla əməkdaşlıq ən effektiv olur; lakin meyarlar universitet rəhbərliyi üçün eyni dərəcədə ekvivalent ola bilməz. Müvafiq olaraq, meyarların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sonda ən təsirli vasitənin innovasiya fondunun formalaşdırılması olduğu ortaya çıxdı.

Eyni zamanda, biz artıq qeyd etmişik ki, innovasiyaların effektiv və səmərəli idarə edilməsinin sirri alətlərin sinerjisindədir. Beləliklə, universitetlər həm məzunları (qısamüddətli, lakin effektiv şəkildə), həm də biznesi cəlb etməlidir. Lakin daxil olan vəsaiti onun investisiya və innovasiya fondunda toplamaq daha səmərəlidir. Üstəlik, innovasiyaların maliyyələşdirilməsi zərurətinin başlanğıcında xaotik deyil, innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üzrə işlər sistemli və planlı şəkildə aparılmalıdır.

Nəticə

Aparılan müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, təhsil sahəsində tətbiq edilən innovativ yeniliklər təhsilin demək olar ki, bütün sahələrində yeni artım tendensiyalarının baş verməsinə səbəb olmuşdur, eyni zamanda bu cür innovativ yeniliklərin tətbiq edilməsi təhsil sistemində yeni metodların tətbiqinə səbəb olacaq və bu da özlüyündə təhsilin müxtəlif sahələrində təhsilənlərin sayında artımların baş verməsinə səbəb olacaqdır.

Ağayeva Samirə Rəsul qızı
Tədris prosesinin təşkilində innovasiyalar
Xülasə

Məqalədə ictimai həyatın müxtəlif sahələrindəki innovasiyaların tətbiqi prosesi mərhələləyə ayırmış, innovativ idarəetmə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və bazara çıxmaq məqsədi ilə onların yaradılması, inkişafı sahəsində innovasiyaların idarə edilməsinin elmi əsaslandırılmış prinsiplərinin, formalarının, metodlarının, üsullarının və vasitələrinin zəruriliyi vurğulamış, Təhsil prosesində baş verən innovativ yeniliklər aradılmış, Eyni zamanda innovasiyaların effektiv və səmərəli idarə edilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Ağayeva Samira Rasul gizi

Innovations in the organization of the educational process

Summary

In the article, the process of adopting innovations in various fields of social life has been divided into stages, innovative management in education has emphasized the necessity of scientifically based principles, forms, methods, methods and means of managing innovations in the field of their creation and development in order to raise the quality of education and enter the market, innovative innovations occurring in the educational process has been investigated. At the same time, the importance of effective and efficient management of innovations was noted

Ədəbiyyat

- 1.Y. Plotinski (2016)- Sosial proseslərin modelləri, 111-120;
- 2.M. Abdukadirovna (2021)- Modern methods of effective management of innovation processes in the context of globalization, 579-583
3. Bashynska (2015)- Using the method of expert evaluation in economic calculations, 408-412.

TƏHSİLDƏ İNNOVASIYALAR HAQQINDA

Müslümova Ofelya Surxay qızı, f.ü.f.d
Gəncə Dövlət Universiteti,
ofelya.muslumova@inbox.ru

Açar sözlər: innovasiya, təhsil müəssisəsi, müəllimlər, humanist məqsədlər, məktəbin düzəlməsi və dəyişməsi, innovasiya növləri.

Ключевые слова: инновация, учебное заведение, учителя, гуманитарные цели, перестройка и изменение школы, виды инноваций

Key words: innovation, educational institution, teachers, humanitar goals, school improvement and change, innovations species

“Düzəltmək”-bu o deməkdir ki, nəyisə müəyyən qaydaya uyğun etmək və ya yararlı hala, vəziyyətə gətirmək. “Düzəltmək” idealistik və platonik təfəkkür düşüncəfiqurudur. O bir çox varlıqların və yaxud fenomenlərin gerçəkliyə, həqiqətə yetişmə bilmədikləri və yalnız ona yaxınlaşdıqları qalan ölçünün şərtidir. Ona görə də məktəb və digər təhsil müəssisəsi daima düzəlməlidir, yaxşılaşmalıdır. Məktəbin təyinatı necədirsə, onun tanınmağı, məşhur olmağı buna şərtidir. Bu elə bir müəssisədir ki, burada insanlar dərs ilə savadlanırlar və bu o deməkdir ki, onlar elə təchiz olunmalı və məşq etməlidirlər ki, öz mədəniyyətlərinin gözlənilən səviyyəsinə yetişsinlər.

Məktəbin düzəlməsi bu zaman müxtəlif cür baş verə bilər, öyrənmə və öyrətmə metodlarının təsiri, insanların təhsil aldığı predmetlərin seçilməsi və bunlarla insanların humanist məqsədlərin və humanist formaların eyni səslənməsi yollarını axtarıb taparaq ona nail olmasıdır. Dərsin hər hazırlığı, hər müəllim konfransı, şagirdlər və valideynlərlə olan hər söhbət yeni dərs planının nizamlanmasına, sanki uyğun bir binanın qurulmasına və dərrakəli böyük nizam-intizamın yaranmasına xidmət edir. “Düzəltmək” sözü “dəyişmək” sözünün az qala əksi deməkdir, o təhsil müəssisəsini öz məqsədinə daha yaxın edir. “Dəyişmək” ümumi arzusunun düzəldilməsinin nəticəsidir, yəni bunların *Yaxşı-olmaq* və yaxud *Yaxşı-olacaq* prinsiplərinin, tam başqa şərtlərin yaradılmasıdır, yaxud yaxşı olacaq prinsiplərin tam başqa şərtlərin yaradılmasıdır yaxud zərurət olarsa, dəyişkən xarici münasibətlərə uyğun olmalıdır. Burada peşə bioqrafialı tipikləşdirmənin aspekt və analizi geniş yayılıb. Əsaslı olaraq iki sual ortaya çıxır [2.s-10]:

- 1) Dərs planının dərsə təsir etməsi və onu dəyişdirməsi;
- 2) Burada tiplərə ayırma cəhdi birmənalı proqnozlaşdırılmış nəticələrə gətirir.

Təhsil zamanı dərsin hərəkət variantlarının geniş spektri müxtəlif pedaqoqlar tərəfindən altıncı təhsil pilləsində uzunmüddətli əhatə edilir, kateqoriyalara bölünür və qiymətləndirilir. Müəllim və müəllimlərin dünya görüşünün və dərsin planlaşdırılmasında, aparılmasında və yoxlanmasında hansı faktorların daha nüfuzlu olmasını dərs planındakı yeniliklərin bu zaman oynadığı rolu və innovasiyaların harada mümkün və məhdud olmasının nəzərdən keçirilməsi təsvir edilir. Bu yerdə həmçinin hansı tələb olunan və çətinlik yaradan faktorların mürəkkəb implementasiya (həyata keçirilmə) prosesinə təsiri aydınlaşdırılır, sonda isə dərs sonlarının tiplərə ayırma nümunələrinin yerləşdirilməsi yoxlanılır ki, bu da innovasiyaların yerini dəyişmə nəticəsini verə bilər. Keyfiyyətli təhsil çərcivəsində tədqiqat sahəsi işlənib hazırlanır. “İnnovasiya” məhfumu ümumi dil tətbiqində qaydaya görə birliklərdə əsaslı yeniliklərə səbəb olur, mənşəyi latın dilindən keçmiş bu məhfumun mənası “novus” yəni, “yeni” - deməkdir. 1912-ci ildə Şumpeter tərəfindən özünün iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsində innovasiya məhfumunun, bu prosesin, yəni məhsullar və texnika ilə iqtisadi sistemə daxil edilməsi kimi tətbiq edilmişdi [4.s.16].

Pedaqoji diskussiyalarda isə o, 1960-cı ildən istifadə edilmişdir və AFR-də qısa vaxtda geniş tətbiq edilmişdi. O burada sürətlə yayılmış və eyni ifadələri, yəni yenilik, reform, məktəb sınağı yaxud pedaqoji eksperiment kimi ifadələri sıxışdırıb aradan çıxarmışdı. Bu günə qədər mənşəcə iqtisad elmlərində məskunlaşmış innovasiya tədqiqi üçün heç bir ümumi qəbul edilmiş tərif təqdim

edilməyib. Yalnız müxtəlif təriflərin sintezindən aşağıdakı fikirlərin üstündə möhkəm dayanmaq olar ki, “innovasiyalar yeni növlü məhsulların üsullarıdır ki, qarşıda irəliləyən vəziyyətdən gözəçarpan dərəcədə fərqlidir“.

Yenilik şüurlu surətdə mənimsənilməlidir. Əsl ideyaların hasilatı kifayət qədər deyil, satış və yararlanma innovasiyanı invensiyadan fərqləndirir.

Yeni ideyanın bu innovasiyanı izah etmək üçün, bütün bu təriflərə istinad etməyi kifayət etmir. Əksər halda onların yerini dəyişmək, onların məqsədyönlümlüyü və dəyişmə potensialı innovasiyanın xarakterini qət edir.

İnnovasiyalar əsasən qabaqcadan nəzərdə tutulmuş və yaxud plana uyğun olmur. Əksinə mübadilə prosesində innovasiya prosesləri öz kompleksizliyi, qeyri-müəyyənliyi, yenilik dərəcəsi və konflikt içində olması ilə fərqlənir [3.s.30]. Nəticədə innovasiyaların qiymətləndirilməsi subyektiv xarakterlə ölçülməlidir. “Psixoloji baxımdan innovasiya səlahiyyətli insan fəaliyyətinin yaradıcı (kreativ) və potensialının uğurlu nəticəsidir” (Baitsch-1997-ci il).

Beləliklə, innovasiyalar yaradıcılıq fenomeni ilə eyni olaraq yalnız bir sistemin dəyişmə münasibətlərində özünü realizə edir və bunlar fərdin, ictimai çevrənin təsir sahəsinin xüsusi aspektindən ibarət olur. İnnovasiyanın qiymətləndirilməsi əsaslı olaraq mədəni surətdə və zamandan asılı olmalıdır, bunun üçün tez-tez əlverişli səlahiyyət strukturu, müəyyən vəziyyətlərdən alınmış təsadüfi situasiyaların qanuni marketinqləri cavabdehlik daşıyırlar.

Vinqensə görə innovasiyalara iki əsaslı əlavə tərif verilmişdir; biri nəticəyə istiqamətləndirilmiş (nəticə istiqamətli), digəri isə prosesə istiqamətləndirilmiş (proses istiqamətli).

Rainman-Rotmayerə görə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- məhsul innovasiyaları, bu yeni texniki problemlərin həlli deməkdir.
- iş və üsul proseslərinin həlli mənasında proses innovasiyaları
- yeni təşkilati problemlərin həlli mənasında struktur innovasiyaları
- yeni sosial problemlərin həlli mənasında ictimai innovasiyalar

Bir innovasiya tez-tez bir çox innovasiya növlərinə aid olarsa, onların ardıcılığı həmişə mümkün qədər aydın olmur.

Proses istiqamətli tərfi əsas kimi götürəndə innovasiyanın gedişatı həlledici olur. Hauşildin fikrincə isə innovasiya artıq həll olunacaq problemin qurulmasından başlayır, onun ardınca isə ideya yaranması, rəy bildirilməsi, hökm yaxud qərar verilməsi gəlir. Nəhayət, yeniliklər həyata keçirilməlidir. İnnovasiya prosesinin yekunu, yeniliyin təcrübəyə, bacarıqlara ötürülməsidir.

Rainman-Rotmayer innovasiyanın tərifinin mühüm təyinedici hissələrini aşağıdakı sxem üzrə müəyyənləşdirmişdir:

İnnovasiya	-Məhsul innovasiyaları
Nəticə istiqamətli---	-Proses innovasiyaları
	-Struktur innovasiyaları
	-Sosial innovasiyaları
Proses istiqamətli---	-Problemqurma
	-İdeyayararma
	-Rəybildirmə
	-Qərarvermə

-Reallaşdırma/Yeniliyin həyata keçirilməsi

-Təcrübələrə ötürülmə [9.S.355]

Aktual innovasiya anlayışı. İnnovasiya ənənəvi anlayışda fərdi ideyalarla irəliləyən həlledici effekti ifadə edir. İnnovasiyaların şərhə daima radikal-inqilabi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Müasir innovasiya anlayışında yaranan yeniliklər, bu çevrilişi edən dəyişikliklərlə bərabər hüquqlu səviyyədə durur. Bu zaman innovasiya effektləri dramatik və nəzərə çarpan olmalıdır. Həmçinin innovasiya təşəbbüsü bu gün qavramada hər kəsin innovasiya yaratmağı ilə üstünlük təşkil edir. "Əlavə olaraq "Yeni quruculuq" devizi müasir innovasiya anlayışını mövcud olanların yaxşılaşdırılmasını elə ifadə edir ki, bununla yeni və uzunmüddətli dəyişikliklər həyata keçirilməlidir" (Raynman-Rotmayer 2003, 11).

Didaktik innovasiyaların əlamətləri. Didaktik innovasiyaların iqtisadi-elmi tərifinə aşağıdakı əlamətlərə əsasən təsvir edilir:

"Didaktik innovasiyalar təşkilatın yenilikləri və həmçinin təşəbbüs edilən öyrənmə və təhsil prosesinin dəyişilməsinin nəticələrinə təsir edən və bilik verilməsini gərəkli surətdə dəyişdirən öyrənmənin metod və məzmunudur. Bu mənada öyrətmə və öyrənmə prosesini yenidən qurmaq üçün dərs verən və öyrədən təşkilatların da yeni öyrətmə və öyrənmə məzmunları, metodları və yaxud çərçivə məhdudluqları lazımdır, burada bu üç tələb heç bir halda bir-birindən asılı olmamalıdır. Buna misal olaraq kurikulum reformalarının didaktik innovasiyalara çevrilməsini göstərə bilərik, əgər yuxarıdakı şərtləri yerinə yetirsək, burada biz, daha dəqiqliklə kurikulum innovasiyadan danışa bilərik."

Yeni öyrənmə və öyrətmə metodları təhsil sahəsinə birbaşa innovativ təsir edir, bu isə didaktik innovasiyanı ilk baxışdan sosial innovasiya kimi görməyə səbəb olur və bu, didaktik dəyişikliklə müəyyən təhsil yaxud öyrətmə və öyrənmə problemini həll edir. Ümumi halda, didaktik innovasiyalar digər innovasiya növlərinə aid edilə bilər. Didaktik yeniliklər həmçinin, misal üçün öyrənmə strategiyalarına təsir edə bilər və bununla innovativ prosesə çevrilirlər. Didaktik yeniliklərin həyata keçirilməsi struktur dəyişkənli təsirinə malikdir və bundan struktur innovasiyası yaranır. Əgər yenilik öncə yeni inkişafa, yəni misal üçün yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanırsa, burada həmçinin məhsul innovasiyalarından danışmaq olar. [5.s.34]

Şərt faktorları. İnnovasiyalar tədqiqində innovasiyaların daha dəqiq, tez qəbul edilməsi və yayılması, tətbiqinin genişlənməsi, onun aşağıdakı mənimləmə faktorlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində baş verir:

- Təsiri olanlar üçün nisbi yüksək fayda;
- Faydanın asan kommunikasiyası;
- İdarə edilən mürəkkəbli;
- Riskləri azaltmaq üçün sınaq imkanları;
- mövcud şərtlərlə böyük razılaşma.

Eyni zamanda innovasiya tədqiqində bir neçə iqtisadi kontekstlərdə tipik faktorlar tərtib edilmişdir ki, bunlar Rozenştil və Vastian tərəfindən "İnnovasiya qatili" kimi göstərilmişdir.

Hausild innovasiya prosesində "Proseslər və strukturlar" həmçinin "psixoloji mədəni faktorlar"- da maneələri fərqləndirir. Bunlara misal çatmayan resurslar, yüksək vaxt məhdudluğu, ifadə edilməmiş məqsəd aydınlığı, problemlərin və həll etmənin anlaşılma tərifləri və yaxud kifayət qədər olmayan informasiyalar.

Digər innovasiya çətinlikləri törədən faktorlar sahəsi psixoloji və mədəni maneələrlə rastlaşır. İnnovasiya prosesində iştirak edən insanlar bu prosesin bütün fazalarında böyük təsirə uğrayırlar, çünki insanlar və fərdi səlahiyyət olmadan heç bir innovasiya mövcud deyil. Nəticədə bu insan faktoru, aradan qaldırıla bilən maneə ölçüsü kimi təsvir edilir. Fərdin daxilində çətinliklərlə yanaşı (məhdud motivasiya, mənfi hisslər, imtina etmə qorxusu) həmçinin kommunikasiya defisitləri və genişləndirilə bilən konfliktlər innovasiyanı aradan qaldıra bilərlər. Buraya həm də təşkilatın mədəniyyəti də daxildir və bu, eyni zamanda innovasiya prosesində mərkəzi rol oynayır. Qeyd olunanların

daxilində ictimai çevrənin açıqlıq dərəcəsi, insan surəti və ətraf çevrənin qavranması, təşkilatdakı sosial şəbəkə və s. çətinliklər, sabit normalar və dəyərlər, nöqsanlı dəyişikliklər, donmuş etimadlar və etinasızlıqlar hesab edilir. [8.S.17]

İnnovasiya **maneələrinin aradan qaldırılması**. Xüsusi qrupun daxil edilməsi öyrənmə və iş prosesinin əlaqələndirilməsi ilə təcrübə biliklərinin mübadiləsi, ideyaların dərhal həyata keçirilməsi, səhvlərin toleranslığının yüksəlməsi, innovasiya proseslərini əsaslı dəstəkləmək və innovasiya baryerlərinin aradan qaldırılması üçün məsləhətlidir.

Bu zaman tələblər bir qədər formalaşmada, bir qədər ixtisaslaşmada və bir qədər standartlaşmada təkrarlanır. Bu tələblərin konkret olaraq təcrübəyə keçirilməsi haqda az lazımlı göstərişlər tapmaq olur. Nəhayət, tələblər, misal üçün insanların yeni təhsil formasını maliyyələşdirir, şərtləndirir və burada sonrakı təhsil meyarının səlahiyyətli inkişafına yönəlməsi prinsiplərini nəzərə alır.

Bu prinsiplərə iş prosesində öyrənmənin yaxın konkret problemlərlə, sosial çevrədə öyrənmə və nisbi biliklərə keçid, yardımçı misallar və mühüm kontaktlar aiddir.

Psixoloji və mədəni maneələri aradan qaldırmaq üçün ən yaxşısı innovasiyanı sürətləndirmək üçün müvafiq innovasiya mədəniyyəti tələb olunur. İnnovasiya mədəniyyəti altında bütün normalar, dəyər təsəvvürləri və düşüncələri başa düşülür və bu yeniləmə proseslərində iştirak edən insanların münasibətini təsdiqləyir (Vahs Trautvein, 2000, 21).

Uğurlu innovasiya mədəniyyətinin əlamətləri altında təşkilat üzvlərinin şəxsi məsuliyyətli hərəkətləri və yaradıcılığa inam, innovativ təşkilat üzvlərinin məqsədyönlü təşviqi və dəstəklənməsi, yaradıcılığın yüksək vəziyyəti, nəhayət, səhvlərə yol verilməsi və uğursuzluqlar, sonda açıq informasiya və kommunikasiya münasibətinin təsnifatı başa düşülür.

İnnovasiya və məktəb. İnnovasiya məhfumunun mənşəyi iqtisadiyyat sahəsindən keçməsinə baxmayaraq, son illərdə bu məhfum digər sahələrdə də böyük rol oynayır. Alman təhsil sisteminin yeni strukturunda bu məhfum aktual diskussiyalarda tez-tez tətbiq edilir.

İnnovasiya etmək pedaqoqların vəzifə sahəsinin tərkib hissəsinə çevrilmiş və 1972-ci ildə Alman Təhsil Şurası tərəfindən əsas ixtisaslı müəllimlərin öyrətmə, tərbiyə, qərar və məsləhətlərində belə təsvir edilmişdi: "İnnovasiyalar bu peşələrin xüsusi aspektinə çevrilmişdir. Bu məsələ qoyuluşu mütərəqqi məktəb və təhsil reformasının ilk və mühüm daşıyıcısına çevrilmişdir. O zaman innovasiya prosesində müəllimlərə verilmiş mərkəzi rol, bu gün həmişə dəyişən yeni məktəb tapşırıqları ilə bərabər çox mühümdür. Yeni nəslin dərslərinin məktəb gerçəkliyində innovativ impulslara keçmək üçün xeyli vaxt tələb olunur.

Edelfeldin modelinə görə innovasiyalar üçün dörd sahəyə diqqət verilməlidir:

- Müəllim heyətinin professional inkişafı
- Kollegiyadakı inkişaf
- Məktəbdəki dəyişikliklər
- Tərbiyə sahəsindəki dəyişikliklər

Şönknext də müəllimlərin məktəbdəki innovasiya faktorlarındakı mərkəzi rolunu vurğulamışdır və qeyd etmişdir ki, müəllimlərin professional inkişafı 1-ci yerdə durmalıdır və bununla yanaşı kollegiyadakı inkişaf və yaxşılaşdırmalar tərbiyə sahəsində də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Vaynshank da innovasiya proseslərini və proqramlarını nəzərdən keçirərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, məktəbdəki dəyişikliklərdə pedaqoqların mərkəzi rolu təsdiqlənməlidir. "The teacher's role in successfully managing school change is generally acknowledged to be central". [1.S.318]

Vaynshank həm də vurğulayır ki, məktəb reforma proqramlarının və inkişafının həyata keçirilməsində uğursuzluq, əksər halda müəllimlərin bu proseslərdəki mərkəzi rolunun inkar edilməsinə əsaslanır.

İnnovasiya proseslərində cavabdehliyi öz üzərinə götürən müəllimlərin tələbatlarına bu proqramlarda az hörmətlə yanaşılır. Nəticələrin həyata keçirilmə tədqiqatı göstərir ki, məktəb innovasiyalarının xidməti məhdud formada nəzərdən keçirilir və bunlar yuxarıdan məqsədləşdirilmiş və layihələşdirilərək icraya verilmiş innovasiyaların müxtəlif həyata keçirilmə sahələrində tez-tez

dayandırılır.

Məktəb islahat proqramları pedaqoqların məktəbi və dərsi necə anladıklarını yoxlamadan həyata keçirilir. Mövcud olanları yoxlamadan yeni iş texnikası və strukturları işə salınır. Əksəriyyəti alim olan bu islahatçıların fikirləri təcrübədə bir defisit kimi nəzərdən keçirilir. “İslahatlar planlaşdırıldığı kimi həyata keçirilməyəndə müəllimlər innovasiya “əleyhdarları” kimi nəzərdən keçirilir, çünki göstərişlər və instruksiyalar yalnız sorğu aparılmadan qəbul edilib icra edilmir, həm də məktəbi, təlim və tədrisi öz şəxsi anamlarına görə dəyişirlər (Şönknext 1997, s.51).

Şönknext innovasiyanın bu modelinin daxil edilməsini və Gitlinin “consumptive model” islahatını daha bir ikinci məhsuldar reforma modeli ilə yanaşı, yəni “produktive model” kimi təsvir etmişdir və mütəxəssisin buradakı bilik və qabiliyyətləri və mürəkkəb yerinə yetirmə situasiyalarında bu islahatın məktəbdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Məktəb islahat proseslərində ən vacib bilgiləri olan şəxslər müəllimlərdir və bu sahədə problemlərin tapılmasında və həllində onlar iştirak edirlər və onların rəyi ciddi olaraq qəbul edilir. Məktəb tədqiqatı və innovasiya evaluativ dialoq kimi başa düşülür. Həmçinin “Məktəbdaxili islahat innovasiyası” mövzusunda da müəllimlərin mərkəzi rolu və onların fikirlərinə istinad edilməsi göstərilmişdir.

Məktəb strukturu və innovasiyalar. İnnovasiyaların uğurlu olması üçün onlara təkan verilməsi, irəli aparılması, həmçinin dəstəklənərək sürətləndirilməsi həlledici bir addımdır. Hər hansı bir məktəbin pedaqoji təşkilatı, özünü yeniləmə qabiliyyəti, xüsusi ilə müəllim kollegiyası innovasiya potensialından, məktəbdaxili şəxsiyyətin inkişafı, hər şeydən əvvəl isə məktəb rəhbərliyinin pedaqoji menecmentliyindən asılıdır.

Məktəb rəhbərliyi. Təşkilatların adi anlayışının vacib əlamətlərindən biri də bürokratiya modeli mənasında şəxsiyyət müstəqilliyi və göstərişlərin əlaqədarlığıdır. Burada xidməti göstərişlər innovasiyaların kateqoriya ardıcılığına səbəb olur; məktəb dəyişikliyi idarəçilik tətbiqi ilə yerinə yetirilir, məsələn: bir fənn üçün yeni əsas xətt. Həyata keçirilən innovasiyaların səmərəliliyi rəhbərlik-təcrübə strategiyalarda özünü doğruldur, deməli onda innovasiya səbəbləri həm ağıllı və irəliyə aparandır.

“İdərəcə və rəhbərlik-təcrübə strategiyaların məktəb innovasiyalarında müəyyən sərhədi var, əksər halda onlar fəaliyyətə başlayanda müəyyən mübahisə doğursunsa, bu zaman innovasiyaları öz dəyərinə, motivlərinə, və təcrübəsinə, qabiliyyətlərinə, bacarıqlarına və səmərəliliyinə görə sahələrə ayırmaqla yerləşdirmək lazımdır. Əgər məktəb rəhbərliyi bu zaman qəti, impulsverən rol oynayarsa, innovasiyaların məktəbdə yalnız bir şansı olur. Bunun bir növü psixoloji dəstək mənasında yeniliklər cəmləşdirilərək müəllimlər tərəfindən əminliklə və ciddi olaraq məktəb rəhbərliyinin rəhbərliyinə, müraciət və hörmət etməsi ilə qəbul edilməsidir. Digər tərəfdən isə rəhbərlik şəxsləri ideya, impuls verən və həmçinin tələbatın inkişafını sürətləndirən kimi anlamaq bu zaman yenilikləri kollegiyadan keçirərək inkişaf etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Kollegiyada mövcud olan səlahiyyətlərlə əlaqədar və bunların kolleqalar tərəfindən birlikdə qəbul edilməsi və işlənilməsi, öz şəxsi sınaqlarına qəbul edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman dinamik inkişaf elə bir vüsət almalıdır ki, digər müəllim qüvvəsini də burada iştirak etməyə cəlb etməlidir, çünki onlar yeniliklə öz şəxsi təcrübələrində tanış ola bilərlər. Bu zaman məktəb rəhbərliyinə xas olan bir öhdəlik qalır ki, bu cür baza təşəbbüskarlığını əldə bərk tutmaq, yeni yollar axtaran, işə qəbul edilmiş heyəti dəstəkləmək vacibdir. [7.S.36]

Rəhbərliyin ən ardıcıl məqsədi məktəbdə əhatəli öyrənmə mədəniyyətini yaratmaqdır. Bu isə öyrəndənlərə yeni sınaqlar etmək, dərstdə yeni perspektivləri yaşamaq, alternativ metodlarla tanış olmaq və bununla da, yeniliyin ardıcıl olaraq ən yaxşı anlaşılmasına nail olmağa imkan verir. Yəni də kooperasiya və kommunikasiya üçün mürəkkəb məktəbdaxili infrastrukturun qurulması əsas şərtidir, bu isə problem həlli qabiliyyətini sürətləndirir. Bu cür əməkdaşlıq və öyrənmə mədəniyyətinin qərarlaşması yolunu hazırlamaqla deyil, onu həm də çoxlu halda tez-tez informasiya sahələrində bünövrəsini qoymaq lazımdır. Artıq bu adları çəkilən şərtlər məktəb və rəhbərliyi tərəfindən (məktəbə xas səlahiyyətlərin səfərbərliyi, kommunikasiya və əməkdaşlıq strukturunun yaranması) ümumi pozitiv innovasiya iqliminin inkişafına yönəldilir, yeniliklərin məktəbdə yayılması əsasən məktəbin

əhvali-ruhiyyəsindən, kollegiyadakı normalar və mədəniyyətdən, təşkilatın ruhundan asılıdır. Əgər söhbət “Səhvlər mədəniyyətindən gedirsə, kollegiyada toleranslığa əməl edilməsi çox həlledici rol oynayır və bunlar nüfuza zərər vermədən şəxsi problemlər haqda danışmağa imkan verir. [4.S.16]

Valideynlər. Nəhayət, bu əldə edilmiş innovasiya prosesində valideynlərin də öz payı var. Bütün bunlara yalnız o zaman nail olmaq olar ki, əgər məktəb və məktəb nəzarətində valideynlər innovasiya haqqında məlumatlandırılınsın və valideynlərlə tez-tez aparılan birgə işlərlə irəli getsinlər. Bütün bu fəaliyyətin əsas məqsədi o olmalıdır ki, məktəb işlərini valideynlərə daha yaxşı anlatmaq, pedaqoji dialoq imkanlaşdırmaq və bununla valideynlərin də özlərinin məktəb işinə dəstək olmasına və möhkəmləndirilməsinə təsirini gücləndirmək lazımdır.

Innovasiyalar və müəllimlər. Tədris planı, aidiyyəti olan müəllimlərin ümumi həyata keçirmə prosesində hansı rolu oynamağından asılıdır. Yeni pedaqoji dərs dəyənlər tərəfindən vaxt intensivliyi ilə öyrənmə prosesində yeni qabiliyyətlərin inkişafı və yeni təcrübələrin qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir. Burada məqsəd indiyə qədər təcrübələşdirilmiş əsaslı hərəkət nümunələrini yerləşdirmələrini dəyişdirməkdən ibarətdir. Dəyişikliklər üçün ənənəvi hazırlıq çox vaxt problemlərlə üzləşir. Innovasiyaların məktəb həyatında daha təsirli olması üçün mütləq müəllim heyətinə öyrənmə üçün kifayət qədər vaxt ayrılmalıdır, yəni misal olaraq gündəlik praktikada treninq və sınaq imkanları yaradılmalıdır və bu yenilənməni tam mənası ilə qavramağa şərait yaradır. Əgər bu faktorlar nəzərə alınarsa müəllimlərə indiyə qədər olan təcrübələri yaymaq məqsədəuyğundur. Bunlar hamısı kolleqaların köməyi ilə baş verərsə, bu çox əhəmiyyətli olar, çünki kollegiyanın əldə etdiyi məlumatlar, digər eyni situasiyalarda olan kommunikasiyada olduğu kimi çox vacibdir. [9.S.360]

Əgər yuxarıda qeyd olunan əlverişli şərtlər yerinə yetirilsə belə, innovasiyaların vəziyyəti ümumilikdə belə məktəblərdə asan vəziyyətdə olmur. Hayniş bu haqda demişdir: “Bir çox inkişaf edən, ancaq stabil inkişafı yenidən zəiflədə bilən təsirlər vardır. Misal üçün belə innovativ inkişaf təzyiq altına düşürlər və ola bilsin hətta diqqətsizlik nəticəsində səhvə yol verilir. Əgər məktəb sisteminin yaxın hissələri getdikcə ənənəvi əsas pedaqoji ideyaları kurikular əhəmiyyət kəsb edərsə, köməkçi vasitələr mənbəyi sahəsindəki kəsmələr də inkişafa ləngidici təsir edir və motivasiyanı məhdudlaşdırır. Nəhayət elə çətinliklər də vardır ki, müəllimlərin didaktik təfəkkürləri nəticəsində baş verir, o vaxta qədər özünü doğrultmuş vərdişlər etablaşdırılır və güclü təsirə məruz qalır və yalnız tədrisən dəyişikliyə uğrayır. Bütün bunları nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, innovasiyalar uzun müddətli vaxt horizontlarına təyin edilir, çox səbirli olmağı, xeyli dəstək və toleranslığı, ruhlandırma və misallarla yeni didaktik təfəkkür nümunələri ilə inkişaf etdirilir. Artıq bu adları çəkilən şərtlər məktəb və rəhbərliyi tərəfindən pozitiv innovasiya iqliminin inkişafına yönəldilir, yeniliklərin məktəbdə yayılması əsasən məktəbin əhvali-ruhiyyəsindən, kollegiyadakı normalar və mədəniyyətdən, təşkilatın ruhundan asılıdır.

Müslümova Ofelya **Təhsildə innovasiyalar haqqında** **Xülasə**

BU elmi məqalədə müasir innovasiya anlayışında yaranan yeniliklər, bu çevrilişi edən dəyişikliklərlə bərabər hüquqlu səviyyədə durmağından bəhs edilir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu zaman innovasiya effektləri dramatik və nəzərə çarpan olmalıdır. Həmçinin innovasiya təşəbbüsü bu gün qavramada hər kəsin innovasiya yaratmağı ilə üstünlük təşkil edir. Müəllifin göstərdiyi kimi, innovasiya ənənəvi anlayışda fərdi ideyalarla irəliləyən həlledici effekti ifadə edir. Innovasiyaların şərhə daima radikal-inqilabi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Innovasiya proseslərində cavabdehliyi öz üzərinə götürən müəllimlərin tələbatlarına bu proqramlarda az hörmətlə yanaşılır. Qeyd edildiyi kimi, nəticələrin həyata keçirilmə tədqiqatı göstərir ki, məktəb innovasiyalarının xidməti məhdud formada nəzərdən keçirilir və bunlar yuxarıdan məqsədləşdirilmiş və layihələşdirilərək icraya verilmiş innovasiyaların müxtəlif həyata keçirilmə sahələrində tez-tez dayandırılır. Müəllif həm də müəllimlərin məktəbdəki innovasiya faktorlarındakı mərkəzi rolunu vurğulamışdır və qeyd etmişdir ki, müəllimlərin professional inkişafı 1-ci yerdə durmalıdır və bununla yanaşı kollegiyadakı inkişaf

və yaxşılaşdırmalar tərbiyə sahəsində də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ofelia Muslimova
About innovations in education
Summary

This scientific article deals with the novelties arising in the notion of innovation and its being in equal level the changes which have made this revolution. As the author mentioned in this case the effects of innovation should be dramatic and noticeable. Today the initiative of innovation dominates over everybody's making innovations in comprehension. Innovation in traditional concept expresses the decisive effect which forward with individual ideas. The interpretation of innovation is always connected with the radical-revolutionary changes. The needs of the teachers who take responsibility in the process of innovation are less respected. As it was mentioned the investigation of the realisation of the results shows that the service of innovations is looked at in the limited form and this is often put an end in the sphere of realization of innovations which have been designed relevantly. The author also emphasizes the teachers' central role in the innovation factors at schools and mentions that the teachers' professional development and improvements in the collegium should be in the centre of attention in the area of education.

Ədəbiyyat

1. Vollstädt, Rahmenlehrpläne und Schulcurriculum 1995, S.318
2. T. Heinisch, Bedingungen für eine erfolgreiche Umsetzung curricularer Innovationen in der Schule. 1994, S.10
3. ISB(2005 a):Glossar. Begriffe im Kontext von Lehrplänen und Bildungsstandards, S.30
4. Die Anforderungszufügen für die Zielklasse Wissen. S.16
5. Tillmann K.J. Lehrpläne und alltägliches Handeln von Lehrern, 1997 S.34
6. Schlegel P.S. Zur Situation der empirischen Lehrplanforschung, 2003 S. 41
7. BMBF, Zur Entwicklung nationaler Bildungsstandards, 2003 S.36
8. Der Lehrplan der ehemaligen DDR, Vollstädt 1995 S.17-42
9. Reinmann-Rothmeier G.& Mandl H. Lehren im Erwachsenenalter. Auffassungen vom Lehren und Lernen. 1997, S.355-403 Göttingen

SAMUX RAYON TƏHSİLİNDƏ İNNOVATİV TƏDBİRLƏR

Məmmədov Allahverdi

Samux Rayon Statistika İdarəsi, rəis müavini
AZ 5100, Samux şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 44
E-mail: samux_rsi@mail.ru

Açar sözlər: təhsildə innovasiyalar, hüquqi-normativ baza, idarəetmə obyektı, pilot layihə

Ключевые слова: инновации в образовании, нормативно-правовая база, объект управления, пилотный проект

Keywords: innovations in education, legal-normative base, management object, pilot project

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsildə də innovasiyaların mühüm rolu vardır. Əslində təhsil tarixindəki bütün islahatlar ictimai inkişafdən doğan innovasiyaların təhsildə sistemli tətbiqinə xidmət etmişdir.

Təhsildə innovasiya dedikdə, müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur.

Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar aşağıdakılardır:

- tədris prosesinin humanistləşməsi;
- uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri[1].

İnnovasiya (yenilik) - yeninin yaradılması və tətbiqi prosesidir, yəni elm, texnika, iqtisadiyyat və idarəetməni birləşdirən mürəkkəb intellektual prosesdir. O, istehsal və istehlak münasibətləri kompleksini əhatə edir. Geniş mənada innovasiya dedikdə, yeniliklərin (yeni texnologiya, məhsul, xidmət, istehsal, maliyyə, kommersiya) inzibati, təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi qərarlar şəklində mənfəətli istifadəsi başa düşülür.

Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədlə inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər. Bu zaman pilot layihə çərçivəsində eksperimental fəaliyyət təşkil edilə bilər. Təbii ki, bütün bu proseslər hüquqi-normativ baza əsasında reallaşmalıdır[1].

Cədvəl 1

2017-2021- ci illərdə Samux rayon təhsil müəssisələrində müəllim və şagirdlərin dinamikası[3]

İllər	2017	2018	2019	2020	2021
Əyani ümumitəhsil məktəblərinin sayı, ədəd	35	35	35	35	35
Onlarda şagirdlərin sayı, nəfər	8845	9213	9550	9679	9839
Müəllimlərin sayı, nəfər	1157	1134	1115	1098	1044

Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının aşağıdakı yolları mövcuddur:

- a) Müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması;

- b) Kənar təcrübədən istifadə;
- c) Elmi araşdırmaların nəticəsi;
- d) Eksperiment;
- e) “Sınaq və səhv” yolu.

Təhsildə innovasiya dedikdə, müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur. Müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrində innovasion proseslərin metodoloji baxımdan ümumi cəhətləri çoxdur.

Son beş ildə Samux rayonu üzrə 1840 şagird yerlik 3 ən müasir tələblərə cavab verən yeni məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmişdir. Yeni tikilən bu məktəblər ən müasir tələblərə cavab verir. Belə ki, qapalı idman zallarından tutmuş, istilik sisteminədək, otaqların yeni işıqlandırma sistemləri, məktəb lövhələrini əvəz edən flipçatlar, uşaqların sağlamlığının qorunması üçün yeni məktəb bufetləri (uşaqların yeməklə təminatı), müəllim və şagird nisbətini sadə şəkildə azaldılması da gözənilən keyfiyyətə təsiri olmuşdur. İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator deyirlər. İnnovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf mümkün deyil. İnnovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yaranma bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovasiyalı inkişafda təhsilin rolu mühümdür. Yeni inşa edilən bu məktəblərdə mükəmməl şəkildə təşkil edilmiş fizika və kimya laboratoriyaları, linqvistik kabinetləri, müxtəlif fənn kabinetləri yaradılmışdır. Kitabxana sistemi yenidən qurulmuş, əlavə vəsaitlərlə zənginləşdirilmişdir. Sonda bu şagirdlərin hamısının təhsil nəticələrinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Tədqiqatçıların və təhsil müəssisəsi rəhbərlərinin əsas vəzifəsi təhsilin proqnozlaşdırılan nəticələrinə maksimum yaxınlaşmaqdır. Ona görə təhsil müəssisəsində tətbiq edilən hər bir innovasiya prosesi idarə edilməlidir.

Məmmədov Allahverdi

Samux rayon təhsilində innovativ tədbirlər haqqında

Xülasə

Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir. Pedaqoji sistemin yenilənməsi çox vacib və aktual ideyadır. Çünki təhsil cəmiyyətin simasıdır. Cəmiyyətdə olduğu kimi təhsildə də yeniliklər baş vermişdir. İndi yeni tip məktəblər yaranmışdır. Alternativ təhsil planları, dərslikləri, dərs vəsaitləri yaranmışdır. Müasir təhsil sisteminin əsas tərəfi təhsilalanına subyekt kimi yanaşmaqla yeni insanın formalaşmasını cəmiyyətin əsas məqsədinə çevirməkdir. Bu isə insanların öz bacarıq və qabiliyyətlərinin reallaşması üçün maksimum şərait yaratmağı tələb edir. Təhsil müəssisələrində innovasion fəaliyyətin əsas subyektini müəllim, idarəetmə obyektini isə təlim-tərbiyə prosesidir.

Mammadov Allahverdi

About innovative measures in Samukh district education

Summary

Today, a strategic approach in education is more important than in other fields of activity. Renewal of the pedagogical system is a very important and relevant idea. Because education is the face of society. Innovations have taken place in education as well as in society. Now new type of schools have been created. Now new type of schools have been created. The main aspect of the

modern education system is to treat the student as a subject and make the formation of a new person the main goal of society. This requires creating maximum conditions for people to realize their skills and abilities. The main subject of innovative activity in educational institutions is the teacher, and the object of management is the training process.

Ədəbiyyat

1. TƏHSİL elmi-nəzəri , pedaqoji, metodik jurnal. Təhsil-innovasiyaları haqqında <http://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/2406-thsil-innovasiyalar-haqqnda.html>
2. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh
3. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>